

Magyar Tudomány

MIKES KELEMEN
ÉS AZ EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS
vendégszerkesztő: Tüskés Gábor

A daganatok keletkezése

Az akadémiai *tenure*

Bibó István és Giuseppe Vedovato

A Nagy Trónfosztás

2012•3

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS,
ENYEDI GYÖRGY, HAMZA GÁBOR, KOVÁCS FERENC, LUDASSY MÁRIA,
SOLYOSI FRIGYES, SPÄT ANDRÁS, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VAMOS TIBOR

A lapot készítette:

ELEK LÁSZLÓ, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG,
MAJOROS KLÁRA, MAKOVECZ BENJAMIN, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.t-online.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 10 440 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567
Felelős vezető: Freier László
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás

Nemzetközi tanácskozás a Magyar Tudományos Akadémián

Vendégszerkesztő: Tüskés Gábor

Tüskés Gábor: Bevezető	258
Tóth Ferenc: Mikes Kelemen és a francia diplomácia	265
Fröhlich Ida: Áron és az özvegy juha. A 90. levél agádájának forrásához	272
Kiss Margit: A digitális Mikes-szótár	279
Hites Sándor: Száműzetésbe születni. Mikes és a magyar irodalmi emigrációk	285
Szentesi Zsolt: Mikes Kelemen alakja a XX. század második felének magyar regény- és drámairodalmában	292
Boér Hunor: Mikes Kelemen kultusza Háromszéken	299

Tanulmány

Tompa Anna: A környezet szerepe a daganatok keletkezésében	306
Palló Gábor: Az akadémiai <i>tenure</i>	322
Bogoly József Ágoston: A Szegei Tudományegyetem interkulturális emlékezete I. A Szent-Györgyi Albert előtti időszak (1921–1930)	334
Réti György: Bibó István és Giuseppe Vedovato centenáriuma, avagy két nagy tudós és politikus párhuzamos életrajza	340
Brendel Mátyás: A Nagy Trónfosztás	349

Vélemény, vita

Boros János: A tudomány és a filozófia esete a természettel, a történelemmel és a demokráciával	354
Nemes László: Megismerés és praxis: a filozófia céljai. Válasz Nánay Bence vitaindító írására	362

Tudós fórum

Prékopa András: Az akadémiai tagválasztás elé	367
---	-----

<i>Kitekintés (Gimes Júlia)</i>	370
---------------------------------------	-----

Könyvszemle (Sipos Júlia)

A közösségesség kortárs olvasatai (<i>Papp Dénes</i>)	374
A nő terei (<i>Takács Izolda</i>)	376
Magyarország – üvegház-mérlegen (<i>Major György</i>)	379
Mindörökké evolúció (<i>Holovicz Attila</i>)	380

Mikes Kelemen és az európai felvilágosodás

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

BEVEZETŐ

Tüskés Gábor

az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, osztályvezető,
MTA Irodalomtudományi Intézet, Eszterházy Károly Főiskola
xviii@iti.mta.hu

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából az MTA Irodalomtudományi Intézete *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címen nemzetközi tudományos tanácskozást és Humboldt-kollégiumot rendezett 2011. október 12–15. között az MTA Székházában és az Illyés Gyula Archívumban. A háromnapos tanácskozáson negyven előadás hangzott el francia, angol, német, olasz, török és magyar szakemberektől. A hatvanöt regisztrált résztvevő összesen hét országot, kilenc külföldi és tizenhét magyarországi egyetemet, akadémiai kutatóintézetet és múzeumot képviselt. A nyilvános kísérőprogramok között volt *Az ismeretlen Mikes* című kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtárában, az *In memoriam Mikes Kelemen* című hangverseny az MTA Disztermében és az *Hommage à Mikes Kele-*

men című irodalmi est a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az Illyés Gyula Archívumban kamarakiállítás mutatta be Illyés Gyula Mikeshez fűződő kapcsolatát, valamint Hopp Lajos Mikes-kutatásait; a Petőfi Irodalmi Múzeum kamarakiállítása Mikes irodalmi és képzőművészeti recepcióját szemlélte.

A nemzetközi konferencia megrendezését indokolta, hogy a száműzetés, a külső és belső emigráció léthelyzete a 20. századi ember egyik alapvető tapasztalata, amely világszerte gazdag és változatos művészeti alkotásokat indukált. Mikes azon viszonylag kisszámú alkotó közé tartozik, akik a száműzetésben, annak hatására váltak íróvá. A magyarországi Mikes-kutatás most jutott el oda, hogy érdemes összegezni az eddigi eredményeket, számba lehet venni az elvégzendő feladatokat, s külföldi szakemberek bevonásával, nemzetközi szinten szükséges folytatni

a munkát. A tanácskozás fő célja volt, hogy hozzájáruljon Mikes életművének jobb megismeréséhez, és elősegítse a Mikes-kutatás eredményeinek nemzetközi összefüggésbe helyezését. További cél volt, hogy előmozdítsuk a régi magyar irodalom egyik fejezetének beemelését az európai irodalmi örökségbe, s megkönnyítsük egy, a nemzetközi összefüggéseket súlyuknak megfelelően bemutató, korszerű magyar irodalomtörténet megírását.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete a magyarországi összehasonlító irodalomtudomány egyik műhelyeként rendszeres kapcsolatokat ápol európai kutatóintézetekkel, s 1967 és 1982 között kezdeményező szerepet játszott egy európai összehasonlító irodalomtörténet előkészítésében és megvalósításában. Az intézet két komparatistikai folyóiratot ad ki világnyelveken, a munkatársak közül többen részt vesznek nemzetközi kiadványsorozatok szerkesztésében, s 1966 és 1988 között itt készült el a Mikes-életmű kritikai kiadása. Az intézet utoljára Mikes születésének 300. évfordulóján, 1990-ben rendezett Mikes-konferenciát Budapesten az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékeivel, valamint a Nemzetközi Magyar Filológiai Társasággal együttműködve. A nemzetközi tudományosságot a program szerint ezen a tanácskozáson két török szakember képviselte, a konferenciakötetben azonban egyikük előadása sem jelent meg (Hopp et al., 1992).

A mostani tanácskozást kétéves előkészítő munka előzte meg, melynek során áttekintés készült a Mikes-kutatás történetéről, eredményeiről és problémáiról (Tüskés, 2010; Tüskés, 2011/a). A nemzetközi érdeklődés felkeltése érdekében 2010 decemberében előadás hangzott el a *Törökországi levelek*-ről

az Aacheni Egyetem Germanisztikai és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében, mely azóta ugyancsak megjelent (Tüskés, 2011/b). Az előadókat az első körlevélben arra kértük, hogy új alap kutatásra és ismeretlen források feltárására épülő vizsgálatokat végezzenek, elsősorban a következő témakörökben: történeti keretfeltételek; eszmetörténeti összefüggések; műfaj- és tárgy történet; nyelvi, stílusbeli, retorikai és poétikai sajátosságok; befogadás- és kultusztörténet. Az OTKA-pályázat segítségével készülő digitális Mikes-szótár munkálatainak keretében elektronikus formában hozzáférhetővé tettük a Mikes-kritikai kiadás ellenőrzött, javított főszövegét a Magyar Elektronikus Könyvtárban (URL1), s válogatást készítettünk a Mikes-szakirodalomból és a Mikessel kapcsolatos irodalmi szövegekből az Eszterházy Károly Főiskola Mikes-honlapján (URL2). Előkészítettük és megjelentettük a konferencia öt kísérő kiadványát, melyek fontos segédeszközei lehetnek a további kutatásnak (Kun–Maczák, 2011; Knapp–Tüskés, 2011; Mikes, 2009; Mikes, 2011/a; Mikes, 2011/b). A szélesebb közönségnek antológiát állítottunk össze, mely a teljes Mikes-életműből ad tematikusan csoportosított válogatást (Tüskés, 2011/c). Két további tervezett munka – a *Törökországi levelek* 1966. évi kritikai kiadása hasonmásának és Hopp Lajos összegyűjtött francia nyelvű Mikes-tanulmányainak – megjelentetésére forráshiány miatt nem volt lehetőség.

A budapesti tanácskozás előkészítését megkönnyítette a magyar irodalom iránt az utóbbi időben megnyilvánuló, a korábbinál nagyobb nemzetközi érdeklődés, továbbá az, hogy Mikes életműve számos szállal kötődik az európai, azon belül elsősorban a francia, az angol, az olasz és a német irodalomhoz, valamint a török kultúrához. A *Törökországi le-*

velek világirodalmi értelemben is elfogadható alkotás, mivel Mikes nemzetközileg is érthető prózatiípusban és jelképrendszerben gondolkodott, s – Márai Sándor kifejezésével – „kapcsol a világirodalomhoz”. Másfelől nehezítette az előkészítést, hogy a magyar irodalom, azon belül a régi magyar irodalom világirodalmi recepciójáról csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk, s kevéssé ismertek a művek megértéséhez nélkülözhetetlen történelmi folyamatok és vonatkozási rendszerek. Így van ez annak ellenére, hogy az utóbbi években napvilágot látott több, a régi magyar irodalom egy-egy szeletéről átfogó képet adó, modern szemléletű munka is idegen nyelven (vö. pl. Bitskey, 1999; Knapp – Tüskés, 2003; Bitskey, 2007; Kühlmann – Tüskés, 2009).

A tanácskozás elméleti hátterének kidolgozását ösztönözte a felismerés, mely szerint az európai irodalom a kisebb irodalmi régiók közti állandó cserefolyamat és kölcsönhatás következtében jött létre. Ma már egyetlen nemzeti irodalom története sem művelhető komolyan a nemzetközi kapcsolatok ismerete nélkül, s az ún. kis népek irodalmában a más nemzeti irodalmakkal fennálló kölcsönhatások módszeres számbavétele nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy ezek az irodalmak bekerüljenek Európa és a világ irodalmi örökségébe. Ehhez járul, hogy a „nagy” európai irodalmak között adott időszakban lejátsható közvetítési, innovációs, kiegyenlítődési, integrációs, differenciálódási és recepciósi folyamatok feltárása jóval előrehaladottabb, mint az ún. „kis” és „nagy” irodalmak viszonylatában. Terjed a felismerés, hogy az ún. „nagy” nemzeti irodalmak sem érthetők meg a maguk teljességében anélkül, hogy ne ismerenék a „kis” népek irodalmaival fennálló összefüggéseket.

A mostani tanácskozás jelentőségét elsősorban az adja, hogy a 18. századi magyar irodalom gazdag nemzetközi kapcsolathálózattal rendelkezik, s ez az időszak jó lehetőséget kínál az európai irodalmak egymással, valamint az Európán kívüli irodalmakkal és kultúrákkal végbement találkozások kutatására. E találkozások filológiai, tárgy-, motívum- és eszmetörténeti vetületei ma már nagy vonalakban ismertek, keveset tudunk azonban arról, hogy a „kis” népek írói hogyan és milyen módosításokkal integrálták a jelentős európai irodalmak törekvéseit, s ez a tevékenységük hogyan járult hozzá egyéni kreativitásuk, invenciójuk kiteljesítéséhez és a különböző nemzeti irodalmak közti párbeszéd létrejöttéhez.

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás magyar irodalmának egyik első képviselője, aki nagymértékben hozzájárult az irodalmi nyelv megújításához, s a szülőföld elvesztésének ábrázolásával máig élő mintát teremtett. Fő művét, a *Törökországi levelek*-et a gáláns francia levélkultúra, a kor népszerű francia olvasmányai és a keleti környezet ösztönözték elsősorban, s ez a mű hat idegen nyelvű fordítása révén ma már része az európai irodalmi örökségnek. Másfelől Mikes összesen tizenkét művet ültetett át franciából magyarra, s ezek a fordítások – azon túl, hogy szoros kapcsolatban állnak a fő művel, és elősegítetik annak jobb megértését – az idegen nyelvi környezetben végzett irodalomközvetítés és kulturális adaptáció nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltó példái közé tartoznak.

Ez a minden ízében nemzetközi horizontú életmű kivételes lehetőséget kínál a komparatistikának abban a tekintetben is, hogy szemlélteti a 18. századi európai értelmiség érdeklődésének kitágulását, melynek következtében a nemzetek a korábbinál jóval na-

gyobb mértékben egymásnak kínálják fel, és egymástól fogadják el irodalmi, kulturális értékeiket. Száműzetésben élve és alkotva, Mikes egyben előfutára volt azoknak a gyakran hazájukon kívül élő értelmiségieknek, akik a század utolsó harmadában meghatározó szerepet játszottak a nyelvi, kulturális tényekre épülő közép- és kelet-európai „kis” nemzetek létrehozásában. Életműve látványosan tanúsítja a francia nyelv és irodalom európai térhódítását, s az sem mellékes körülmény, hogy a *Törökországi levelek* első kiadása öt évvel a francia forradalom után látott napvilágot.

Mikes fő művében a száműzetés és a magánélet eseményei, szereplői, a szerzői önábrázolás eszközei, a korra, az európai politika híreire és az exotikus környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak a gáláns, csevegő hangvételű irodalmi levél szemantikájával és retorikájával, az aforisztikus írásmóddal, a francia moralisztika hatásával és egy sztoikus, racionális gondolkodó világképpel. A levélgyűjtemény nemzetközi összehasonlításban is szemléletes példát kínál a fiktív levél műfajának kapcsolatára a misszilis családi levelezésekkel, s felhívja a figyelmet az egyes levélben kiteljesedő írói koncepcióra, a levéltípusok keveredésére és a különböző forrásból merített miniatűr elbeszélések alkotó felhasználására. A műben, mely magánhordozza a vallomás, a napló és az emlékirat műfaji jegyeit is, egyszerre mutatkozik meg a nyugat-európai és a török kultúra együttélése és összeütközése, a szóbeli és az irodalmi hagyományok párbeszéde, a különböző műfajok és kulturális tradíciók találkozása. A száműzetés, a belső emigráció ábrázolása tekintetében a *Törökországi levelek* jól összevethető például Saint-Évremond, Guez de Balzac, Roger Bussy-Rabutin és Liselotte von der

Pfalz levelezésével; az oszmán világ ábrázolása és a levelekbe illesztett elbeszélések a személyes tapasztalat mellett többnyire ugyancsak francia és francia közvetítésű angol forrásokra mennek vissza. Mivel a gyűjtemény közvetett kapcsolatban áll a francia levélregény korán angolra fordított előzményeivel és első példáival, a mű összefüggésbe hozható e műfaj néhány angol képviselőjével is. A gáláns francia stílusminták követése révén nemcsak a francia episztolográfiai irodalommal mutathatók ki megfelelések, hanem a 18. század első felének – jórészt francia példákat követő – német levélelméleteivel is. Mikes fordításainak, adaptációinak francia eredetijei többnyire a kor népszerű olvasmányai közé számítottak, melyek közül néhányat lefordítottak angolra, németre, spanyolra és olaszra is, ami még inkább aláhúzza az életmű európai beágyazottságát.

Mindezek következtében Mikes munkássága jó lehetőséget kínál tisztázatlan műfaji problémák, azon belül az episztolográfiai formák kialakulásának és irodalmi adaptációjának vizsgálatára. A levelek és a fordítások között számos nyelvi-stílusbeli, tárgyi és eszmei kapcsolat található, melyek egy része ma még ismeretlen. Önálló, ma még csak részben feltárt kérdésköröket alkot a száműzetés léthelyzetének befolyása az életműre és a janzenizmus hatásának mibenléte Mikes világképére. Ez utóbbi azért különösen fontos, mert az újabb Magyarországon még nem recipiált francia és német kutatások szerint a 18. században a janzenizmus messze túlnőtt egy teológiai irányzat és egyházi mozgalom keretein, jelentős politikai, társadalmi dinamikával rendelkezett, fontos szerepet játszott a francia forradalom eszmei előkészítésében, és hozzájárult a modern alkotmányosság alapvetéséhez.

A magyar Mikes-kutatás a művek kritikai kiadásával és a részvizsgálatok tekintélyes sorozatával megbízható alapot teremtett az eredmények beillesztésére az európai irodalmi folyamatokba. A rendelkezésre álló lehetőségek azonban részben kihasználatlanok; a magyar szerzők publikációi nyelvi okokból nehezen hozzáférhetők a nemzetközi tudományosság számára, s megírásra vár Mikes angol, francia vagy német nyelvű monográfiája. Az életmű körüli nyitott kérdések jelentős része csak intenzív nemzetközi együttműködés keretében válaszolható meg.

A tanácskozás kerettémáját úgy határoztuk meg, hogy a mikesi életmű lehetőséget adjon a száműzetésben jelentkező idegenség-problematika és az irodalom mint határokat átlépő dialógus vizsgálatára. Többek között választ kerestünk a kérdésre, hogyan jött létre Mikesnél az intertextualitás nemzeti irodalmak közötti kérdés-felelet játéka, s ebben a játékban hogyan jelentek meg a különböző adaptációs és recepciós folyamatok? Mi és hogyan motiválta a tájékozódást az idegen minták felé? Az irodalmiasítás és fikcionalizálás milyen eszközeivel hozta létre Mikes a valóság illúzióját a levelekben? Hogyan alkotta meg az elbeszélő és levelezőpartnere figuráját, s milyen formáit adaptálta a szerzői önazonosság megalkotásának és az olvasói befogadás irányításának? További, csak részben feltárt kérdésköröket alkot a korabeli európai moralisztika hangsúlyos témáinak egyéni fölvetése, a nemzetközi elbeszélő témák mikesi adaptációja, valamint a fordítástörténeti, -elméleti és -technikai problémák együttese.

A tanácskozás kiemelkedő eredményének tartom, hogy megvalósult a magyar irodalomtudomány témával kapcsolatos eredményeinek szintézise és beillesztése nemzetközi összefüggésekbe. A régi magyar irodalom

egyik jelentős alakjának helye, akit eddig jórészt csupán a nemzeti irodalom keretei között tárgyaltak, megszilárdult az európai irodalmi kánonban. A történeti tárgyú előadások, köztük Jean Bérenger professzor nyitóelőadása, nemzetközi távlatba helyezték II. Rákóczi Ferenc politikai törekvéseit, s bemutatották azokat az európai eseményeket, amelyek a történeti, diplomáciai és eszmei háttérrel alkotják Mikes munkásságához. Új adatok tárultak fel a rodostói emigráció belső életéről, Mikes bászugi tevékenységéről, s az eddiginél árnyaltabb kép rajzolódott ki fikció és valóság viszonyáról a *Törökországi levelek*-ben. Gazdagodtak Mikes vallásosságára vonatkozó ismereteink, s megkezdődött a levélgyűjteményben található bibliai eredetű és más szerepminták feltérképezése. Önálló kutatási témává vált Mikes törökökről alkotott képe, az idegenség, az elidegenedés és az orientalizmus problémája. Új összefüggések tárultak föl a francia levélirodalommal és a levélregény műfajával kapcsolatosan, míg Hans-Jörg Uther, az európai történeti elbeszélés-kutatás kiemelkedő képviselője feltérképezte a *Törökországi levelek* historiáinak nemzetközi tárgy- és motívumtörténeti kapcsolatait.

Kiss Margit, a készülő digitális Mikes-szótár munkatársa, bemutatta a munka eddigi eredményeit, és vázolta a szótár további hasznosítási lehetőségeit. Megkezdődött Mikes kolozsvári jezsuitáknál szerzett retorikai alpműveltségének feltárása és a szerzői önreprezentáció nyelvi, poétikai eszközeinek feltérképezése. A hatás- és befogadástörténeti előadások többek között bemutatták Mikes ikonográfiáját, a *Törökországi levelek* közköltészeti, irodalmi kisugárzását, korai irodalomtörténeti értékelésének alakulását, kultuszgeneráló hatását. Sikertelt egy asztalhoz ültetni a *Törökországi levelek* angol, francia, olasz és

török fordítóit, s meg tárgyalni a régi magyar irodalom idegen nyelvre fordításának elméleti és gyakorlati kérdéseit. A tanácskozás eredményének tartom azt is, hogy több területen sikerült pontosan megfogalmazni a tisztázásra váró kérdéseket és kijelölni az elvégzendő feladatokat.

A Mikes-évforduló további, részben a budapesti tanácskozás előkészületei által inspirált tudományos eseményei közül érdemes végül megemlíteni a Rodostói Magyar Baráti Társaság által 2011. június 17–19. között, Rodostóban rendezett megemlékezés-sorozatot és tudományos konferenciát, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság és az Erdélyi Múzeum Egyesület által 2011. szeptember 29.–október 1. között szervezett Mikes-napokat és az Országos Széchényi Könyvtár *Franciából székegy nyelvre* című időszaki kamarakiállítását 2011. szeptemberében. A budapesti tanácskozás néhány előadása magyar nyelven

előzetesen megjelent a *Magyar Napló* 2011. októberi Mikes-számában. A kolozsvári *Helikon* című irodalmi folyóirat 2011. október 10-i száma ugyancsak tematikus összeállítást közölt Mikesről.

Az itt következő tanulmányok a budapesti tanácskozáson elhangzott előadások magyar nyelvű szerkesztett változatai. Válogatási szempont volt, hogy a magyar résztvevők legjobb, még közöletlen előadásai közül adjunk közre néhányat, s lehetőleg minél több témakörből legyen előadás. A konferencia teljes anyagát – néhány további műhelytanulmánnyal kiegészítve – egy három (angol, francia, német) nyelvű és egy magyar nyelvű kötetben tervezzük megjelentetni.

Kulcsszavak: *komparatiztika, irodalomközvetítés, száműzetés, eszmetörténet, műfaj- és tárgy történet, retorika, poétika, befogadás- és kultusztörténet, fiktív levél, kulturális adaptáció*

IRODALOM

- Bitskey István (1999): *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte. Debrecener Studien zur Literatur* Bd. 4. Lang, Frankfurt/M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien
- Bitskey István (2007): *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*. Red. von Margarete Wagner. Integratio, Wien
- Hopp Lajos – Pintér M. Zs. – Tüskés G. (szerk.) (1992): *Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*. Ethnica Alapítvány, Debrecen
- Knapp Éva – Tüskés Gábor (2003): *Emblematics in Hungary. A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*. Niemeyer, Tübingen
- Knapp Éva – Tüskés Gábor (2011): *Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főgyőzmezei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig*. ELTE

- Egyetemi Könyvtár–Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger (magyar és német nyelvű kiadvány)
- Kun Zsuzsanna – Maczák Ibolya (2011): *Mikes Kelemen válogatott bibliográfiája. Hopp Lajos anyagyűjteményének felhasználásával*. MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum, Bp.–Eger (magyar és német kiadvány)
- Kühlmann, Wilhelm – Tüskés Gábor (Hrsg., unter Mitarbeit von Bene, Sándor) (2009): *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Niemeyer, Tübingen
- Mikes Kelemen (2009): *Törökországi levelek. (Szombat hely 1794)*. A hasonmás kiadást gondozta Czeglédi László. (Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányával) Líceum, Eger
- Mikes Kelemen (2011/a): *Lettres de Turquie*. Édition établie sous la direction de Gábor Tüskés. Avant-propos d'Antal Szerb. Préface de Jean Bérenger. Traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul. Avec des notes historiques de Ferenc Tóth. Édition revue et préparée par Michel Marty. Honoré Champion, Paris
- Mikes Kelemen (2011/b): *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek)*. Az

autográf kézirat hasonmás kiadása. A hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés Gábor. (Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányával) MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum, Budapest–Eger

Tüskés Gábor (2010): Mikes-problémák. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 114, 4, 291–314.

Tüskés Gábor (2011/a): Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány*. 172, 3, 299–307.

Tüskés Gábor (2011/b): Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei. In: Kapp,

Volker – Scholl, Dorothea (Hrsg., in Verbindung mit Braungart, Georg und Engler, Bernd): *Literatur und Moral*. Duncker & Humblot, Berlin, 291–324.

Tüskés Gábor (szerk., munkatárs Lengyel Réka) (2011/c): *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok. Mikes Kelemen füveskönyve. Válogatás a teljes életműből*. Lazi, Szeged

URL1: <http://mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml>
URL2: <http://mikes.ektf.hu/>

MIKES KELEMEN ÉS A FRANCIA DIPLOMÁCIA

Tóth Ferenc

történész, főiskolai tanár,

Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ
Társadalomtudományok, Nemzetközi és Európa-tanulmányok Intézet, Szombathely
frantoth@btk.nyime.hu

Noha a II. Rákóczi Ferenc emigrációját feldolgozó művekből régóta tudhatjuk, hogy Mikes a rodostói száműzetésben a fejedelem egyik bizalmasa és közeli munkatársa volt, Mikes diplomáciai tevékenységét eddig elhanyagolta a kutatás. A nemrég feltárt franciaországi és ausztriai levéltári források nyomán számos olyan új adat jutott napvilágra, amelyek alapján árnyaltabb képet alkothatunk Mikes francia diplomataikkal kialakított kapcsolatairól. Itt elsősorban a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban található konstantinápolyi francia követségi levéltár anyagára (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, série A Constantinople), a párizsi Bibliothèque Nationale de France Villeneuve márki francia nagykövet levelezésére (BNF, Ms. Fr. 7177–7198.) és a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatenabteilungen Türkei I (Turcica) terjedelmes forrásanyagára gondolunk. E források nemcsak a rodostói magyar emigráció fő alakjairól nyújtanak fontos adatokat, hanem tudósítanak a háttérben meghúzódó mellékszereplők, köztük Mikes francia diplomáciai kapcsolatairól is, amelyek közelebb vihetnek néhány „Mikes-rejtély” megoldásához.

Az Oszmán Birodalom 16. századi előretörésével Konstantinápoly (Isztambul) a muzul-

mán Mediterráneum diplomáciai központjává lett. A fontos európai országok jelenléte a nagyobb közel-keleti kereskedelmi központokban a legtöbb érintett államot arra ösztönözte, hogy diplomáciai képviselőket nevezzenek ki Konstantinápolyban és a vidéki nagyvárosokban. Az I. Ferenc király és Nagy Szulejmán szultán által elfogadott és később többször meghosszabbított francia–oszmán szerződések, az ún. „kapitulációk” (*capitulations*), azaz egyoldalú nyilatkozatok különleges viszonyt hoztak létre a Francia Monarchia és az Oszmán Birodalom között. Ez lehetőséget teremtett a konstantinápolyi francia nagykövetség és a szatmári megegyezés után oszmán területre menekült magyar emigránsok közötti kapcsolatok ápolására. A francia–oszmán „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagykövetén keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint a rodostói magyar kolónia. Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg a katolikusok lélekszáma, és a Rákóczi által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, majd később

a francia nagykövetség biztosított lelkipász-tort. Egy francia forrás azt is megerősíti, hogy a francia követség még 1773-ban is biztosított káplánt a rodostói magyaroknak.

Rodostó a földközi-tengeri kereskedelem szempontjából egyre fontosabbá vált. A kikötőváros növekvő forgalma miatt a 18–19. századok fordulójától a francia kormányzat konzulátust, illetve alkonzulátust tartott fenn. A város a márvány-tengeri hajózás jelentős kikötőállomásává vált, egyben a konstantinápolyi francia követség futárpostájának fontos tranzitállomása lett. A tengeri út előnyei diplomáciai szempontból is megmutatkoztak, mivel a Bécsen keresztül haladó postaútvonalak révén szinte az összes európai diplomáciai futárszolgálat a császári hatóságok ellenőrzése alá került. A tengeri úttal biztonságosabban lehetett lebonyolítani a konstantinápolyi francia követ és a versailles-i udvar levelezését. Az 1730-as években a francia diplomáciai levelezések futárjai között számos alkalommal találkozhatunk Zay Zsigmond nevével, aki gyakran szállította a francia követ postáját Rodostón keresztül. Ennek a futárposta biztonsága szempontjából lehetett jelentősége, hiszen a Konstantinápolyban hemzseggő kémek és külföldi ágensek figyelmét kevésbé vonhatta magára a rodostói magyar nemes.

A rodostói magyar kolónia azonban leginkább politikai szempontból lehetett érdekes a francia diplomáciának. A 18. században a francia diplomácia több jelentős magyar, illetve magyar származású ügynököt alkalmazott az Oszmán Birodalom területén. Ezt elsősorban a 17–18. századi magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak kiváló francia kapcsolataival magyarázhatjuk, amelyek egészen az 1756-os ún. diplomáciai forradalomig fennmaradtak. A hajdani kurucokban a fran-

cia diplomácia elkötelezett Habsburg-ellenes ágensekre talált, akiket könnyen felhasználhatott a különféle titkos diplomáciai manőverekben. Ehhez járult a francia és a török nyelvben való jártasságuk, továbbá kiváló helyismeretük. Kiküldetéseiket gyakran katonai feladatok (mint például toborzás a francia huszárezredek számára) ellátásával is kiegészítették. A francia megbízóiktól kapott feladatokat gyakran idomították a magyar függetlenségi mozgalom célkitűzéseivel. E tévénységükkel bekapcsolódtak a bujdosó II. Rákóczi Ferenc diplomáciai törekvéseit folytató rodostói emigránsok meg-megújuló szervezkedéseibe. Ide sorolhatjuk Bercsényi László francia ezredtulajdonos generális (1720) és Tóth András brigadéros (1733, 1747, 1755–57) rodostói útjait.

Mikes Kelemen törökországi tartózkodása során a következő konstantinápolyi francia nagykövetek voltak hivatalban: Jean-Louis de Bonnac (1716–1724), Jean-Baptiste d'Andrezel (1724–1728), Louis de Villeneuve (1728–1740), Michel de Castellane (1740–1747), Roland des Alleurs (1747–1755) és Charles de Vergennes (1755–1768). Kutatásaink során a francia követek levelezései és Mikes levelei alapján igyekeztünk feltárni a *Törökországi levelek* szerzője és a francia diplomaták kapcsolatait. Bonnac márkit Mikes személyesen is jól ismerte, amint erről 1718. szeptember 18-án Bűjüderében kelt levelében beszámolt: „A francia követnek, Bonnacnak, közel mihozzánk egy háza lévén, gyakorta jó ide feleségstől. De még minálunk nem volt; azt akarja, hogy mi menjünk elsőben hozzája. Abból pedig semmi sem lesz, mert a mi urunk tudja, mi illendő, és mi nem illenek hozzája. Még a titulus iránt is vagyon valami akadály, és az ilyen akadály megakadályozhatja, hogy az akadály elvettessék, és ilyenformán egy-

mást meg nem látják. De minthogy nekem semmi akadályom nincsen se a precedencia, se a titulus iránt a követtel, azért gyakran járok hozzájuk. Az asszony olyan, mint egy darab nádméz; azt is elmondhatni, hogy olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy a több gyöngyök között. Jaj! elfelejtettem, hogy sohasem kell egy asszonyt dicsérni más asszony előtt, mert a' nem esik józűn.” Az oszmán főváros közelsége valószínűleg lehetővé tette Mikesnek a szorosabb kapcsolattartást a konstantinápolyi francia követtel, annak családjával és környezetével. Amikor a bujdosó magyarokat a Porta áthelyeztette Rodostóba, a távolság miatt kissé körülményesebb lett ez a kapcsolat, de nem szakadt meg. A francia követség figyelemmel kísérte a magyarok útját Rodostóba, amint ezt egy hivatalos beszámoló tanúsítja (*Relation du voyage de Son Altesse Serenissime d'Jenikuy a Rodosto*). Összehasonlítva e beszámolót Mikes e tárgyban írt 36. levelével, kijelenthető, hogy a két leírás megerősíti egymás hitelességét. Mikes 39. és 41. levelében beszámolt Bercsényi László huszártoborzó útjáról, de annak a francia diplomáciára vonatkozó elemeit nem említette, valószínűleg azért, mert nem is ismerte.

A következő nagykövet, Jean-Baptiste d'Andrezel vicomte neve nem ismeretlen a magyar történészeknek, hiszen II. Rákóczi Ferenc egyik közeli ismerőseként és szellemi útítársaként ismerhettük meg a Köpeczi Béla által gondozott, levelezésüket tartalmazó kiadványból. A két személy szellemi rokonságára már Köpeczi felhívta a figyelmet, hangsúlyozva, hogy Rákóczi az 1716. május 30-án a kamalduli szerzetesekkel megkötött szerződés szerint azt a házat bérelte Grosbois-ban, amelyben korábban d'Andrezel vicomte lakott. A kamalduliak révén szoros kapcsolatba kerültek a janzenizmussal, amelynek Rákó-

czira gyakorolt hatását már többen bizonyították. A nagykövet könyvtárát a nemrégiben megtalált hagyatéki iratai alapján sikerült azonosítani. Ennek és II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvlistájának összehasonlításától több közös könyv előbukkanását reméltük, ám a két könyvtár csak néhány közös művet tartalmazott: a *Cathéchisme de Montpellier*, a *l'Année chrestienne* című kegyességi munkákat, esetleg a *Journées amusantes* rokokó novella-füzérét és Abraham de Wicquefort diplomataképző kézikönyvét. A két könyvtár szerény közös nevezője azonban érdekesebbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy Mikes az utolsó mű kivételével mindegyiket lefordította magyarra. Ezen a nyomon elindulva további érdekes magyar vonatkozású adatot találunk.

Mikes személye fontos összekötő szál lehet a két könyvgyűjtemény között. Hopp Lajos kutatásai nyomán ma már viszonylag pontos képünk van arról az óriási fordítói munkáról, amellyel Mikes rodostói éveiben több ezer oldalnyi francia nyelvű szöveget ültetett át magyarra. Hopp rámutatott arra is, hogy az önálló munkának hitt *Törökországi levelek* igen jelentős része, kb. 23 százaléka, vagyis kb. 2180 nyomtatott sor bizonyíthatóan betétfordítás. A korábbi kutatások már felszínre hozták Mikes irodalmi alkotásainak számos olyan forrását, amelyből bizonyíthatóan merített, sőt fordított is a szerző. E műveket azonban eddig hiába keresték a rodostói Rákóczi-könyvtár jegyzékén, minden bizonnyal azért, mert nem voltak meg a fejedelem bibliotékájában. Ugyanakkor számos fontos francia nyelvű mű, melyeknek magyar nyelvűre áttüzetett fragmentumai Mikes oszmán szokásokat leíró 172–191. számú leveleiben sorra megjelennek, jórészt megtalálható volt d'Andrezel vicomte konstantinápolyi könyvtárában. A jó szemmel kiválogatott,

gyakorlati szemléletű, modern szellemű könyvgyűjtemény valódi szellemi táplálékot kínált a fogékony Mikesnek és minden biztonnal sok más rodostói magyar bujdosónak. Felmerül a kérdés, hogyan juthattak a bujdosók kezébe a francia követ könyvei. A hagyatéki eljárás forrásai szerint d'Andrezel vicomte könyveit főleg a galatai francia jezsuita vagy más rendbeli honfitársaik vásárolták meg, így feltételezhetően rajtuk keresztül juthattak a könyvek Mikeshez. Erre azon francia papok segítségével nyílhatott a legkézenfekvőbb lehetőség, akiket a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelki gondozására. Egy korábbi feltételezésünk szerint Mikesnek hozzáférése lehetett a francia követség levéltárában található kéziratokhoz is.

D'Andrezel vicomte halála után a király Villeneuve márkit nevezte ki a konstantinápolyi francia nagykövetség élére. Louis-Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb kora újkori diplomatája volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseilles-ben, apja a város királyi polgári helytartója, majd később az aix-i parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseilles-i helytartói hivatalt, majd később egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköveti posztra. A Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márki, és tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet azonban visszautasított. Villeneuve márki Marseillesben hunyt el 1745. július 1-jén. Mikes életének erről az időszakáról annyit tudunk, hogy

1731-ben Ilosvay Jánossal együtt különös tervet kovácsoltak: az Oszmán Birodalom magyar határhoz közel eső lakatlan területén magyar menekültekből álló kolóniát szerettek volna létrehozni, ahol Mikes is letelepedett volna Bercsényi Miklós özvegyével tervezett családjával. A terv 1732-ben már önálló szuverenitással rendelkező ütközőállam alapításaként jutott a francia nagykövet elé, aki egyszerűen légbőlkapottnak (*chimérique*) tekintette. Mindenesetre a reálisnak cseppet sem tekinthető tervet később bekerült egy, az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó terveket összefogó gyűjteménybe is.

Villeneuve márki ügyesen használta ki az emigránsokból és renegátokból álló informátorai, ügynökei munkáját, akik jelentősen hozzájárultak az 1737–39-es orosz–osztrák–török háborút lezáró belgrádi béke kimeneteléhez. Másrészt minőségileg új szerepet játszott, mivel a francia nagykövet kulturális missziót is kapott. Ennek célja az volt, hogy kéziratokat vásároljon a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtárnak, és felvegye a kapcsolatot a nemrég alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim Mütteferrikával, aki 1717-től diplomáciai szolgálatot teljesített Rákóczi mellett. Villeneuve mindebben felhasználta több magyar emigráns aktív szolgálatát. Tóth András és Jávorka Ádám a krími francia konzuli címet is viselte ebben az időszakban, Zay Zsigmond és Máriássy Ádám pedig a francia követség ügynöki levelezésének továbbításában játszottak fontos szerepet. Ugyanakkor Villeneuve márki élesen elhatárolódott Rákóczi József mozgalmától, amely szemben állt a francia külpolitikai érdekekkel. Mikes több rodostói nemessel együtt levélben fordult a francia nagykövethoz, amelyre Villeneuve csak szóban válaszolt Tóth András

ügynökén keresztül. A nagykövet Tóth Andrásnak írt levelében a magyar kiejtés szerint említi Mikes Kelement, ami arra utalhat, hogy személyesen is ismerte. A Rákóczi József és kétes tanácsadói, mint például a kalandor Alexandre de Bonneval mozgalmához csatlakozó magyar emigránsok a már említett okok miatt nem kerülhettek a francia diplomácia látókörébe.

Valószínűleg jó kapcsolatokat ápolt Mikes a későbbi konstantinápolyi nagykövettekkel, az időközben Villeneuve márki utódjává ki nevezett Castellane gróffal, majd az őt felváltó des Alleurs gróffal is, aki a II. Rákóczi Ferenc mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia volt. Az osztrák örökösödési háború vége felé, 1747-ben újra Törökországba küldték Tóth Andrást, mivel a véres és részben értelmetlen háborút lezárásában érdekelt francia diplomácia a gyors és kedvező békekötés érdekében ismét a régi bevált oszmán diverziót kívánta bevetni. Tóth ekkor érkezettnek látta az időt, hogy megpróbálkozzon magyar ügyeket is felvetetni az európai diplomáciai tárgyalások napirendjére. Engedélyt kért a francia követtől és a nagyvezirtől, hogy Rodostóba utazhasson viszontlátni ott élő honfitársait. Hivatalos úti célja továbbra is a hagyományos toborzót volt, ám Rákóczi halála után erre igen csekély remény mutatkozott, mivel ekkor Rodostó sokat veszített a korábbi politikai emigránsközponti szerepéből. Valódi titkos küldetése azonban más szerepet zánt a veterán kurucnak. Az instrukcióban elsősorban információszerzés és kapcsolatfelvétel szerepelt, ám a buzgó ügynök önálló kezdeményezésektől sem riadt vissza.

Ekkortájt az idős Csáky Mihály gróf viselte a rodostói emigráció vezetői (törökül: *básbug*) tisztségét. Tóth András 1747 decemberében érkezett Rodostóba, ahol azonnal

kapcsolatba lépett Csákyval. Átadta neki a magyarországi hadjáratban reménykedő Bercsényi László titkos üzenetét, és megkérdezte véleményét a magyarországi politikai helyzetéről. Csáky válaszában érdekes tervvel lepte meg hajdani fegyvertársát. Szerinte a magyar rendeknek meg kellene akadályozni Mária Terézia fia, a későbbi II. József magyar királylyá koronázását, és helyette a francia trónörökösnek, XV. Lajos fiának kellene felajánlani Szent István koronáját. Csáky biztosította honfitársán keresztül a francia kormányt, hogy a Fényességes Porta minden biztonnal hadba száll majd a magyar elégedetlenek védelmében. A felkelők számíthatnának még a Magyarország déli határszéleinél lakó szomszédos népekre: az arnótokra (albánokra), a szerbekre stb. A terv megelőlegezte egy francia expedíciós hadsereg Magyarországra küldését is Bercsényi László vezénylete alatt. Tóth titkos küldetése során Mikes neve nem került fel, mivel valószínűleg nem avatták be a tervbe. Erre utal Bercsényi László neki szóló, 1748. január 6-i levele, amelyben csak Tóth Andrást személyét hiányolta. Mikes neve előbukkan még Tóth András 1748. november 4-i levelében is, melyben Tóth közvetítette Mikes francia nagykövethoz szóló üdvözlését.

Mikes bizonyíthatóan jó kapcsolatban állhatott a következő nagykövettel, Vergennes gróffal, a későbbi francia külügyi államtitkárral. Vergennes 1755-ben érkezett Konstantinápolyba és vele együtt Tóth András, aki magával vitte fiát, François-t, hogy megtanuljon törökül, és idővel apja nyomdokaiba léphessen a francia diplomácia szolgálatában. Tóth 1755-től ismét Rodostóban tartózkodott, mivel a rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatosan külön utasításokkal látta el a francia kormány. Azt, hogy milyen feladatokat kapott, csak a francia külügyi levéltár más

fondjaiból lehetett megtudni. Fennmaradt ugyanis a Tóth András számára készített titkos megbízatás egy másolata, amelyet biztonsági okokból csak felolvastak a magyar ügynököknek. A megbízólevélben a király arra kérte Tóthot, hogy utazzék Rodostóba, és diszkréten vegye fel a kapcsolatot a magyar emigráció még életben lévő tagjaival és azok magyarországi híveivel. Amint a következő részletből kitérül, a küldetés igen kényes és kockázatos volt a francia királyság szempontjából: „Tott úr rövid konstantinápolyi tartózkodás után utazzon Rodostóba meglátogatni honfitársait. [...] A legnagyobb elővigyázatossággal kell majd ügyelnie, nehogy kiderüljön, milyen utasításai vannak a magyarországi viszonyokra vonatkozólag. De minthogy Csáky gróf és a többiek valószínűleg nem fedik majd fel előtte az érzelmeiket, megismerheti a vallomásaikból, hogy melyek a legfőbb panaszok az osztrák kormányzattal szemben, kik a legfőbb elégedetlenek, mi a tisztségük, milyen erőt képviselnek, mekkora a hatalmuk és mire lennének képesek, ha ez a kormányzat arra kényszerítené őket, hogy fegyverrel a kezükben követeljék szabadságjogaik visszaállítását vagy a nekik tett ígéretek betartását. [...] Őfelsége nevét nem szabad az ő helyzetükkel kapcsolatba hozni, s nem szabad, hogy az elégedetlenek abban reménykedjenek, hogy Őfelsége segítségükre siet a vállalkozásaikban, de nem szabad teljesen szétrombolni a támogatásába vetett reményüket sem egy, Isten mentsen meg tőle, Őfelsége és a császárné közt kirobbanó háború esetén.”

Tóth András megérkezése után nem sokkal eleget tett ennek a megbízatásnak, és felkereste az aggastyán Csáky Mihályt, a rodostói magyarok még életben lévő vezetőjét. Csáky azonnal kapott a lehetőségen, és

francia segítséget remélve elkezdte szervezni a magyarországi ellenállással való kapcsolatait. Újból felajánlotta segítségét XV. Lajosnak egy esetleges magyarországi francia fegyveres intervenció esetére. Tóth missziójának sikere hamarosan kezdett terhéssé válni az osztrákokkal szövetséget kötő francia diplomáciának. A titkos feladat leállítására lassan folyt, és minden bizonnyal az osztrák ügynökök is értesültek Tóth rodostói jelenlétéről. Máig sem tisztázott körülmények között (valószínűleg valamilyen járványban) 1757-ben váratlanul elhunyt Csáky Mihály és Tóth András, és magukkal vitték a sírba a rodostói emigránsok utolsó függetlenségi harcának haditervét.

Tóth András jelentéseiből világosan kitérül, hogy Csáky gróf és a rodostói magyar emigránsok nem tartottak szoros kapcsolatot magyarországi rokonaikkal és ismerőseikkel, náluk jobban bíztak a franciaországi magyar emigránsokban, elsősorban Tóthban. Az általunk kutatott francia diplomáciai levelezésekben adatokat találtunk arra, hogy ő maga is küldött Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárscsomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például Rákóczi fejedelem levelezéseit. Megtudhatunk olyan mellékes információkat, mint például hogy a rodostói magyar emigrációt vezető Csáky gróf Mikest teljesen alkalmatlannak tartotta a politikai feladatok végrehajtására. Állítása szerint Mikes öregségére teljesen megsiketült. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem állt kapcsolatban a francia követséggel, hiszen Vergennes gróf 1756. október 30-i, Tóth Andrásnak írt levelében külön üdvözölte Mikes Kelemet. Csáky halála után Bernis abbéhoz címzett 1758. január 15-i levelében Vergennes azt írta, hogy a rodostói emigráció utolsó két neves tagja, Zay és Mikes soha nem keveredett bele a

politikai ügyekbe, és nyugodtan szeretnének meghalni. Valójában Mikes volt az utolsó jelentékeny rodostói magyar emigráns. Ezt erősíti meg a konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf követségi naplójának 1758. október 22-i feljegyzése.

A *Törökországi levelek* Magyarországra kerülésének körülményei még nem teljesen tisztázottak. Ezzel kapcsolatos kutatásainkat már korábban publikáltuk. Ennek lényege, hogy nem bizonyított Hopp Lajos azon állítása, mely szerint a rodostói emigráció iratai nem elsősorban Franciaországon keresztül juthattak Magyarországra. Erre több ellenérv hozható fel. Történeti adatok bizonyítják a franciaországi és rodostói emigránsok jó kapcsolatait, amelyek révén – francia diplomáciai közvetítéssel – a Rákóczi-kéziratok egy része Franciaországba került. A francia forradalom idején a franciaországi magyar emigráció jó része visszatért Magyarországra, éppen azokban az években, amikor a Mikes-levelek

felbukkantak a magyar irodalmi közéletben. Az emigráns François de Tott, Tóth András fia éppen a kiadó, a szombathelyi Kultsár István közvetlen közelében, a Vas vármegyei Tarcsán telepedett le. Új információt jelent az a nemrég megtalált, Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövet által írt levél (1771. december 1.), amelynek kíséretében a gróf egy láda Rákóczi-hagyatéknak tartott, nagyjából magyar nyelvű (!) iratot Marseille-en keresztül Franciaországba küldött további feldolgozás céljából. Sajnos egyelőre nem ismerjük az iratok tartalmát és további sorsát, mindenesetre nem kizárható, hogy a Mikes halála után gyakorlatilag felbomlott magyar emigráció iratairól van szó, amelyek között talán meglapulhatott a *Törökországi levelek* kézírata is.

Kulcsszavak: *Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc, diplomáciatörténet, Rodostó, kuruc emigráció, 18. század.*

IRODALOM

- Hopp Lajos (2002): *A fordító Mikes*. Akadémiai, Budapest
- Köpeczi Béla – Németh Miklós (1984): *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*. *Folia Rákóciana* 7. Vaja
- Köpeczi Béla (1991): *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai, Budapest
- Tóth Ferenc (2007): Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése. Adatok Grégoire de

- Keösseck, a rodostói magyar kolónia vezetője életrajzához. In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Bp., 93–100.
- Tóth Ferenc (2004): Adalékok Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének kézirat-történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 108, 562–563.
- Tüskés Gábor (2011): Az új Mikes-kutatásokról, *Magyar Tudomány* 172, 299–307.
- Zachar József (1984): *Idegen hadakban*. Magvető, Budapest

ÁRON ÉS AZ ÖZVEGY JUHA

A 90. LEVÉL AGÁDÁJÁNAK FORRÁSÁHOZ

Fröhlich Ida

az MTA doktora, egyetemi tanár,
PPKE BTK, Hebraisztika Tanszék
frohlich@btk.ppke.hu

Mikes 90. levele egy elbeszélést tartalmaz egy szegény asszonyról, akinek egyetlen vagyona egy juh volt. A kézirat dátuma szerint Mikes 1729-ben írta a levelet. A levél elején egy akkor történt különös eseményről, egy fényes nappal látott csillagról, majd a görög érsek és püspökök Rákóczi udvarában tett látogatásáról tudósít. Tömör és élvezetes előadásban gazdagnak láttatja a papi elitet, kik török alattvalók lévén nem mutathatják gazdagságukat. Az érseki, püspöki és papi címekért pénzt kérnek a jelöltektől. A vidéki papok nagycsaládosok, kik kemény mezei munkát végeznek, hogy eltarthassák családjukat, gyermekeiket ugyanakkor cifra ruhában járatván előszeretettel hangsúlyozzák társadalmi különállásukat a falusi lakosságtól. A görög papoknál tett látogatásaira utalva Mikes megjegyzi, hogy a plébánosoknál látott egyetlen könyv valami régi és szakadozott misekönyv volt. Olyan pásztorokhoz hasonlítja a görög papokat, akik a gondjaira bízott juhokat nemcsak őrzik, de „*ugyanakkor meg is árendálják őket, és ha meg nem nyuzák is, de jól meg nyirik*”. Hasonlatának forrása egyik friss olvasmánya: „*éppen egy rendes históriát olvastam. nevesse meg kéd is*”. Ezt követi a történet bevezetője: „*A rabínusok ilyen nevetéses okát írják a Koré Aaron ellen való feltámadásának*”.

A Mikes által elmondott történet szerint – melynek közvetlen forrása mindeddig ismeretlen – „*egy szegény özvegyasszonynak csak juha lévén, aztot megnyírván, Aaron elvette tőlle a gyapját, mondván, hogy ötletti a törvény szerint*”, majd a Deut 18:4-ben olvasható bibliai törvényt idézi latinul. Az asszony Korah-tól – Mikesnél: Koré – kér segítséget, aki azonban képtelen elérni Áronnál, hogy elálljon a követeléstől. „*Koré, hogy megvigasztalja, 4 ezüstpénzt ada neki, hogy venne azon annyi gyapjút, amennyit lenyírt a juhról*”. Amikor a juh első ellése elérkezett, Áron ismét megjelent a bárányt követelve, mondván, hogy az elsőszülött a papé, az elsőszülöttekre vonatkozó törvény szerint. Ekkor az özvegy úgy döntött, levágja a juhot. Megtudván ezt Áron, a papoknak járó részt (a lapockáját és a gyomrát) magának követelte a Törvény alapján. Mikes itt a Deut 18:3 törvényét idézi. Elkieseredésében az özvegy *anathema*-nak nyilvánítja a juh húsát „*az Úr előtt*”. Erre Áron az egész húst elvette magának, mondván, minden Izraelben felajánlott dolog a papoknak jár.

Az elsőszülöttekre vonatkozó törvényt illetően Mikes az Ex 19:2, 12-t adja meg hivatkozásként; a forrás helyesen: Ex 13:2, 12. A szám már Mikes forrásában is helytelenül

szerepelt, vagy ő írta el. Részben hasonló a helyzet a Deut 18:3 előírásával is. A vonatkozó bibliai törvény ugyanis úgy rendelkezik, hogy az áldozatokból a papoknak járó rész a lapocka, a két állkapocs és a gyomor. Itt tehát Mikes forrásának szerzője, vagy maga Mikes hagyta ki a felsorolás középső tagját, és rövidebb listát adott. A Mikes által használt *anathéma* szó görög eredetű, és rendszerint 'átok' jelentéssel használatos. Mikes forrásában azonban ez a szó a héber *hërem* kifejezés megfelelője, amelynek értelme 'egészen Istennek szentelt dolog'.

A történetet Mikes rabbinikus eredetűnek tartja. Az elbeszélés bibliai modellekre épül: Nátán próféta Dávid királyról mondott parabola (2Sám 12) a szegény ember egyetlen bárányáról szól, amelyet erőszakkal vesz el tőle a gazdag, hogy vendégeit jóllakassa. Mikesnél az özvegy és Áron történetének alapja a bibliai törvény előírásai szolgálnak, azaz a laikusok kötelezettségei (zsengék, elsőszülöttek, tized) a papokkal szemben. Az utolsóként említett *anathéma* (*hërem*) a felajánlott dolog teljes megsemmisítését jelenti, vagyis abból nem részesülhet senki, a törvény szerint a papok sem. A parabola nemcsak kapzsinak és erőszakosnak mutatja be Áront, de olyan személynek is, aki hamisan értelmezi a Törvényt, magának követelve az Istennek járó részt is. A történet csattanója a mózesi törvény kiforgatását, hamis interpretációját hangsúlyozza. Az, hogy az elbeszélés főszereplője özvegyasszony, szintén kapcsolatba hozható a mózesi törvénnyel. A bibliai törvényhozás ugyanis külön figyelmet szentel az özvegyekről és árvákról való szociális gondoskodásnak. Az özvegy és Áron története viszont éppen arról szól, hogyan teszik az előírások lélektelen alkalmazásával, sőt, akár hamis érveléssel is a támasz nélkülieket földönfutóvá azok,

akiknek feladatai közé tartozna a róluk való gondoskodás.

A történetet Mikes magyarul mondja el. Az általa citált három bibliai hely közül az elsőt latinul, a többi magyarul idézi. Az idézetek bizonyos szabadsággal a Vulgata és a Káldi György-féle bibliafordítás megfelelő részleteit látszanak visszaadni.

Az özvegy története a Korah-felkelés bibliai történetéhez (Num 16; 26:9–11) kapcsolódik. Izrael pusztai vándorlásának idején Korah, az egyik papi csoport feje fellázadt Mózes és Áron tekintélye ellen. A lázadók istenítéssel bűnhődtek: elnyelte őket a lábuk alatt megnyíló föld. A *Zsoltárok gyűjteményében* több címfelirat említi Korahot és csoportját (*benē Korah*) mint zsoltárszerzőt és -énekes céh tagjait a jeruzsálemi szentélyben (Zsolt 42:1, 44:1, 45:1, 46:1, 47:1, 48:1, 49:1, 84:1, 85:1, 87:1, 88:1). A pusztai vándorlásról szóló hagyomány viszont ismeretlen okból negatív szereplőkként állítja be őket; a Korah-lázadásról szóló bibliai elbeszélés nem indokolja a lázadás kitörését. Ezzel szemben a Mikesnél olvasható történet Korahnak Áron kapzsisága miatt érzett felháborodásával magyarázza az eseményeket. Mikes elbeszélésében Korah a történet aktív résztvevője: szánalmat érez az asszony iránt, kárának enyhítésére pénzt ad neki, és megpróbál Áronnál közbenjárni érte.

A mózesi Törvény merev és hamis interpretációja régtől témája volt a zsidó hagyománynak. Az újszövetségi Máté-evangélium kemény kritikát mond a farizeusok kapzsiságáról, ami a mózesi Törvény hamis értelmezésére vezeti őket. Az evangélista képmutatóknak és vak vezetőknak nevezi őket, mivel azt mondják: „... *ha valaki a templom aranyára, akkor az kötelezi. Esztelenek és vakok!*

Hát mi több, az arany vagy a templom, amely megszenteli az aranyat?” (Mt 23:16–17) Hasonlóképpen kritizálja az áldozatoknak és a tized megfizetésének a farizeusok által eltulajdonított jelentőségét, valamint azt, hogy a farizeusok nem törődnek a Törvény szellemével: „Mentából, kaporból és köményből tizedet adtok, közben ami fontosabb a törvényben, az igazságosságot, az irgalmat és a hűséget elhanyagoljátok” (Mt 23:23).

Josephus, az újszövetségi iratokkal kortárs szerző árnyalt bemutatást ad Korahról (*Antiquitates* 4.2.2.§14–4.3.4.§56), aki látszólag a közjó védelmezőjeként lázad Áron ellen – valójában azonban magának akar hatalmat biztosítani a tömeg segítségével. Josephus a görög történetírók által nagyra értékelt motívumokat emeli ki: a polgári széthúzás (*szta-szisz*) veszélyét, a fényűzés hajszolását és a szerzés vágyát, megvetést a rend és a törvények iránt – mindazokat a jellemhibákat, amelyek megrontják az arisztokráciát. A történetben Josephus nem használ parabolát.

A Mikesnél olvasható példázat forrása egy középkori *midrás*, amely Korah lázadásának történetét beszéli el. A mese később népszerű antológiák részévé vált. Két változata ismert: a Mikesnél is olvasható rövidebb változat (*Tehillim* 1, 14; *Midrás Aggada*, Num 7.19; *Manzur* 7–8) és egy ennél hosszabb elbeszélés (*Likkutim* I. 23a–23b; *Bēt ha-Midrás* VI. 107–108; *Hibbur Ma asē* No. 6; *Nevē Šalom* 56; a forrásokról lásd Ginzberg, 1938, 3, 290–292). A hosszabb változat szerint Korah felkelést akart szítani Mózes és Áron ellen az általuk kirótt adók miatt. Ez a szöveg magyar fordításban a következő:

„Korach rágalmazta Mózeset és Áront. Mit csinált? Összegyűjtötte az egész községet [...] és csúfolódó beszédet tartott előttiük. Ezt mondotta nekik: Szomszédságomban lakott egy özvegy

asszony két árva leányával. Volt egy mezeje. Midőn hozzáfogott a szántáshoz, Mózes idézte neki a biblia törvényét: Ne szántás ökörrrel és számmal együtt. Amikor vetni kezdett, ezt idézte: Meződet ne vesd be kétfélével. Amikor az aratáshoz és a kévekötéshez fogott, megparancsolta neki: Hagyjátok a mezőn az elhullatott kalászokat, az otffelejett kéveket és a vetésnek szélét. Mielőtt megkezdte a cséplést, így szólt hozzá: Adj dézsmát, továbbá első és második tizedet. Az asszony elismerte a törvényt és megadta. Aztán mit tett? Eladta a földet és vett két juhok, hogy ruházkodjék azok gyapjából és élvezze egyéb hasznukat. Amikor megellettek, megjelent Áron és így szólt az asszonyhoz: Add nekem az elsőszülötteket, mert azokat Isten rendelte nekem: minden elsőszülöttet... szentelj a te Istenednek. Az asszony alávetette magát a törvénynek és átadta a báránnyokat. Amikor elérkezett a juhnyírás ideje és az asszony megnyírta a juhokat, azt mondta neki Áron: Add nekem az első nyírás (mert így rendelte Isten: juhok első nyírását add neki). Erre az asszony így szólt: Nincs nekem annyi erőm, hogy szembeálljak ezzel az emberrel. Én levágom és megeszem azokat. Amikor aztán levágta a juhokat, ismét megszólalt a pap: Add nekem a lapockát, a két állkapcsot és a gyomrot. Ekkor az asszony azt mondta: Miután levágtam azokat, még akkor sem szabadultam meg Tőle?! És kijelentette: legyenek ezek számomra örökszentség. Mire Áron válaszolt: Az egész az enyém, mert úgy rendelte Isten: minden örökszentség Izraelben a tied legyen. Fogta és elment és otthagya az asszonyt, sírva, két leányával” (Zsoldos, 1931, 361–62.).

A fordítás közlője, Zsoldos Jenő a Mikesnél *anathémaként* említett *hērem* terminust az „örökszentség” szóval adja vissza, és megjegyzi: „A héber *hrm* fordítása LXX-ban: *anathema*, a *Vulgataban*: *sanctum sanctorum*,

Káldi a bibliai szót (Lev 27:28) így írja körül: Minden a mi az Urnak szenteltek. Károlyi fordításában: „a mi teljesen Istennek szenteltek” (Zsoldos, 1931, 363, 98. jegyzet).

A hosszabb változat példák sorával közvetíti ugyanazt a mondanivalót a papok kapzsiságáról és kegyetlenségéről. A papokat hazugokként és a mózesi Törvény hamis értelmezőiként ábrázolja. Ez a szöveghagyomány teljes listát ad azokról a kötelezettségekről és illetekekről, amelyeket a laikusok kötelesek teljesíteni, illetve megadni a papoknak: a böngészést illető törvényekről és a tizedről (gyapjú és juhok), az elsőszülöttekről, valamint a papoknak minden egyes áldozatból járó részről. A hosszabb változatban az özvegy kezdetben földdel rendelkezik, majd ennek eladása után vesz két birkát, szemben a rövid változat egyetlen birkájával. A hosszabb verzió említi az özvegy két lányát is. A motívum jelentősége, hogy az özvegy mellett egy másik veszélyeztetett társadalmi csoportot, az árvákat is bemutatja. A rövidebb változat, elhagyva a lányok és az özvegy földjének motívumait, magányos, nincstelen emberként ábrázolja az asszonyt, és párhuzamba állítja az irgalmas Korahhál.

A hosszabb *midrás* magyar fordítását közlő Zsoldos Jenő a szöveggel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a *midrási mese* és *Mikes szövege* között feltűnő a tartalom ellentétes tendenciája. A *midrás* pellengérré állítja *Korachot*, *Mikes olvasmánya* glorifikálja. A *héber szöveg* a *rágalmazó, koholt történettel uszító Korachban* megőrzve a *forradalmi demagógiát* és *mintegy szimbolizálja a tekintélyromboló népbolondítót*. *Mikesnél* ellenben *Korach*: az *elnyomottak védője*, a *papok embertelenségétől szenvedő szegények igazlelkű barátja*. A *midrás gonoszszándékú hőse* *Mikesnél* mint *rokonszenves népvészér* jelenik meg. Természetesen *valószí-*

nűnek kell tartanunk, hogy *Mikes a mese belső formáját* készen kapta és egy olyan francia szöveg alapján ültette át levelébe, mely a zsidó felfogással ellentétesen alakította át és módosította az *alapfornás szellemét*.” (Zsoldos, 1931, 362–366.) A különbségek a Zsoldos által ismert hosszabb *midrás*-változat és *Mikes* szövege között nem *Mikes* vagy a feltételezett francia forrás írói invenciójának eredményei: *Mikes* a Zsoldos által nem ismert és nem idézett rövidebb változatot ismerte, melyben *Korah* jóakarátú emberként és az özvegy pártfogójaként jelenik meg (Zsoldos, 1931, 361–62.).

Mikes 1729-ben Rodostóban, Rákóczi udvarában élt. Olvasmányainak két fontos forrása volt: a Rákóczi könyvtárban lévő könyvek és saját magánkönyvtára. Mindkét gyűjtemény főként korabeli francia szerzők műveit tartalmazta, amelyekből rendszeresen merített: az egyik *Mme de Gomez* novella-sorozata, a másik a *Spectateur*; az angoltól franciára fordított erkölcsi folyóirat. Nincs utalás arra, hogy *Mikes* a francián kívül más nyelvből is fordított volna. Mint a jezsuita kollégium egykori diákjának és kora művelt emberének azonban jó latin nyelvtudással kellett rendelkeznie. A 90. levél rövid latin bibliai idézeteket is tartalmaz. Ezt azt jelzi, hogy *Mikes* forrása latin nyelvű volt, vagy ha francia nyelvű volt, tartalmazott latin nyelvű bibliai idézeteket.

A szegény asszony és birkájának története felbukkan több XVIII. századi európai szerzőnél. Ezek a változatok azonban mind későbbiek *Mikes* levelének dátumánál. Közülük a legrégebbi egy Londonban 1741-ben kiadott anonim mű, *The priest and the widow, a tale (A pap és az özvegy meséje)*, ford. F. I.). A történetet franciául első ízben Voltaire közli *Dictionnaire philosophique* című művének

Curé de campagne című szócikkében (Voltaire, 1764, 1/398.). Mivel a mű 1764-ben jelent meg először, azaz több mint harminc évvel Mikes levelének dátuma és három évvel Mikes halála után, Voltaire-t kizárhatjuk a lehetséges források közül. A szócikket ezt követően több angol folyóiratban is közölték, *The Country Curate* címen. Ezek alapján feltételezhető, hogy az özvegy és Áron története a 18. század második felében meglehetősen ismert volt. További jelentős szerzők is idézik, például Thomas Paine. A történet forrásához Voltaire vezet el, aki fenti munkájában utal Gilbert Gaulmin egyik könyvére, melyben a szerző a történet latin fordítását közli a héber eredeti alapján.

Gilbert Gaulmin államtanácsos, XIV. Lajos korának híres francia orientalista, számos görög és keleti szöveg kiadója, kommentátora és fordítója, keleti kéziratok gyűjtője volt. Bizánci szerzőket adott ki, s fordításokat közölt az indiai Pilpay meséiből. A Voltaire által említett könyv forrásaként „egy névtelen rabbi” *Ma'sijót* (Történetek) című, héber nyelven, a 16. század első fele óta a héber könyvnyomtatás központjának számító Velencében megjelent munkáját jelöli meg. Gaulmin könyvét Párizsban adták ki Toussaint Du Bray nyomdájában, a különböző példányok címlapjai szerint 1628-ban és 1629-ben. A könyv az említett velencei kiadású műből merített héber szövegeket tartalmaz: *Séfer Divrē ha-jámim šel Mošeh* (Mózes krónikájának könyve, ford. F. I.) és *Peširat Mošeh* (Mózes halála, ford. F. I.), a szövegek latin fordításával, jegyzetekkel és előszóval. Az özvegyről és Áronról szóló midrás rövid változata Mózes krónikájának könyvében található.

Voltaire szerint Gaulmin munkájának újabb kiadója Fabricius volt, aki minden

bizonytal Johann Albert Fabricius (1668–1736) hamburgi polihisztorral, bibliográfussal, gyűjtővel és klasszikus nyelveken írt művek kiadójával azonosítható. Fabricius összesen 128 könyvet adott ki, ezek legtöbbször kompiáció, szövegkiadás vagy antológia. Szöveggyűjteményeivel és szövegkivonataival megteremtette az ószövegségi apokrif és pszeudepigráfikus irodalom máig használatos fogalmát. *Codex Pseudepigraphus Veteris Testamenti* című könyvében többször is említi Gaulmin fenti művét *De Vita et Morte Moysis, libri à Gilberto Gaulmino editi* címen. A szerzőt *Gaulminus Molinensi, vir doctissimus*-ként említi, s idézi az 1629-es párizsi kiadás pontos címét. Még Gaulmin rövid ismertetőjét is közli, amely szerint „*Rabbanicum opus inquit Gaulminus, id est nullius auctoritatis, sed maxime antiquitatis scriptum edimus*”, vagyis „*rabbini-ikus iratokat adunk itt közre, amelyek nélkülöznek ugyan minden [szentírási] tekintélyt, ám igen régiek*” (ford. F. I.) (Fabricius, 1722, 834.).

A történet Gaulmin nyomán újraközölt szövegét Fabricius műveinek tengerében eddig nem sikerült megtalálni, így nem tudni, ő volt-e az, aki kiegészítette a mesében szereplő bibliai idézeteket, és hozzáadta az idézetek szöveghelyeit. Mikes változata pontosan tükrözi a Gaulmin-féle latin szövegben olvasható elbeszélést. Gaulmin latin szövege lehetett tehát az európai hagyomány számára a történet forrása, amelyet egy későbbi szerző pontos bibliai idézetekkel és helyekkel közölt eredetiben vagy fordításban, kiegészítve a bibliai referenciákkal és idézetekkel. A Mikesnél található bibliai idézetek nem Gaulmin-től származnak, hanem feltehetőleg Mikes közvetlen forrásából. Gaulmin ugyanis saját latin fordításában adta meg az általa használt rabbinikus szöveg rövidített bibliai idézeteit. Mikes forrása tehát Fabricius vala-

melyik könyve és a mesének abban közölt latin szövege, vagy egy Gaulmin, esetleg Fabricius nyomán dolgozó, francia szerző lehetett, aki a mese szövegét francia fordításban, a bibliai idézeteket pedig a kor szokásának megfelelően latinul közölte. Ez a mű nagy valószínűséggel része volt Rákóczi vagy Mikes könyvtárának.

Mikes könyveinek listáját nem ismerjük. A rodostói Rákóczi-könyvtár anyagáról – legalábbis annak egy részéről – azonban készült hivatalos összeírás: César de Saussure jegyzékében felsorolja a Rákóczi-könyvtár Rodostóban maradt könyveit (de Saussure, 1909, 365–368.). A könyvek közt szerepel Augustin Calmet néhány műve, amelyek forrásul szolgálhattak az özvegyről szóló példázathoz. Saussure felsorolásában ezek: a *Dictionnaire [...] de la Bible, az Histoire de l'ancien et du nouveau Testament* és a *Moeurs de Israélites*. A *Dictionnaire [...] de la Bible* először Párizsban jelent meg 1722-ben, két *folio* kötetben. Ezekhez a szerző 1728-ban kétkötetes *Supplément*-t csatolt. Feltehetően ez a bővített kiadás volt meg a Rákóczi-könyvtárban, mivel de Saussure felsorolása négy kötetet említ (de Saussure, 1909, 365.; Zolnai, 1925/26, 20.). Calmet szótárának elődje a Richard Simon francia oratorianus szerzetes 1693 és 1717 között több kiadásban megjelent enciklopédikus bibliai szótára volt (Simon, 1693). Az *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs* (Paris, 1718) Mikes két fordításának is forrásul szolgált (*A Sidok és az Uj Testamentumnak Historiája és Az Izraéliták Szokásairól – A Keresztényeknek Szokásairól*), s ugyancsak része volt Rákóczi könyvtárának (de Saussure, 1909, 365.; Zolnai, 1925/26, 21.; Hopp, 2002, 406a.). A mű azonban nem idézi az özvegy és Áron vitájáról szóló mesét. Calmet *Dictionnaire [...] de la*

Bible-jének 'Coré' címszava (Calmet, 1721, 1/141–142.) sem tartalmazza, s nem lelhető fel a szótár más helyein, valamint a pótkötetekben sem.

Megtalálható viszont a mese francia fordításban a latin nyelvű bibliai idézetekkel, továbbá a bibliai helyek jelzéseivel együtt a Calmet-féle szótár fent említett elődjében, Richard Simon *Dictionnaire biblique*-jében, a 'Coré' címszó alatt, (Simon, 1693, 377.). Simon a bibliai Korah-történet apropóján közli a midrási történetet, amelyhez bevezetőt is fűz. Bevezetője – Gaulminhez hasonlóan – nevetségesnek minősíti Korah lázadásának rabbinikus indoklását. Ugyanezt az indoklást vette át Mikes is a maga szövegében: „*Les Rabins rapportent une plaisante histoire au sujet de la révolte et la sédition de Coré, elle et agréable quoique ridicule*” (A rabbi hangzatos történetet mesélnek Korah lázadásáról és bujtoztatásáról – odaillő, bár nevetséges. ford. F. I.). Simonnál a bibliai idézetek latinul szerepelnek, és szó szerint megegyeznek a Mikesnél latinul idézett részekkel. A Simonnál helyesen (Ex 13:2, 12), Mikesnél helytelenül (Ex 19:2, 12) megadott Exodus-hely esetében az eltérés Mikes elírásának következménye lehet, a többi hely közlése megegyezik. Mikes szövege Simonét követi rövidítések nélkül, s a második és harmadik latin nyelvű bibliai idézetet is lefordítja a francia szöveggel együtt. Voltaire szövege – amelynek nem lehetett köze Mikes leveléhez – saját fordítás lehetett a Gaulmin-féle latin szöveg alapján. Voltaire fordítása ugyanis nem azonos Simon szövegével, és kisebb kihagyásokkal, eltérésekkel adja vissza latin forrását. Mindezek alapján tehát Mikes forrása nagy valószínűséggel Richard Simon szótára lehetett. Egy olyan, a maga korában meglehetősen elterjedt, enciklopédikus alapmű, amely nem szerepel ugyan

a rodostói Rákóczi-könyvtár leltárában, Mikes előtt azonban ismert lehetett. Lehetséges, hogy része volt Rákóczi könyvtárának, ám valamilyen oknál fogva nem került be a leltárba. Nem kizárható az sem, hogy Mikes saját tulajdona volt a könyv.

Mivel Mikes friss olvasmányélményeként ír a történetről („éppen egy rendes historiát olvastam”), továbbra sem kizárt, hogy az özvegy és Áron története Richard Simon szótára nyomán felbukkant valamely francia nyelvű periodika egyik 1730 körüli számában, s ez volt Mikes közvetlen forrása. Mint em-

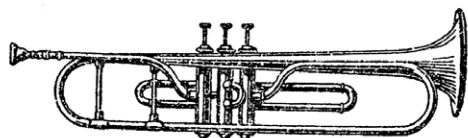
lítettem, Voltaire *Curé de campagne*-a megjelent angolul több folyóiratban is, így nem lehetetlen az sem, hogy Simon vonatkozó szócikkét vagy annak részletét másutt különállóan is közölték. A történet – bármi is volt vándorlásának utolsó szakasza – nagy utat tett meg, míg Keletről Keletre vándorolt, s eljutott a török birodalom földjére, a görögök, örmények és zsidók szomszédságában élő Mikeshez Rodostóba.

Kulcsszavak: *Mikes, özvegy, Áron, Biblia, jub, birka*

IRODALOM

- Calmet, Dom Augustin (1721): *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*, 1–2. Emery, Saugrain et Martin, Paris
- Fabricius, Johann Albert (1722): *Codex Pseudepigraphus Veteris Testamenti*. Hamburg
- Gaulmin (Gaulmyn), Gilbertus (1629): *De Vita et Morte Mosis libri tres. Ex MS. exemplaribus. Primus Hebraicè edidit, Latina interpretatione & notis illustravit*. Toussaint Du Bray, Paris
- Ginzberg, Louis H. (1938): *The Legends of the Jews*. 1–7. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia
- Hopp Lajos (2002): *A fordító Mikes Kelemen*. Szerk. Tüskés Gábor. Universitas, Budapest
- The Priest and the widow, a tale*. (1741): Printed for E. Comyns, London

- de Saussure, César (1909): Catalogue des livres de la Bibliothèque. In: Thaly Kálmán (szerk.): *De Saussure Czézár törökországi levelei és füljegyzései Rákóczi-ról (1730–1740)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Simon, Richard (1693): *Le grand dictionnaire de la Bible: ou, Explication littérale et historique de tous les mots propres du Vieux et Nouveau Testament, [...]*. Neuve de J. Certe et J. Certe fils, Lyon
- Voltaire (1764): *Dictionnaire Philosophique Portatif*. London/Genf
- Zolnai Béla (1925/26): II. Rákóczi Ferenc könyvtára. *Magyar Bibliofil Szemle*. 1–27.
- Zsoldos Jenő (1931): A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Ötödik közlemény. *Magyar Zsidó Szemle*. 48, 355–365.

A DIGITÁLIS MIKES-SZÓTÁR

Kiss Margit

PhD, tudományos munkatárs,
MTA Irodalomtudományi Intézet
kiss.margit@iti.mta.hu

„Nem szükségszerű, hogy kibékíthetetlen ellentét legyen a racionalista és az empirikus nézőpont között; ma már sokan tudják: adaton nem a nyelvész noteszába beírt privát bejegyzést kell érteni, hanem azt a nyersanyagot, amilyen állnak vagy buknak az elméletek.”

(Dömötör, 2011, 49)

Tanulmányomban Mikes Kelemen életművének folyamatban lévő szótári feldolgozásáról adok helyzetképet.* Egy olyan munkálat részleteit mutatom be, amelyben a modern számítógépes eljárások egyesülnek a hagyományos filológiai eszközökkel, s amelyben hasznosítani igyekszünk a már elkészült vagy készülöben lévő külföldi elektronikus szótárak tanulságait.

Már az 1900-as évek elején szótárszerűen feldolgozták Mikes egyes szavait: 1906-ban Szily Kálmán néhány tucat szócikket közöl a *Törökországi levelek* szóállományából. Egy Mikes-szótár elkészítését, az összes művek kritikai kiadásának befejezését követően, Hopp Lajos is tervezte, de realitássá ez az ő életében már nem válhatott. Mikes halálának 250. évfordulójához közeledve azonban az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztályán OTKA-pályázat keretében 2010 áprilisában elkezdődött a munka, amely-

nek célja Mikes Kelemen teljes szókincsének feldolgozása elektronikus írói szótár formájában. A kutatás vezetője Tüskés Gábor; Horváth Katalin és Szathmári István szakmai tanácsadóként segíti a munkát, a lexikológiai feladatokat e cikk szerzője végzi.

A magyar szótárirodalomban több írói szótár áll rendelkezésünkre: többek között a Balassi-, a Zrínyi-, a Petőfi-, és a Juhász Gyula-szótár. A kötetek terjedelmi kötöttségek és a kezelhetőség szempontja miatt – a Petőfi-szótár kivételével – nem tartalmazzák a feldolgozott korpusz teljes anyagát; a jelentéseket példázó idézetek és a további előfordulások száma egyaránt erősen korlátozott. Emellett szükségessé vált számos további, terjedelmet csökkentő megoldás és bonyolult utalórendszer kialakítása. A most készülő Mikes-szótárban az elektronikus feldolgozás lehetőségeinek köszönhetően nem korlátozzuk a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőség nyílik a szavak, szókapcsolatok összes előfordulásának visszakeresésére.

Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségek nyílnak meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. Ez egyedülálló alkalmat ad nemcsak a nyelvhasználat és a stílus sajátosságainak, valamint e sajátosságok változásának megfigyelésére, hanem elősegí-

* Készült a K 81.337 sz. OTKA-pályázat keretében.

ti az író világképét érintő összetettebb kérdések megválaszolását is. Különösen fontos a kutatás nyelv- és szótörténeti jelentősége, hiszen az 1772 előtti időszak történeti nyelvészet, szótörténeti-frazeológiai feldolgozottsága nagyon hiányos. A munka hiánypótló mind az anyag mennyisége, mind filológiai igényessége szempontjából, amely nemcsak a Mikes-kutatás számára hozhat új eredményeket, hanem a középmagyar kor nyelvész kutatóinak is hiteles és bő forrásanyagot nyújt. A *Mikes-szótár* a már elkészült *Zrínyi-szótárral* együtt két egymást követő évszázad irodalmi nyelvéről adhat átfogó képet két kiemelkedő író munkásságán keresztül.

A szótár alapjául az 1966–1988 között megjelent kritikai kiadás szolgál, amely hat kötetben mintegy 6000 oldalnyi nyomtatott szöveget tartalmaz. Nagy értéke a leendő szótárnak – különösen, ha figyelembe vesszük az eddigi magyar nyelvű írói szótárakat –, hogy a teljes életművet a kritikai kiadás alapján dolgozzuk fel. Ezzel a filológiai, nyelvészeti, esztétikai és más jellegű kutatásoknak is megbízható elektronikus szövegbázisát teremthetjük meg.

A munka főbb állomásai a következők: a szövegek elektronikus rögzítése, ellenőrzése; a címszólista elkészítése; előszerkesztés; a jelentésszerkezet kialakítása; a címszóval alkotott szókapcsolatok bemutatása.

A szótárkészítésben korábban alkalmazott hosszadalmas és a kézi másolás miatt pontatlan cédlulázást mára felváltotta számos gyors és hatékony számítógépes szövegfeldolgozási eszköz. A számítógép a munkálatok több fontos és időigényes részében ad megbízható segítséget, amilyen például a szövegek elektronikus rögzítése. Annak érdekében, hogy a nyomtatott szövegek a számítógépen is rendelkezésünkre álljanak és szerkeszthetők le-

gyenek, munkacsoportunk a kötetek szkennelését követően az *Abbyy FineReader* szövegfelismertető szoftvert alkalmazta, majd korrektúrázta a felismertett szövegeket.

A szövegfelismertető szoftver beállításait sokáig teszteltük, mire elértük az optimális eredményt, az oldalankénti négy-öt hibát. A régi szöveg sajátos központozása, helyesírási egyenetlensége, a névelővel egybeírt szóalakok, az egybe- és különírás variánsai, a kis- és nagybetűk maitól eltérő használata mind nehezítették a szövegfelismertetést. A korrektúra során a 6000 oldalnyi szöveget összeolvastuk a felismertett szöveggel, s javítottuk a hibákat. A nyomtatásban is olvashatatlan, illetőleg nyomdahibás szövegrészleteket a kéziratokból és mikrofilmről javítottuk.

2011 eleje óta rendelkezünk Mikes műveinek betűhív átiratával elektronikus formában, amely a MEK honlapján mindenki számára elérhető (URL). A szövegek elektronikus rögzítését a MEK-kel kötött együttműködési megállapodás keretében végeztük.

A szótári munkában nélkülözhetetlen, hogy a rendelkezésre álló szövegtörzshöz ne csak egy-egy adott szavára tudjunk keresni, hanem az ugyanolyan funkcióban álló, a szócikkíráshoz szükséges tartalmi elemeket is ki tudjuk gyűjteni, és csoportosíthatjuk ezeket. E célból a szövegbe különféle jelölőelemeket, ún. *tag*-eket, címkéket illesztettünk be. A következő egységeket címkéztük: versbetétek, címek, idegen nyelvű szövegrészletek, margináliák, rövidítések, idézetek, fordításrészletek. Példán szemléltetve:

„Az első példa ajadás két fiáról vagy; ennek apátriárkának négy fia volt. a kik közül. akét első igen gonosz, és rosz erkölcsű volt. ihon mit mond az irás az elsőről, Heröl. **{foreign}** *fuit quoque Her primogenitus juda. nequam in Conspectu Domini., et ab eo occisus*

est, {foreign} {translated lang= "latin"} Her judásnak az első fia, igen gonosz volt Isten előtt. meg is ölte ötét. {/translated} amásodikáról, onánról. mindgyárt azután azt mondgya az irás, hogy az Isten meg verte ötét halálal, mert utálatos vétket tselekedet., **{foreign}** *Id circo percussit eum Dominus, eo quod rem detestabilem faceret, {/foreign}* ez avétek, noha oly utálatos Isten előtt., és oly nagy büntetéssel bünteretik meg, mindazon által. igen közönséges az ifiak között. amelyért gyakorta szál reájok az Isten haragja. látható, vagy láthatatlan képen.”

A korrektúrázott és címkékkel ellátott szövegből adatbázist készítettünk. Ez a rendszer már önmagában is többszemponú vizsgálatra alkalmas. Kereshetünk egy szó összes előfordulására, de kijelölhetjük azokat a műveket, amelyekben keresni szeretnénk. Akár több szó kapcsolatát is megjelölhetjük az „és”, „vagy”, „kizáró” stb. logikai formákkal. Azzal, hogy Mikes összes műveiből elektronikus adatbázist készítettünk, eddig kiaknázatlan vizsgálati lehetőségek nyílnak meg, s új eredmények várhatók a szövegtudomány terén.

Az adatbázis mellett rendelkezésünkre állnak különféle gyakorisági listák is. Ezeket az egységes címkézésnek köszönhetően tudtuk létrehozni. A különböző típusú szóstatistikákból megtudhatjuk például, hogy az ún. tartalmatlan szavakon (például: *a, az, és, hogy* stb.) túlmenően a tartalmas szavak közül Mikes legtöbbször a *szent* szót használta, rögtön ezt követi a gyakorisági sorban az *Isten*, de a sor elején állnak még a *nagy, Kristus* szavak is. A gyakorisági értékeket a művek szerint is megkaphatjuk. Elkészült a konkordancia-lista, ami a szótárkészítés alapja. Ebben a szövegtörzshöz a ragozott szóalakokra bontva található, s a ragozott alakokat rövid szövegtörzshöz illusztrálja. Így például:

bánhatik – 3 (ragozott alak, előfordulások száma) / és hogy ezekel is úgy *bánhatik* az Isten, (TL 71) / hogy minden jóvainkal úgy *bánhatik* valamint néki tettzik, (KJÉ 634) / azzal szabad, és azzal szabadosan *bánhatik*, (IJE 110) (A példamondatokat zárójelben a műcím rövidítése és az oldalszám követi.)

bánhatnak – 1 / midön az emberekel gonoszul nem *bánhatnak*, arra kérék akristust. (KJÉ 634)

A digitálisan rögzített szövegekből további előzetes számadatok is kiolvashatók. Így például a szövegszavak (Mikes összes műveinek összes szava) száma: kb. 1,5 millió. Ehhez összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy *A magyar nyelv nagyszótárának* számítógépes szövegtörzshöz kb. 25 millió szövegszó, a készülő József Attila-szótár anyaga kb. 340 ezer szövegszó. Ha a teljes konkordancia-listát kinyomtatnánk, az kb. 50 ezer oldalnyi terjedelmet tenne ki. A különböző típusú ragozott alakok (szóalakok) száma: 162 ezer. Az 50 feletti előfordulással rendelkező szóalakok száma: 1352. Eddigi becsléseink alapján összesen kb. 10–15 ezer címszó lesz majd a szótárban. Ha ezt a mennyiséget összevetjük a szövegszavak számával, láthatjuk, hogy az egy címszóhoz tartozó előfordulások száma viszonylag nagy. Érdemes azonban megjegyezni, hogy jelentős különbségek vannak a szavak gyakorisági értékei között. Tudjuk például, hogy összesen 258 *be* igekötős címszó lesz a szótárban.

A következő s egyben jelenleg is folyó munkafázis a címszólista-készítés és előszerkesztés. A címszólista készítésének fő szempontja az egy címszóhoz sorolandó szavak rendszerszerű csoportosítása. A teljesség elvéhez híven nem válogatunk a címszavak között, s minden mikesi szó önálló címszó lesz mai formájában. A címszólista elkészítéséhez a

konkordancialistát használjuk fel. A konkordancialista a ragozott szóalakokból és a hozzájuk tartozó összes szóelőfordulásból áll. Minden szóelőforduláshoz egy mondatnyi szöveggörnyezet tartozik. A címszavasítás menete kötött: az azonos ragozási formájú, toldalékolású szóelőfordulások alkotják a szóalakot. A szóalakokból meghatározzuk az alak- vagy írásváltozati címszót, amelyből több is lehet, majd ezekből megalkotjuk a szótári címszót. Példával illusztrálva:

háború – szótári címszó

haboru – alak- vagy írásváltozati címszó

haborutul – szóalak

Gabriel menyből. Üdvözle Istentől., Öriz *haborutul*. Évától vett jajtul (KG 555) – [szóelőfordulás a rövid szöveggörnyezettel, zárójelben a forrásmegjelöléssel (KG 555 = Keresztényi Gondolatok 555. o.)]

Az eljárás viszonylag egyszerű, ám az említett kb. 50 ezer oldalnyi anyag összes példamondatát át kell nézni, s a megfelelő helyre tenni. Az erre a munkafolyamatra kidolgozott ún. lemmatizáló szoftverek (pl. *WordCruncher*) nagy hibahatárokkal dolgoznak, s adaptálásuk számos nehézségbe ütközött volna, ezért elvetettük ezek alkalmazását. Külön nehézséget jelentenek a maitól eltérő formák, például a különírt igekötők (*meg halván*), a különírt toldalékok (*leg csudálatosab*), az összetett igei szerkezetek (*meg vala mondvá*), a névelővel egybeírt névszók (*ahit*), valamint a régies névszói egybe-, illetve különírási módzatok (*dus gazdag*) stb. Azért van szükség erre a munkára, mert egy-egy szónak nagyon sok alak-, illetve írásváltozata van, amelyeket a korpuszban nem, vagy csak hosszas kereséssel találunk meg. A módszer előnye, hogy a címszavasítás mellett egyben előszerkesztés is folyik, mivel az egy címszóhoz tartozó összes alak- és írásváltozat, különböző toldalékolású

forma az ezeket tartalmazó példamondatokkal együtt már most egy szócikkben található. A különböző státuszú szavak (címszó, alakváltozatok, szóalakok stb.) típusonkénti címkézése lehetővé teszi, hogy a teljes szöveggörnyezetről e funkciók alapján ki tudjuk gyűjteni és rendszerezni tudjuk a szavakat.

A címszavak mai alakjának meghatározásában segítségünkre vannak az értelmező szótárak, a tájszótárak, a helyesírási szótárak, az idegen szavak szótárjai, valamint különféle vallástörténeti és szaklexikonok. Ha az adott címszó más szótárban (beleértve a kb. 25 millió szövegszavas nagyszótári számítógépes szöveggörnyeztet) nem fordul elő, azt külön megjelöljük. Ezek a szavak alkotják az igazi nyelvtörténeti, lexikográfiai kincseket: Mikes ú. nem szótározott szavai, mint például a *dívánvezér*, *dölnékezik*, *drágafü*. Más nyelvtörténeti újdonságok is várhatók: a *gimnázium* szónak például az etimológiai szótárakban 1787-es az első előfordulása, Mikes-től viszont már 1754-ből van rá adatunk.

A szókészletről készülő különféle mutatók lehetővé teszik az összevetést a korábbi és későbbi korok szövegeiből készült hasonló típusú összeállításokkal. A mutatók révén többek között új adatokhoz juthatunk az összehasonlított szerzők egyéni nyelvének szókészletéről és a magyar szókincs változásáról. Már a munkának ebben a fázisában megtudhatjuk, hogy az életműben az összes szóhoz mérten milyen az egyes szavak gyakorisági (akár művenkénti) eloszlása, és Mikes nyelve mennyire tér el a köznyelvtől. Példán szemléltetve: a *dohány*, *dohányos*, *dohányoz*, *dohányozás*, *dohányozhat*, *dohányozni*, *dohányzik* szócsalád egyedül a *Törökországi levelek*-ben fordul elő. Ugyanakkor a *dorbézolás*, *dorgálás* és ezek egyéb alakjai csak valóságos tárgyú művekben szerepelnek. Megvizs-

gálhatjuk, hogy konkrét szavak hogyan jelennek meg az összetételekben és a szóképzésben: például *császár*, *császárné*, *császárság*, *császárválasztás*. Ezek alapján megfigyelhetjük az ugyanabba a szócsaládba tartozó alakok művenkénti eloszlását, például a *döglött* a *Törökországi levelek*-ben fordul elő, míg a *döghalál* a vallásos művekben. Kigyűjthetjük a címszavak alak- és írásváltozatait, mint például a *Galilea* tizenhat alakváltozatát: *Galilaea*, *galilaea*, *Galilaéa*, *galilaéa*, *Galilea*, *galilea*, *Galiléa*, *galiléa*, *galliaea*, *Gallilaea*, *gallilaea*, *Galliláea*, *Gallilea*, *gallilea*, *Galliléa*. A szókincsstatistikából kiderül, hogy a már-már tartalatlannak tartott *dolog*, *cselekszik*, *cselekedni* családja népes, míg a *csinál* arányaiban jóval szerényebb az előbbiekhöz képest. Ugyanakkor a *dicőség*, *dicőséges* kifejezetten nagy számban fordul elő a mikesi szókincsben. Elemezhető a szinonimák használata: például a *csecsemő*, *csecsszopó* közel azonos eloszlású a mikesi életműben. A készülő szótár alapul szolgálhat eszme- és művelődéstörténeti kutatásoknak. Megvizsgálhatók a szavak többek között az alábbi területekről: étkezés, például *csokoládé*, *csokoládécsinálás*, *dinnye*, *dió*, *cseresznye*; egyházi terminológia, például *dabmatika*, *Domínus Vöbiscum*; történelmi szakkifejezések, például *díván*; helynévhasználat, például *dantzka*. Értékes adatokat kaphatunk az idegen szavak használatáról, például *deskripció*, *dialektika*, *diárium*, *diskurzus*, *doktrína*.

A szóösszetételi határok jelölése révén nemcsak az összetett szavakra, hanem az elő- és utótagok szerint is kereshetünk a címszavak között. Lehetőség nyílik arra, hogy mélyrehatóan megvizsgáljuk az összetételeket és szerkezettypusaikat. Helyesírástörténeti szempontból elemezhető az alak- és írásváltozatok eloszlása, a mondattagolás alakulása.

Már ebből a vázlatos áttekintésből is ki rajzolódik Mikes tipikus szókapcsolatainak a köre. Ezek módszeres vizsgálatával közelebb juthatunk nyelvezetének megismeréséhez, például *gondolván* + *lenni*, jelző + *gondviseléssel*, *gyengeségekre/gyengeségére való nézve*.

A további munka során először a címszavakba rendezett anyagot fogjuk elektronikus formában közzétenni. A tervezett megoldás egy többszattú felületen, a címszó, az alakváltozatok, a szóalakok, a szóelőfordulások és a bővebb szöveggörnyezet bemutatásával, számadatokkal teszi könnyebbé a további feldolgozást. A szóanyag az imént felsorolt kategóriák szerint lesz csoportosítható, s a különböző keresési lehetőségekkel önmagában is egyedülálló forrásbázist kínál a további kutatásoknak. A munka eredményeként a 1,5 millió szavas mikesi életmű részleteiben és egészében is könnyebben kezelhetővé válik. Példa:

Címszókeresés: *dézsma**

Találatok: *dézsma*, *dézsma*bor, *dézsma*l

Alakváltozat(ok): *dézsma* bor

Szóalak(ok): *dézsma* borrol

Szóelőfordulás(ok): hagymáról, és a *dézsma* borrol kívánna irni a feleséginek (TL 40)

Az eddigi eredmények alapján létrehozunk egy kísérleti weboldalt, ahová folyamatosan fogjuk feltölteni az elkészült anyagokat. Mivel az internetfelhasználók többnyire nemcsak passzív befogadói a weboldalon lévő információknak, hanem észrevételeikkel maguk is bővíthetik az olvasottakat, a Mikes-szótár internetes változatában mi is ezt szeretnénk alkalmazni: a szócikknekél lehetőség lesz arra, hogy a felhasználók szakmai megjegyzéseket tehessenek. Például egy adott szónál utalhatnak a hozzá kapcsolódó szótörténeti forrásmunkákra, folyóiratcikkekre, de más tudományterületről származó szakiro-

dalmi hivatkozásokot vagy egyéb szakmai megjegyzéseket is feltüntethetnek. Az ilyen típusú megjegyzések nem férnek bele egy zárt szócikkstruktúrába, de a megfelelő helyen közölve alaposabb vizsgálatra hívhatják fel a figyelmet, s bővíthetik ismereteinket. Mikes szöveganyagából kiindulva ezáltal egy átfogó, több tudományterületet érintő, a szűkebb értelemben vett szótáron messze túlmutató, sokoldalú forrásbázis jöhet létre.

A szótár a fentiekén túl kiegészül a jelentések bemutatásával és a frazeológiával. A címszavakra és alakváltozataikra egyaránt kereshetünk, s megismerhetjük a jelentésszerkezetet az összes példamondattal együtt, ahonnan a teljes korpusz is elérhető. Végül megtalálhatjuk a szócikkvégi utalásokat és a frazeológia blokkját. Példa:

Címszókeresés: *galamb**

Találatok: *galamb, galambárus, galambtojás*

Címszó, alakváltozat(ok): *galamb\árus fn*
2 *galamb arus* 2

Szóalakok: *galamb arusok* 2

IRODALOM

Dömötör Adrienne (2011): Nyelvtörténet, nyelvváltozat, adatbázis. In: Hegedűs Orsolya – Psenáková Ildikó (szerk.): *Tudomány az oktatásért – oktatás a*

Jelentések, példamondatok: „az a személy, aki *galambokat* árul, azokkal kereskedik”: / apénz váltok aszталit, és a *galamb arusok* székeit, fel fordittá. (É 195) / fel fordítá a pénz váltok aszталit. és *agalamb arusok* székeit. (KJÉ 721)

Mikes életműve ma már nem, vagy csak nehezen érthető nyelvi magyarázatok nélkül, s nyelvének értékei igen gyakran rejtve maradnak az olvasó előtt. A szótár hozzájárulhat a XVIII. század első felét felölelő időszak nyelvvezetésének szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi vizsgálatához, mivel az elektronikus feldolgozásnak köszönhetően teljes egészében élénk állítja Mikes életművét és nyelvi hagyatékát. A szótár az életmű több szempontú feldolgozásához adhat hatékony segítséget, s egyben segédeszköze lehet a magasabb szintű középiskolai és egyetemi oktatásnak.

Kulcsszavak: *Mikes, szótár, korpusz, szó, elektronikus, nyelv, internet*

tudományért. I. Univerzita Konstantina Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií, Nitra
URL: <http://mek.oszk.hu/09000/09000/index.phtml>

SZÁMŰZETÉSBE SZÜLETNI MIKES ÉS A MAGYAR IRODALMI EMIGRÁCIÓK

Hites Sándor

PhD, tudományos főmunkatárs,
MTA Irodalomtudományi Intézet
shaamster@gmail.com

Az 1848–49-es forradalom bukása után sokan kerestek száműzetésben menedéket. Az erdélyi születésű regényíró, Jósika Miklós feleségével, Podmaniczky Júliával Brüsszelbe menekült, s 1864-ig itt, majd Jósika 1865-ben bekövetkezett haláláig Drezdában éltek. 1862 nyarán Brüsszelben bérelt lakásból saját háza-ba költöztek, amit Jósika odahaza, neve elrejtésével megjelent műveinek és felesége csipkeüzletének jövedelméből vásároltak. Az ez év június elsején barátjának, az egyesült államokbeli Davenportban szintén emigrációban élő Fejérváry Miklósnak írott levelét Jósika a következőképpen kezdi: „*Miként látod, még e levelemet régi sátoromban írtam, hol a török közmondás szerint még egypár kenyérem van letéve*” (Jósika, 1988, 357.).

Jósika brüsszeli leveleit általában is átszövik a szarkasztikus utalások, gyakran élcelődik a szálláshely képzetével, lakását wigwamként emlegeti, nyilván azzal összefüggésben, hogy Észak-Amerikában élő baráttal levelez. A fenti, sátozt emlegető mondat viszont Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* egyik legmegindítóbb, számos levélben (7, 16, 19, 32, 157) visszatérő képével cseng egybe arról, hogy Isten mindenki számára bizonyos mennyisé-

gű kenyéret helyezett el bizonyos helyeken, és amíg az tart, ott kell maradni. Levelezésében Jósika sehol nem említi Mikes nevét, és 1847-ben elkezdett, emigrációban befejezett, 1861-ben megjelent, Rákóczi-ról írott regényében sem szerepelteti. Mégis, a kenyér képe a fenti levélben olyan közvetlenül látszik utalni Mikesre, hogy feltételezhető, Jósika a jellegzetes emigráns dilemma – menni vagy maradni (erről Mikes kapcsán lásd: Bene, 2007) – taglalásakor tudatosan utal a *Törökországi levelekre*. A feltételezést erősítheti, hogy a mű Toldy Ferenc új kiadásában az előző évben, 1861-ben jelent meg annál a Heckenast Gusztávnál, aki Jósika kiadója is volt, akkor már negyedszázada.

Eltekintve attól, hogy Jósika valószínűleg Mikestől vette át a kenyér metaforát az emigrációs létállapot leírásához, az egybeesés, a tudatos vagy akaratlan Mikes-allúzió meglehetősen ritka a 19. századi magyar emigrációs irodalomban. Ennek oka az lehet, hogy Mikes alakja ekkor szigorú értelemben véve nem számított az emigráció szimbólumának. Amikor kultusza kialakult, örökségét az anyaországbéli politikai események értelmezésére alkalmazták, a reformkortól az 1848-as szá-

badságharcon át Kossuth 1894-es haláláig. Vörösmarty Mihály, Lévy József és Arany János a haza szabadságának hiányával kapcsolatban veszi témául Mikest; a száműzött lélek rajzának visszatérő eleme a rodostói író odaadása és elkötelezettsége, mely jelképként szintén ezeket a politikai állapotokat tükrözte. A hűség emblematikus alakjaként Mikes neve Rákócziéra utalt, annak lett retorikai helyettesítője, azaz egy olyan figuráé, aki a nemzet szabadságigényét képviselte. Még Lévy költeményében is, amely a legközelebb jut az emigráns tudat érzékeltetéséhez, Mikes Zágon utáni vágyódása végső soron az ideális haza, a szabadság utáni elvont vágyakozást fejezi ki. Mikes 19. századi kultuszában a *képváltás* kérdése pusztán földrajzi értelemben jelentkezett, a közösségi tudatban semmiféle törést nem érzékelhetünk. Mikes száműzöttsége, azaz a perspektíva kihelyeződése nem vált *külsővé*, hanem belső maradt, interiorizálódott a nemzeti önképben.

Az, hogy Mikes egyfajta száműzött tudat reprezentánsává lett, igen kései fejlemény. Jellemző, hogy az 1919-es emigráció tagjai számára Mikesnek semmilyen szimbolikus értéke nem volt, hiszen vélhetően olyan romantikus nemzeti ikont láttak benne, akihez törekvéseik aligha kötődhetek. Mikes alakja lényegében csak az 1940-es, 50-es évek irodalmi és politikai emigrációs hullámaival vált az emigráns önértelmezés referenciapontjává. A következőkben azt mutatom be, milyen folytonosságok, illetőleg szakadások figyelhetők meg a száműzetésnek és Mikes alakjának az értelmezésében az egyes emigrációs hullámokban – 1944–45, 1947–48, 1956 – érintett írók műveiben. A Mikeshez fűződő viszony eltéréseibe nemzedéki különbségek, illetve az esztétikai és politikai eszmények változásai is belejátszottak.

A *Pesti Hírlapban* 1942 szeptemberében megjelent, *Csillag* című cikkében Márai Sándor Mikes szülőhelyére tett utazását írja le. A szöveget a haza, a magány, a száműzetés, az igazság és a legenda képei szervezik, mintegy átmenetet alkotva a 19. század romantikus mítoszától annak modern szétbontása felé. Az emlékhelyek, Mikes állítólagos szülőháza, a tölgy, amelyet a legenda szerint apja ültetett volna, Márai számára alig bír jelentőséggel, mégis sorra fölidézi és a nemzeti közösségtudat metafizikai keretében rendezi el a Lévy verse óta kötelező toposzokat (a *Zágon* névnek a *haza* szót visszhangozó szimbolikus erejéről; a falu fölötti, meghatározatlan, titkos, kollektív értelmet rejtő *csillagról*). Ami azonban igazán fontos Márainak, s amit Mikes minden magyar írónak szánt „ajándékának” tekint, az nem más, mint a magyar irodalmi nyelv. Az teszi otthonossá az ottlétet, hogy Zágonban egy „halott író társ vendége”, akihez bensőséges kapcsolat fűzi: „*S a sorsa, ez a magányos írói sors, melynek a honvágy volt az egyetlen Műzsája, mennyire ismerős! A magyar író mindig egyfajta számkivetésben él: néha itthon, néha Rodostóban.*” (Márai, 1994, 224.)

Márai itt saját, 1920-as évekbeli emigráns tapasztalataira is utalhatott, de valójában ennél jóval többet mond. A számkivetés képzetét kiterjeszti az írói mesterség egészére, s ezzel eltávolítja attól az ideológiai kerettől, amelyre a szöveg gondolatmenete támaszkodik. Ezt a személyes bensőségességet és a számkivettség ezzel járó újraértelmezését azonban újra „túlragyogja” az utolsó bekezdésben felbukkanó „csillag”, Lévy csillagának a fénye, amely ismét valamiféle közösségi jelentéshez vezető utat ígér megvilágítani. Ez az ellentmondás, a szakadás és a folytonosság, a bensőségesség és a kollektivitás, az otthonlét és a számkivettség ellentétei áthatják a szöveg

egészét: a közhelyes Mikes-toposzok révén fölmutatott mitikus nemzeti egység egyfelől, a magyar író eredendő számkivettségének szubjektív érzete másfelől.

Ezt a cikkét Márai életének két, emigrációban töltött időszaka között írta. Az 1920-as éveket Németországban és Franciaországban töltötte, 1948 után Olaszországban és az Egyesült Államokban élt. Az előbbi időszakot az európai identitás és a nemzeti örökség szintézisének keresése jellemezte, s a német íróvá válás dilemmája foglalkoztatta Márait. Második emigrációját viszont már az a meggyőződés hatja át, hogy a száműzetés elsősorban nyelvi elidegenedés, amely az anyanyelv, azaz a személyes identitás elkerülhetetlen elvesztésével fenyeget. Az a kép, amelyben Mikes a magyar író szükségszerű számkivettségének a szimbóluma, ebben a perspektívaváltásban jelez átmenetet.

Azok a történelmi körülmények, amelyek lehetővé tették a Márai-cikk megszületését, ti. Észak-Erdély visszacsatolása, ellentétükre változván adták a kontextusát Wass Albert Mikes-költeményének. A második világháború végén Wass Németországba menekült, majd az Egyesült Államokban telepedett le. Emigrációja korai szakaszában, 1948-ban írt, *Levél* című versének címetzte egy apa. A szöveg elősorolja és újra megerősíti Lévy minden elkoptatott toposzát, a „tenger mormolását”, a Zágon felé mutató csillagot, s a beszélő, aki „egy új Rodostó álmait” mondja a sajátjának, nyíltan Mikes Kelemen nevezte meg „bús elődjeként”. Az első versszakot idézem:

*Tollamat az éjszakába mártom,
úgy írom ezt a levelet, apám.
Egy új Rodostó álmait virrasztom
idegen télben, idegen tanyán.
És hallgatom a tenger mormolását,
mint bús elődöm, Mikes Kelemen.*

*De százsorta setétebbek az éjjek
ezen az embertelen tengeren.
Szemem romok-szakgatta horizonton
változó csillagok után kutat.
De nem változnak még az égi képek
s minden csillag Zágon felé mutat.
És minden csillag egy-egy emlék bennem.*

(Wass, 1998, 94.)

Kiemelések tőlem – H. S.)

Wass szövege aligha jelentékeny költemény, de ami a hangját sajátossá teszi, az a Mikestől egyébként nagyon távoli *harag*, amely itt olyasvalakire irányul, aki addig sohasem jelent meg a Mikes-kultuszban. A harag arra, a költemény beállítására szerint zsákmányra éhes, nemzeti hovatartozásában könnyen azonosítható idegenre irányul, aki beköltözik az otthonba, amit a száműzött maga mögött hagy, elbitorolva tulajdonát. Így van ez akkor is, ha, mint a vers későbbi részében olvasható, mind a természet, mind a kultúra, a fák és a házak, ellenállnak a behatolásnak, amíg majd a végső történelmi igazságszolgáltatás helyre nem állítja az őseredet állapotot. Az otthon lévő hazája elhagyására kényszerítő idegen figurájának felléptetésével Wass költeménye a nemzeti ideológiák keretében értelmezi újra Mikest. Ezt tarthatjuk súlyos félreértésnek, hiszen Mikes szövegeiből vagy kora észjárásából aligha levezethető etnikai ideológia, de ez a kortévesztő átértelmezés jellemző a vers születésének idejére, illetve a 20. századi politikai ideológiák történetére.

A második világháború végét és a kommunista hatalomátvételt követő emigráns hullámok nagyon sokszínűek voltak mind az irodalmi vagy a politikai preferenciák tekintetében, mind pedig arra nézve, hogy ki milyen életkorban hagyta el hazáját. Közös volt azonban bennük, hogy képesek voltak kialakítani hatékony, erős és tartós szerveződések.

Az egyik legjelentékenyebb, ma is működő egyesületet, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1951-ben alapították protestáns diákok. Olyan fiatalok, akik egyszerre lakták be és újították meg azt az emigráns szerephagyományt, amelyet Mikes emblematizált. Elutasították, hogy olyasféle zárványban éljenek, mint a Rákóczi körüli rodostói fejedelmi udvar, s miközben őrizték kulturális hagyományait, ahhoz is ragaszkodtak, hogy a holland, tágabban a nyugati világ részévé váljanak. Túllépve a beolvasás és az otthoni perspektívákhoz való nosztalgikus ragaszkodás dilemmáján, pragmatikus, kettős identitást alakítottak ki. A Mikes Kör, noha mindennapi működése helyi jellegű maradt, számos emigráns magyar értelmiségit, író, művészt vonzott. Az évente megrendezett Tanulmányi Napok az emigráció legmagasabb színvonalú tudományos fórumává lettek.

Jóllehet korábbi generáció tagja volt, ez a Mikes Kör szoros kapcsolatot tartott fenn Cs. Szabó Lászlóval, a Magyarországot 1948-ban elhagyó és Angliában letelepedő esszéistával, a magyar emigráció egyik szószólójával. Kritikai tekintélyként Cs. Szabó afféle apafiguraként szolgált a Mikes Kör jó néhány tagja számára. 1966-ban írott, *A félhold jegyében* című esszéjében Cs. Szabó elveti a 19. századból örökölt, a tenger partján búsuló Mikest ábrázoló „olajnyomatot”. A két háború közötti nyugatos értelmezési hagyományt követve nyomatékosítja Mikes állítólagos politikai közömbösségét, mint amely megmentette őt a benső összeomlástól. Ezzel Cs. Szabó talán a maga távolságtartását kívánta jelezni saját korának emigráns politikai mozgalmaitól, de még ha vallott célja az volt is, hogy leválassa Mikes örökségét a politikai jelentésekről, értelmezésének megvolt a maga politikai kontextusa. Az 1960-as évektől éles viták folytak

a magyar emigrációban arról, hogy kezdeményezzenek-e párbeszédet a hazai hivatalossággal. Egy évvel Mikes-esszéjének megjelenése után Cs. Szabó visszautasította a részvételt a Mikes Kör éves konferenciáján, mivel ott az anyaországból érkezett értelmiségiek is megjelentek, de nem azok, akiket meg szerettek volna hívni, hanem akik kiutazását a Párt engedélyezte. Különösen az irodalomtörténész Szabolcsi Miklós jelenléte találkozott Cs. Szabó ellenérzésével. Amikor elutasította az egyenlőtlen feltételeken alapuló „áldialógust”, Cs. Szabó voltaképp maga is olyan politikai illúziókat kergetett, mint amelyeket Mikesről írván olyan szellemesen félresöpört.

Cs. Szabó Mikes-esszéje sok tekintetben önarckép. Megjegyzését, miszerint Mikes „több fejjel kimagaslik az egykorú magyar provincializmusból” (Cs. Szabó, 1982, 280.), arra is érthette, hogy az emigráció az ő számára is szélesebb kulturális horizontot biztosított. Amikor hangsúlyozta, hogy nem kell sajnálnunk Mikest, mivel az írás boldoggá tette, akkor ezzel arról is véleményt mondott, hogy a szocialista Magyarországon az emigráció irodalmát pusztán a nosztalgikus és fájdalmas emlékezés hangjának megszólaltatójaként képzelték el. Másfelől amikor Cs. Szabó azt sürgette, hogy a *Törökországi levelek* egésze jelenjék meg fordításban valamelyik nagy nyugati nyelven, akkor arra az irodalmi emigrációban az 1960-as, '70-es évekre teret nyert kulturális-ideológiai programra is utalt, amely a *kétinányú közvetítés* munkáját tűzte ki célul az anyaország és a nyugati világ között.

Ennek a programnak az egyik fiatalabb képviselője volt a Cs. Szabóhoz, Wasshoz és Jósikához hasonlóan erdélyi származású irodalomtörténész és költő, Kibédi Varga Áron. Kibédi Varga tizenöt évesen, 1945-ben hagyta el Magyarországot, s lett később Amszter-

damban a francia nyelv és irodalomtörténet professzora. Társalapítója volt a Mikes Körnek, és rendezvényeik, kiadványaik egyik állandó résztvevője lett. *Mikes mítoszai* című esszéje, eredetileg a Mikes Kör alapításának 20. évfordulóján, 1971-ben elhangzott előadás, a következő kijelentéssel indul: „*Mikes Kelemen nevét a magyar világtól távol élő magyarok a múltban is, ma is gyakran emlegetik. Mikes jelkép, jobb, pontosabb jelkép a hazájától elszakadt magyarságnak, mint akár Rákóczi vagy Kossuth; de féltő, hogy ez a jelképszerűség többnyire még ma is a romantikus mítoszból táplálkozik.*” (Kibédi Varga, 1976, 31.)

Ebben a mondatban nem az érdemel figyelmet, hogy a romantikus gyökerű Mikes-kultusz bírálatait vetíti előre, hanem az, hogy Kibédi Varga kijelenti, Mikes az emigráció és az emigránsok szimbóluma. Ez éles különbség a korábbi, Mikest valamely egységes nemzeti önreprezentációba integráló megközelítésekhez képest. Amikor Kibédi Varga szövege a későbbiekben elveti a lévayzmusokat és a politikai illúziókat, Cs. Szabó gondolatmenetét követi, de amikor nyomatékosítja, hogy Mikes *külföldön* vált magyar íróvá, akkor már egy tőle eltérő perspektívából beszél. Mégpedig saját nemzedékének és azoknak a fiatal 56-osoknak a nézőpontjából, akik az 1960-as években jelentkeztek a maguk irodalmi ambícióival, és külföldön váltak magyar íróvá. Szemben Máráival, Wassal, Cs. Szabóval, akik emigrálásuk előtt is jelentékeny irodalmi pályát futottak be, Kibédi Varga itt mintha saját nemzedékét tartaná Mikes valódi örökösének. Ezt a sugallatot erősíti annak említése, hogy Mikes annak ellenére is tiszta és izes magyarsággal írt, hogy idegen nyelvi közegben vált íróvá és évtizedeket töltött száműzetésben. Ennek a megjegyzésnek a kontextusa az azt illető vitákban kereshető,

hogy vajon az emigráció szükségképpen a nyelvérzék és az alkotóerő hanyatlásához vezet-e, amely félelmet az emigráció idősebb tagjai gyakran megfogalmaztak, a legemlékezetesebb formában Márai 1951-es költeménye, a *Halotti beszéd*.

Abban a tekintetben is nézőpontváltás figyelhető meg, hogy Kibédi Varga szerint *milyen* íróvá vált Mikes a száműzetésben. Cs. Szabó a maga kortársaival szembeállítva értékelte föl Mikest. Kibédi Varga jócskán túllép ezen az összehasonlításon, amikor Mikes igazi közegét a 20. századi irodalmi modernizmusban mutatja föl. Mint kifejti, a *Törökországi levelek* nem pusztán regényként olvasható, hanem olyasféle önreflexív irodalomként, amely Marcel Proust és Jorge Luis Borges módjára *fikcióval helyettesíti az életet*. És hogy megmutassa, miként lesz ebben a helyettesítésben a fikció győzedelmessé, Kibédi Varga idézi a 75. levelet, melyben Mikes arról ír, hogy leveleit el kellene égetnie, hiszen (nem létező) nénjének válaszevelei annyival kiválóbbak. Kibédi Varga számára a valónak és a képzeltnek ez a kifordítása adja Mikes igazi jelentőségét.

Ugyanez az irodalmi modernség foglalkoztatta az avantgárd költőt, Nagy Pált, azon fiatal 56-osok egyikét, akik külföldön igyekeztek magyar íróvá válni. Nagy Pál Mikest ajánlott költeménye a Mikes Kör alapításának 25. évfordulójára, 1976-ban kiadott kötetben jelent meg (Nagy, 1976). Sajátos tipográfiai gesztussal Nagy verse palimpszesztusként tette *láthatóvá* két emigráns irodalmi hagyomány, Mikes 18. századi prózájának és a maga avantgárd poétikájának egymásba fonódását. A sorok szoros közelségben íródnak, szinte eltakarják egymást, mintha két vagy több hang beszélne és rezonálna egymásra. A töredékes, de fölismerhető Mikes-idézetek

között szembeűnik Kassák Lajos neve, aki az 1920-as években maga is emigránsként élt Bécsben. A „*mint kassák lajos a kalapját magányát úgy viseli*” sor Mikes obligát magányosságát fogalmazza újra egy meglepő irodalomtörténeti referencia révén. Újabb önreflexív gesztus, amikor Nagy idézi a legemblematikusabb 19. századi Mikes-vers legismertebb sorát, „*egyedül hallgatom tenger mormolását*”, s zárójelben hozzátesz egy ironikus megjegyzést: „*ezt értsd szó szerint!*”. Az elkoptatott képet a maga szó szerinti jelentésében való olvasásra felszólítva arra buzdítja az olvasót, hogy szabaduljon meg a romantikus sémáktól, és olvassa Mikes örökségét az öröklött szimbolikus jelentések ellenében. Hasonlóképp, amikor az évek, napok, órák számát méricskéli, amiket Mikes Rodostóban töltött („*több mint negyven évig több mint tizennégyezer napot több mint háromszázötvenezer órát*”), a mennyiségi jellemzés banális adatsorral fordítja a mítoszt. Mindazonáltal, amikor megválni igyekszik a mítosztól, Nagy maga is új mítoszt kreál: az *avantgárd* Mikesét.

Befejezésül Horváth Elemér, a fiatal 56-os költők egyik legkiválóbbikának három költeményét idézem. Az első 1984-ben jelent meg a *Kortársban* (Horváth, 1984). Ebben az esetben a megjelenés helyének különleges jelentősége van, hiszen az 1980-as évek közepéig az emigráns írók nem jelenhettek meg hazai folyóiratokban. A *Kegyelmi kérvény Mária Teréziához* című szöveg Horváth egyik első költeménye lehetett, amely idehaza napvilágot látott. Innen nézve a vers mintha könnyen megfejtethő jelképpel élne:

*Az ifjú dolgát kérem Át-nem-gondolt
batalmi érdek fogalmazta a
legelső jelszavát pro patria
et libertate ahogy az utolsót*

*és ugyanazt úgy szeretem Rodostót
Életében először igazá
most van amikor be kell vallania
a tényeket ami csak történt sors volt*

*Folyamodván tehát idegen porból
őfelsége türelmes udvara
engedné-e hogy juthasson haza*

*a hátralévő esztendőkre? Gondot
azontúl lelkére fordítana
Bizalommal hogy lesz fogánata*

Mikes Kelemen

Szerepjátékról van szó, a szöveg Mikes aláírásával autorizálja magát, Mikes állítólagos kegyelmi kérvényére utalva, amely könnyen lehet, hogy maga is mítosz csupán. Ezzel a vers saját megjelenési helyének, a magyarországi publikálás lehetőségének ellentmondásosságát emeli ki, vagyis azt, hogy szerzője írása révén tért haza. Ami viszont azt sugallja, hogy ha a hazatérés kegyelmi kérvény formájában lehetséges, akkor voltaképp soha nem lehet teljes: mindig csak be nem teljesülő törekvés maradhat.

Évtizedekkel később, amikor az emigráció már véget ért és Horváth hazájában is elismert költőnek számított, két új versében is visszatért Mikeshez. Mindkettő 2004-ben jelent meg, és kölcsönösen értelmezni látszanak egymást. Az egyik, a *lárpúrlár* című, szarkasztikus gúnyolódásként hat (Horváth, 2004/a):

*kérdés mi a fenének írt mikes?
s kérdés mi a fenének magyarul?
kérdés továbbá hogy a levelek
csak mellékesen irodalmiak
(ez az ember nem is fontoskodik)*

*címzettjük nő és kitalált alak
akitől választ nem is várt soha
terápia volt-e a viszonyuk?
afféle fiktív maszturbáció?
a nárciszista végső várfoka?
montaigne legalább tudta mit csinál
miért kinek és minnek ő csak írt
pillanatnyilag s átmenetileg
egy török kisvárosban senkinek*

Szembeűnő, hogy ezek a gúnyos kérdések a másik, *Házi feladat* című versben borús hangulatú állításokként térnek vissza, ironiává emelve az előző szarkazmusát (Horváth, 2004/b):

*úgy írni mint mikes
szépen semmiért senkinek
száműzetésbe születni
s ugyanott halni meg*

A cím pedagógiai jelentése, vagyis a feladat, amellyel a tanulóknak hazatérve kell megbirkózniuk, a költeményben kiterjesztődik az élet egészére. Ebben a kiterjesztésben a szám-

űzetés képze alapvetően átértelmeződik: innen nézve nem emigrációba *megyünk*, hanem emigrációba *születünk*.

Az emigrációba születés képze meglelt a Wimbledonban élő Határ Győző egy 1976-os előadásában is, amely a következő kijelentéssel kezdődött: „*1914. november 13-án, emigrációban születtem. (...) 1956 végén elhagytam Magyarországot és hazajöttem. Azóta itthon élek. Itthon Angliában.*” (Határ, 1991, 370.) Annak gondolata, hogy a haza nem más, mint száműzetés, fölsejlik Márai idézett cikkében is, a magyar íróknak tartva fönn ezt az eredendő otthontalanságot. De míg Határ fölcseréli az otthon-létet és az emigrációt, Márai azt sejteti, hogy a külföld sem rejt otthontalanságot. Mindkettejüktől eltérően Horváth költeménye magát az oppozíció szerkezetét bontja föl, azt sugallván, hogy az emigráció nem csak akkor van jelen, amikor valaki íróvá lesz. Hogy az ember talán sohasem lehet más, mint száműzetett idegen.

Kulcsszavak: *Mikes Kelemen, száműzetés, emigráció, nemzeti tudat, irodalom*

IRODALOM

- Bene Sándor (2007): Eljutni Zágonba. *Holmi*. 551–570.
Határ Győző (1991): Istenhozzád, emigráció! [1976] In: Pomogáts Béla (szerk.): *Párbeszéd Magyarországgal. Nyugat-Európai és tengerentúli magyar tanulmányírók*. Szépirodalmi, Budapest, 370–387.
Horváth Elemér (1984): Kegyelmi kérvény Mária Teréziához. *Kortárs*. 7, 1061.
Horváth Elemér (2004/a): lárpúrlár. *Forrás*. 10, 15.
Horváth Elemér (2004/b): Házi feladat. *Holmi*. 925.
Jósika Miklós (1988): Jósika Miklós Fejérváry Miklósnak, Brüsszel 1862. június 1. In: Kokas Károly – Szajbély Mihály (szerk.): „*Idegen, de szabad hazában*”. Szépirodalmi, Budapest
Kibédi Varga Áron (1976): Mikes mítoszai. In: Tóth Miklós (szerk.): *Az embernek próbája*. Emlékkönyv

- ... a *Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 31–35.
Márai Sándor (1994): Csillag [1942]. In: Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Gondolat, Budapest, 221–224.
Nagy Pál (1976): Zágoni Mikes Kelemennek [1976. jan. 12.]. In: Tóth Miklós (szerk.): *Az embernek próbája: Emlékkönyv ... a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 30.
Cs. Szabó László (1982): A félhold jegyében: Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen [1967]. In: Cs. Szabó László: *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről*. Gondolat, Budapest, 242–80.
Wass Albert (1998): Levél [1948]. In: Wass Albert: *A bujdosó imája: Összegyűjtött versek*. Püski, Bp., 94–98.

MIKES KELEMEN ALAKJA

A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK

MAGYAR REGÉNY- ÉS DRÁMAIRODALMÁBAN

Szentesi Zsolt

PhD, tanszékvezető főiskolai tanár,
Eszterházy Károly Főiskola BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszék
szentizs@ektf.hu

Veress Dániel 1976-ban megjelent könyvének egyik tanulmányában olvashatjuk az alábbi megállapítást: „[...]Mikes [...] életét, legalább annak egyes epizódjait, minden műfajban [...] feldolgozták, sajnálatos azonban, hogy a lírán kívül egyetlen műfajban sem maradandó módon.” (Veress, 1976, 122.) A tanulmány összegzésében a következőket mondja: „A nagy Mikes-regény, a nagy Mikes-dráma mellett a Mikes-szobor, a Mikes-arckép is mesterére vár.” (Veress, 1976, 141.) E meglehetősen kritikus mondatok megszületése óta eltelt harmincöt év. A továbbiakban azt vizsgálom: változott-e valamit a helyzet, azaz született-e jelentős irodalmi-esztétikai értéket felmutató alkotás e három és fél évtizedben, s kik, milyen szempontból közelítettek a kuruc emigráns, a bujdosó és a *Leveleskönyv*-et író Mikes alakjához?

Mikes Kelemen leveleinek első kiadása, azaz a XVIII. század vége óta emblematisz személye a magyar irodalomnak, kultúrának és kulturális emlékezetnek. A *Törökországi levelek*-ről sokan tudnak, ám napjainkban valószínűleg igen kevesen olvasták, legfeljebb néhány levelet a 207-ből. Talán nem tévedünk nagyot, ha kijelentjük: Mikes fiktív levelei jórészt ismeretlenek, azaz az író mnemotech-

nikai szempontból levált művéről, s belehelyeződött egy olyan sztereotip klisébe, mely csaknem két évszázada változatlan. E helyzetre találónak tűnik: kép, szöveg nélkül.

Ezért úgy vélem, a feltett kérdésekre csak úgy adható válasz, ha először megvizsgáljuk, milyen e nagyobb részét mindenki által jól ismert Mikes-kép. Második lépésként következhet azon kérdés megválaszolása, hogy a XX. század második felének magyar epikájában és drámájában változott-e ez a kép, módosult-e a szemlélet, a megközelítési mód és aspektus. Másképpen fogalmazva: adtak-e valami mást a vizsgált időszak művei ahhoz, amit eddig is gondoltunk a rodostói bujdosó irodalmi recepciójáról?

Mikes alakjáról, személyiségéről már a XIX. század első felében kialakultak a kép fő vonásai: apródként fiatalon csatlakozott Rákóczihoz, majd a szatmári béke megkötése után a fejedelem kíséretével előbb Lengyelországba, majd Franciaországba ment. Amikor XIV. Lajosnak az európai politikai történések nyomán kényelmetlenné vált az emigránsok csoportja, a török szultán fogadta be őket, így 1717-től Törökországban tartózkodtak, remélve, hogy visszatérhetnek Magyarországra, s újabb szabadságharcot robbanthatnak ki.

Mikes előbb apródként, majd kamarásként végig Rákóczi mellett maradt, haláláig Rodostóban élt; 1761-ben utolsóként halt meg a bujdosók közül, 26 évvel a fejedelem után. Mindezek alapján a töretlen hűség, a megkérdőjelezhetetlen hazaszeretet, általánosabban az elvhűség, az önfeláldozás, a meg nem alkuvás emblematisz alakjává vált a történelmi emlékezetben.

A XIX. században nagyjából e gondolat-sor határozta meg Mikes figuráját azon írók, költők számára, akik őt választották alkotásuk témájául, ihletforrásul. Ehhez az időszak történései, eszmevilága – a reformkor szellemisége, a magyarságtudat erősödése, a nemzeti függetlenség gondolata, a szabadságharc bukása, a nemzettudat ébredése – szolgáltak ösztönzőül, s ez párosult a romantika lét-, nemzet- és világfelfogásával, heroikus, patetikus, idealizáló szemléletével. Mindez azt eredményezte, hogy Mikes a romantikus nemzetszemlélet már-már archetipikus alakjává vált: tragikus hősként, remény és reménytelenség közt hányódó, bánatos magyar emigránsként, felmagasztosult példaként, követendő ideálként állt a kortársak előtt.

A XX. század első felében elbeszélés, novella, levélutánczat formájában többen feldolgozták a Mikes-témát, ám műveik nem hoztak lényegileg újat a korábbi Mikes-képhez viszonyítva, s esztétikai-művészi megközelítésben sem bírnak jelentősebb értékkel.

A XX. század második felében a Mikes-bibliográfia szerint összesen hét olyan regény és dráma (hangjáték) született, melyek központi alakja Mikes Kelemen.

A regények közül Szabó Gyula: *Ostorod volt-e Rodostó. Történelmi különtudósítások* művéről szívesen említem, mely 1991-ben jelent meg Bukarestben. A regény – más meghatározás szerint esszéregény vagy történelmi

esszégyűjtemény – nem más, mint Mikes fiktív és misszilis leveleinek folyamatos idézésével adott lélekrajz. A citátumokhoz a narrátor egyes szám első személyben megjegyzéseket fűz, kommentálja az adott levélrészleteket, néhol személyes érzéseivel, reflexióival kiegészítve. A kevés önállóság miatt némi túlzással azt mondhatjuk: Mikes leveleinek egyfajta kompilációját olvashatjuk. A „tudósítás” *Summázat* című, utolsó, rövid fejezetében a narrátor határozottabban elkanyarodik Mikes szövegeitől, líraibbá válik, nyomatékosabban ír saját magáról, helyzetéről, erdélyi íróként párhuzamot vonva a maga és Mikes sorsa között. A szomorú, tragikus helyzet elviseléséhez és a remény(kedés)hez ad segítséget a rodostói bujdosó, aki a kitarítás, az életerő példájává nemesedik az elbeszélő számára. Visszatérő állítása: a sors vagy Isten segít, a rosszat túrni kell. Mikeset idézve: „Aki a hideget adja, mentét is ad melléje” (347.); vagy: „[...] aki a fogat adta, enmünk is ad” (uo.). Valamiféle kétségbeesett reménykedés ez, ahogyan a regény alaphangnemét, modalitását is ez a hang jellemzi. Egy másik, a műbe emelt Mikes-idézet szerint: „[...] reménység ellen is reménleni” (348.); önmagát folyamatosan erősítve mondja Mikessel az elbeszélő: „bizzunk és bizzunk” (uo.). A munka annyiban tér el a korábbi Mikes-feldolgozásoktól, hogy a narrátor végig magára vonatkoztatja, személyességével közvetlenebbé teszi a rodostói író szövegeit. Ám a mű meglehetősen elnyújtott, terjengős, amit csak részben ellensúlyoz a veretes nyelvhasználat. Az esztétikai probléma fő okai az említett önállósághiány, a műfaji bizonytalanság, és a kompozíciós eljárás, azaz a levelek állandó, hosszabb-rövidebb idézése, kompilációja.

Az ismert bestselleríró, Moldova György *Ha jönne az angyal...* (1998) című regényében

dolgozta fel Mikes életét. A szerző itt új Mikes-leveleket konstruál – az eredetiek mintájára. A rodostói szövegek ismeretében a fikció újabb tudnivalókat generál, mintegy kiegészítve/pótolva/értelmezve a már meglévő információkat. Mikes leveleiből igen ritkán vesz át szó szerint, de az eredeti történéseket megtartja, azok alkotják az új levelek alapját. A műben a rodostói bujdosó Szabó Gyula Mikesével szemben megkeseredett, kiábrándult, már-már kiüresedett ember, akiből elszállt a reménykedés: „*Be kellett látnom, hogy az a Zágón, mely valaha az enyém volt, már csak bennem, az ábrándjaimban él, üres telken álló, ház alakú ködből hasonlít. [...] most már tudom, hogy csak nekem volt fontos Zágón, én nem voltam fontos Zágónnak. Hogy is eshettem ilyen tévedésbe? Ha a medve haragszik az erdőre, az erdő mit sem tud róla. A paraszt nélkülüm is beakasztja majd az ekéjét a földje végébe, mint ahogy már megtette előtte sok nemzedéke [...]*” (131.) Belefáradt az önkéntes száműzetésbe, de már nincs ereje, képessége szakítani e létmóddal: „*Azóta a bujdosás nekünk már nem büntetés, hanem ebben találtuk meg az otthonunkat. Nekünk már két Messiás kellene a megváltáshoz: az egyik kihozna bennünket a száműzetésből, a másik kihozná belőlünk a száműzetést.*” (141.) Vagy a következő oldalon: „*Bizony, mi rosszul jártunk itt, a História nekünk sokkal maradt adósunk és már nem is tudja megfizetni a tartozásait. Nem élhetünk addig, hogy bepótolja elmulasztott szerelmes éjszakáinkat, kihagyott lakomáinkat, csendes családi örömeinket.*” Moldova tehát szakít a hagyománnyal, s új szemszögből tárja elének Mikes figuráját. Ugyanakkor a mű esztétikai értékét nagymértékben csökkenti a más Moldova-művekből is ismert felszínes jellemábrázolás, az elnagyoltság, a kidolgozatlan cselekmény és a kompozíciós hibák. Ehhez járul

a nyelvezet kettőssége: a szerző egyrészt átveszi és viszonylag sikeresen imitálja a XVIII. századi nyelvet, melyet ügyesen vegyít a Mikesre jellemző népnyelvi, székely nyelvjárási fordulatokkal. Ugyanakkor túlzottan nagy számban olvashatunk latin kifejezéseket, szóhasznokat, különösen ahhoz képest, hogy a *Törökországi levelek*-ben ezek száma viszonylag alacsony. Emellett sajnos mai köznyelvi fordulatokkal, pongyolaságokkal is találkozhatunk; ezek szintúgy rontják a mű esztétikumát.

Ignác Rózsa *Hazájából kirekesztve* című regénye (1980) is a rodostói levelekre alapoz, ám Mikes életének eseményeit fiktív módon idézi meg, azaz az írói képzelet találja ki a részleteket, rajzolja meg a homályban hagyott elemeket. Az egyik legkidolgozottabb kérdéskör itt Mikes családi kapcsolatainak bemutatása, ezen belül apjához és anyjához fűződő viszonya, valamint Rákóczi apafigurává válása. Tudjuk, hogy Mikes nem ismerte apját, Mikes Pált, akit a Thököly-felkelésben játszott szerepéért elfogtak, majd kivégeztek, s aki még csak nem is láthatta fiát. Mostohaapja Boér Ferenc volt, „*de – írja a narrátor – őt nem tisztelhettem apai példaképpen, már a maga ingatag jelleme miatt sem*” (135.). Anyja szavai szerint: „*Hogy is mondhatta volt [Mikes Kelemen]? Hogy neki nincs apja, kire feltekintsen, akit követhessen vagy bár utánozzon?*” (49.) Igazában – ez többször is elhangzik a műben – ő Rákóczit tekintette igazán apjának. Ő volt a nevelője, példaképe. „*Csak egy igazán nagy ember van Kelemen világában: ő, a fejedelem.*” (135.) Másutt: „*Apámként szeretlek, én nagy fejedelmem.*” (264.) Mikes azt írja, a fejedelem „*[engem] fiaként szeretett*” (uo.). E különleges apa-fiú kapcsolat lélektani összetevőit világítja meg más oldalról Ignác akkor is, amikor a regény vége felé Mikes azon gondolkozik, milyen nagy különbség van a fejedelem és

fiai közt: „*Bővebben, igazában szereti-e ő a fejedelmet, mint tulajdon fia? Hogyan lehetséges gyermeknek apjától ennyire idegenné válnia? Egy ilyen nagy embert, ilyen igazi apát [...] hogy lehetséges, hogy az igazi, vér szerinti fia ilyen kevésbé szeretheti?*” (215.)

Ismeretes, hogy Mikes anyja, árva Torma Éva 1722-ben levelet írt fiának Rodostóba, hogy kérjen kegyelmet a császártól, s ha megkapja, térjen haza. Azt is tudjuk, mennyire megrázta Mikest e levél, hiszen – mint minden bujdosót – őt is honvágy gyötörte, s anyja levele nemcsak felerősítette ezt az érzést, de egy újabbal is fokozta: szerette volna újra látni őt. Annál inkább, mert Mikes – ellentétben a bujdosó magyarok többségével – egyedül élt. Jelenlegi ismereteink szerint nem volt családja, felesége, de még csak közvetlen kapcsolata sem nővel. Az anya hiánya ebben az esetben még erőteljesebben jelentkezik. Mikes döntését Ignác így motíválja: „*Mit írhatna? Az igazat? Hogy nem koldul kegyelmet, nem lesz Rákóczi árulója, hogy büséges a fejedelemhez holtáig és mindenén túl mindahhoz, amire az életét tette fel ez az igaz ember [...]*” (137.) A regény alapjában véve a tradicionális Mikes-képet nyújtja, de a fikció és a lélektani motiváció segítségével árnyalja, gazdagítja azt, s közelebb hozza az olvasóhoz a személyiséget.

Lényegében ugyanez mondható el egy másik, részletesen elbeszélte történet kapcsán. Mint tudjuk, kölcsönös szimpátia, már-már szerelem bontakozott ki Mikes és Kőszeghy Zsuzsi között, aki Bercsényi Miklós, Rákóczi híres tábornoka feleségének volt a társalkodónője. Bercsényiné halála után azonban az ekkor már öreg és beteges tábornok vetett szemet a lányra, s elvette feleségül. Nagy csalódás volt ez Mikesnek, s tudomásul kellett vennie: Zsuzsinak a rang, a pénz többet jelentett, mint a természetes vonzalom, az ér-

zelmek. Bercsényi halála után az özvegy nem akart Rodostóban maradni, s Lengyelországba utazott a Bercsényi-birtokra. Mikes tudja: végleg egyedül maradt, s elvesztette az esélyét annak, hogy megtalálja a családi boldogságot. Az érzés keserűségét érzékletesen tárja elének a regény. Zsuzsi gyengesége saját erejét tudatosítja Mikesben: „*[...] szegény Zsuzsi! Szegény, gyenge lelki teremtmény. Csak egy erős van, csak ő egyedül. Ahogy ő erős – a szenvedésre is. Úgy mosolyogva, munkálkodva, úgy lennem erősnek, mint uram, a fejedelem.*” (184–185.) A narrátor szerint ez fordulópont nemcsak Mikes életében, hanem levelei stílusában, hangnemében is: „*Mintha ez a szerelmi csalódása edzette volna meg arra, hogy sorsa jobbra fordultát türelemmel remélje, és ettől az időtől fogvást egyre viszonylagosabban nézte, értékelt a rákövetkező eseményeket. Mikes ezután írott leveleiben egyre inkább fel-felcsillan az arányító, az elemző, a mindent megértő – megértető – humor, és olykor a keserű önirónia is. . .*” (190.)

Már a XX. század első felében is születtek olyan művek, melyeknek műfaji értelemben volt ihletőjük a *Leveleskönyv*, ún. levélutánzatok íródtak. Veress Dániel is szól arról, hogy „*e műforma nagy csábító volt, s akadt toll, amely »továbbírta« Mikes leveleit, mint pl. Cholnoky Viktor és Tamási Áron.*” (Veress, 1976, 127.) Ehhez áll közel Moldova említett műve, s áttételesen ide sorolható Gyárfás Endre 2002-ben megjelent *Édes Öcsém! Mikes néniének levelei* című regénye is. Ebben egy nyugdíjas tanár ír fiktív leveleket Mikesnek a XX. század végén. (A mű alaphelyzete egy sajátos tévedés: az özvegy magyar-történelem szakos általános iskolai tanár többek közt azzal az indokkal fordul Mikeshez, hogy a rodostói szerző címzettje K. E. grófnő, s az ő nevének rövidítése is ugyanaz. Holott jól tudjuk, Mikes P. E. grófnőhöz írta leveleit.) K. Eszter és

Mikes között lényegében két közös vonás van: mindketten magányosak, s mindketten az unalom ellen, a munka, a tevékeny élet érdekében fogtak tollat. A leveleket illetően pedig abban van párhuzam, hogy mindketten saját személyes életükről, szűkebb környezetükről, annak eseményeiről, alakjairól tudósítanak. K. Eszter leveleiben közvetett párbeszédet folytat Mikessel, reflektál gondolataira, megjegyzéseire, de lényegében önmagáról és környezetéről, az 1990-es évek Magyarorszájáról ír. Ilyen értelemben a regényből nem rajzolódhat ki egy új vagy másfajta, esetleg összetettebb Mikes-kép, lévén, hogy Mikes személye és levelei pusztá ürügyként, fikciós keretként szolgálnak. Az említett eléggé felszínes, esetleges párhuzamokon túl nincs más kapcsolat a két személy, léthelyzet és személyiség között. Művészi szempontból a Mikessel, illetve leveleivel való kapcsolatteremtés funkciótlan. Ráadásul a cselekmény- és alakformálás eléggé egysíkú, sematikus, ezért a regény e szempontból is meglehetősen problematikus.

Az a regény, mely véleményem szerint a legjobb az összes közül, Takács Tibor *Erdély köpönyegében* című műve (1974). Takács Mikes életének azt a néhány évét, illetve mozzanatát dolgozza fel, amikor a szultán parancsára Oláhországba és Moldvába utaztak, majd visszatértek Rodostóba (1737–1740). A cselekmény II. Rákóczi Ferenc fia, József temetésével kezdődik, azaz az időpont 1739 júniusa. Mikes és társai útja ezután kettévál: ő és Zay Zsigmond Jászvárosba indulnak a szultáni fermán utasítása szerint, a többiek Vidinbe. Mikesék útja „Erdély köpönyege”, azaz a Kárpátok mellett visz el, s Mikes alig egy napra van szülőfalujától. Nyilvánvaló az erős kísértés: hazalátogatni Zágónba – akár egyetlen napra is. Mikes lelkében az egyik éjszakán, amikor a legközelebb vannak, hatal-

mas harc dúl. A regény szemléletesen, megindító érzelmi gazdagsággal tárja elénk a belső vívódást: hazamenni, engedni a szív és az ész, a hazaszeretet parancsának, vagy továbbmenni az úton Jászváros felé, szintén a szívre és az észre hallgatva – csak más indokok alapján. Az utóbbi mellett szól az eszme, a szabadság, a fejedelem melletti hűség, s a tény: ha elfognák, akár ki is végezhetik. Az író érzékletesen mutatja be a vívódó személyiséget – s itt szemben állok Veress Dániel véleményével, aki szerint „*a motivációk mélyebbről való kibontása elmarad*” (Veress, 1976, 127.). Újabb szála a cselekménynek, hogy a császár Brassóban székelő parancsnoka, Lobkowitz herceg megtudja: Mikes a hegyek, a határ túlsó oldalán utazik, s elhatározza elfogását. Talál egy rajongó, naiv, idealista fiatalembert, gróf Telekit, aki elhiszi, hogy Mikesnek semmi bántódása nem eshet, ha hazatér. Azt persze a gróf nem tudja, ha a szép szó nem elég, a kereskedőnek álcázott katonák erővel is magukkal vinnék Mikest. A bujdosó azonban lényegében már döntött, amikor találkozik a fiatal Telekivel, valamint régi öreg szolgájával, Baróti Benedekkel, akik kérik, jöjjön haza. Újra feltámad benne a kétség, de ekkor már gyorsan határoz: ő csakis Jászvárosba mehet. Sikerül megmenekülnie a kelepceből, azaz elkerülnie a katonákat, s eléri a szultáni parancs szerinti célját.

Egy év múlva Rodostóban folytatódik a történet. A császár halálának hírére hozzák, s hogy Mária Terézia foglalta el a trónt. Javasolják a bujdosóknak, kérjenek kegyelmet az új uralkodótól. Mikes ismét hosszasan vívódik, végül aláírja a kegyelmi kérvényt, amire azonban elutasító válasz érkezik. Ezzel utólag is bebizonyosodik az „Erdély köpönyege” alatt hozott döntés helyessége. A műben ugyan vannak kompozíciós hibák, többször roman-

tikusan túlbonyolított a cselekmény, ám Mikes nem mint feltétlen hűségű, kissé felszínesen ábrázolt, problémátlan példaember áll előttünk, hanem mint töprengő, vívódó, esendő személyiség, akinek lelkében harc folyik, s megszenvedti, bárhogyan is dönt. Ez teszi igazán emberivé Takács Tibor Mikesét.

A Mikes-drámákra áttérve, Veress Dániel – valószínűleg szerénységből – nem szól említett tanulmányában arról, hogy a rodostói bujdosó alakja megjelenik a XX. század második felének egyik magyar drámájában is, melynek szerzője ő maga, s amelynek címe: *Mikes*, alcíme: *Négy tél. Történeti dráma két részben, utójátékkal*. A műből, mely 1969-ben jelent meg, lényegében a tradicionális Mikes-kép bontakozik ki. Mind a francia szereplők (Saussure, Bonnac és felesége), mind a magyarok (a már özvegy Kőszeghy Zsuzsi) a hűség, a maradás értelmetlenségéről és feleslegességéről akarják meggyőzni Mikest. Zsuzsi szerint Rodostó „*a rettenetes földrengés, poros, pestises pokol*”, „*kilátástalanság és unalom, ahol még az ember bite-álma is megszürikül*” (69–70.). S a cél, a feladat: „*[...] közelebb kerülni a hazához, [...] megcselekedni a sok nyomorúság után a magunk boldogságát!*” (70.) Mindezek ellenére Mikes marad, Rákóczi miatt, önmaga miatt, a tisztesség miatt, mert távozása – szerinte – árulás lenne, nemcsak az eszme, de általában a tisztaság elleni cselekedet. Hiszen ha a fejedelem, a gazdag nagyról mindent feláldozott, neki, a szegénynek is ezt kell tennie. Rákóczi halála után Mikes tragikus alakká válik. Monológia szerint: „*Elveszett minden, ami értelmet adott életemnek... a szabadság ügye, melyre sorsom feleskett... önagsága, a fejedelem, akit fiúi vak szeretettel szolgáltam... az egyetlen asszony, akit szerettem... a szülőföld, ahová hatvan eszten-*

dőkig visszatérni hiába törekedtem... Egy tél volt az életem... de nem is egy, hanem négy. Négy nagy tél. NÉGY TÉL!” (104.)

Mikes címmel azóta egy másik színpadi alkotás is született: Tamás Menyhért monodramája, mely 2004-ben jelent meg könyv alakban. A műben ugyanaz a tragikus alak, a keserű és kétségbeesett Mikes jelenik meg, mint Veress Dániel művének utolsó részében, magányos vívódása azonban szinte a végtelenségig fokozódik. A figurán teljes mértékben a kilátástalanság uralkodik: „*Hűség, szabadság, lesajnált igyekvések*.” (13.) – olvashatjuk. Életere visszatekintve Mikes kénytelen megállapítani: lehet, hogy hiabavaló volt a száműzés, a remény, a hűség, különösen abból a szempontból, hogy mit kaptak érte. Még a személyes boldogság lehetősége sem adatott meg neki(k). Ám a másik oldalon ott van a vigasz is: „*megmaradtak embernek*” (27.). Mert a hűség az eszméhez, a hazához, a fejedelemhez mindennél többet ér, s ezzel a már ismert Mikes-kép, a példává növelt ember tárul elénk. Ahogy a záró mondatban állítja a főszereplő: „*Az Isten megtartott engemet egyedül, hogy mások tanuljanak rajtam [...]*” (54.).

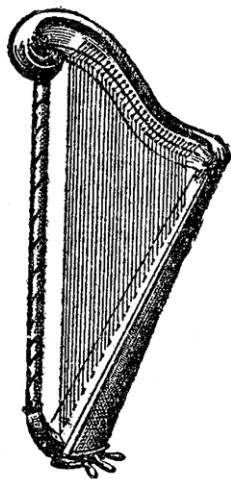
Összegezve: nagyon nehéz gyökeresen új képet adni Mikesről, talán lehetetlen is, különösen a levelek, illetve az író életének (hiányos) ismeretében. Ami mégis lehetséges, és Takács Tibor könyve együtt egyfajta – ha nem is teljesen hiba nélküli – példája ezen eljárásnak: megrajzolni, bemutatni a lélek mélységét, összetettségét és konfliktusait, s felmutatni, hogy nem volt egyszerű megélni ezt a bármely szempontból nézve szenvedésteli életet.

Kulcsszavak: *Mikes mint emblematikus alak, Mikes-regények, Mikes-drámák, Mikes-leveletűtárazatok*

IRODALOM

- Gyárfás Endre (2002): *Édes Ősém! Mikes néjének levelei. Levéltregény* K. u. K., Budapest
- Ignác Rózsa (1980): *Hazájából kirekesztve*. Móra, Budapest
- Moldova György (1998): *Ha jönne az angyal...* Kertek 2000, Budapest
- Szabó Gyula (1991): *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi különtudósítások*. Kriterion, Bukarest

- Takács Tibor (1974): *Erdély köpönyegében*. Móra, Budapest
- Tamás Menyhért (2004): *Mikes – Tamási. Két monodráma*. Kossuth Egyetemi, Debrecen
- Veress Dániel (1969): *Mikes. Történelmi dráma két részben, utójátékkal*. Irodalmi, Bukarest
- Veress Dániel (1976): Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben. In: Veress Dániel: *Mikes és a szülőföld*. Kriterion, Bukarest

MIKES KELEMEN KULTUSZA HÁROMSZÉKEN

Boér Hunor

PhD, könyvtáros-muzeológus,
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe
boerh@freemail.hu

Zágoni Mikes Kelemen háromszéki kultusza az ismertebb, viszonylag jól átlátható „irodalmi” kultuszok közé sorolható. Megragadható a tárgyasulása a kézenfekvő helyi emlékműanyag révén, így a szülőhely azonosítása vagy ismételt megjelölése, nyomon követhető a kultusz informális csoportok és intézmények megvalósította *intézményesülése, ritualizációja*. Megnevezhetőek a kultusz *folytonosságának* biztosítói, főleg helyi vagy helyi származású, az erdélyi magyar tudomány- és művelődésszervezésben jelentős *értelmiségiek*, meghatározhatóak a *kulcsintézmények*, megrajzolhatóak a szükséges *kapcsolatháló*k, kiemelt helyen a Székely Mikó Kollégium és társintézménye, a Székely Nemzeti Múzeum, valamint a testvér oktatási intézmények. A kultusz jellege, intenzitása korszakfüggő és nem hiányzik belőle a *genius loci* adta sajátos jelleg sem.

A Brassó-közeli Háromszék a *leghamarabb polgárosuló* székely terület. Képletesen szólva, ha 1848–1849-ben a Gábor Áron által ágyúvá öntött, Bethlen Gábor-kori harangok fordítják meg a magyar forradalom és szabadságharc sorsát, utána hadsegédei az ágyúkat művelődéssé visszaöntve alapítják meg a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumot. Ennek a székelyföldi Háromszéknek a legjelentősebb kultuszát – a *hős* Gábor Ároné és

a *tudós* Körösi Csoma Sándoré mellett – a Mikes Kelemené képezi.

Előzmények

1890 előtt Mikes Kelemennek semmilyen helyi kultuszáról nem tudunk. 1861-ben, halálának centenáriumán jelenik meg Háromszék első regionális kiadványa, egy almanach-kalendárium, ám ez csak egy, a Kazinczy Ferenc születésének emlékeztető 1859-es centenáriumához kapcsolódó, 1860 januárjában, Sepsiszentgyörgyön elhangzott, *Kazinczyt* köszöntő költeményt közöl, a Rákóczi-emigrációval is foglalkozó Thaly Kálmántól pedig a *madéfalvi veszedelemről* egy verset. 1869-ben a Gábor Áron és Körösi Csoma Sándor alakját hosszan tárgyaló Orbán Balázs is épp csak megemlíti térségmonográfiájában Mikest. Holott Zágon korántsem egy Isten háta mögötti hely: a reformkorban lelkésze a szomszédos Brassóban nyomtatja ki a halotti beszédeit, a reformátusok kitűnő iskolát létesítenek a településen (az 1850-es években a majdani Székely Mikó Kollégium lehetséges helyszínéknél is felmerül), 1866-tól kaszinója van, 1871-től saját nőegylete.

A kultusz hiánya természetes, mivel a zágoni Mikesek eltűntek a térségből, amely pedig jóval többet kínálhatott a 18. század

végi eszmélődéshez, mint ma gondolnánk. Altorján ekkor már barokk stukkó takarja a korábbi reneszánsz falfestményeket, de a *Metamorphosis Transylvaniæ*-t író Apor Péter még Zrínyi Miklóst olvassa alattuk, egy nemzeti uralkodó kívánatos voltáról, és az *Apor-kódex*-et is azért hozza haza Bécsből, mert corvinának, *Mátyás-relikviának* véli. A zabolai Mikes-rokonoknál Mikes Kelemen születésekor a *csíksomlyói Salvator-kápolna* oltárának ikertestvére képviseli a katolikus művészetet. Az 1717-es jószágvesztést követően azonban csak néhány helynév és klenódiium emlékeztethet Zágónban a Mikesekre, miközben a királyságból érkezett új birtokosok, a Szentkeresztyek sikeresen integrálódnak a székely társadalomba. Az 1870-es években a Szentkereszty család nőtagjai az első *kórház, öregotthon, árvaház* alapítói Háromszéken.

A Mikes Kelemen-kérdés híre persze eljut a térségbe, az 1879-ben arcképét közlő *Vasárnapi Újság* a zágoni Kaszinónak is járt, de még 1890-ben is csak Petőfi és Tompa Mihály képét szerzik be a településen.

Kezdetek

Az, hogy 1890 ennek ellenére a zágoni Mikes-kultusz kezdőéve, világosan kitűnik a kaszinó negyedszázada vezetett jegyzőkönyveiből. Az időpont nem véletlen: 1890 egy jelentős politikai átrendeződés – a Kiegyezés eredeti tartalmának kimerülése, nemzeti fordulat – éve a Monarchiában. A pillanat *kultuszt*, a kultusz *hőst* kér Zágónban is, és Háromszék 1892-re már Gábor Áron eresztvényi emlékművével is elkészül. A zágoni javaslatot *Barthalis Antal jogász* terjeszti a zágoni kaszinó tagjai elé, és az ötlet bizonyára nem független Thaly Kálmán 1888-as törökországi kutatásaitól sem.

A komolyabb kultusz kialakításának lehetőségét jelzi, hogy bekapcsolódnak a Szent-

keresztyek és a zabolai Mikesek; a George Bernard Shaw figyelmét is felkeltő poliglott Szentkatolnai Bálint Gábor, a *Bagdadból* épp akkor hazahívott neves székely orientalista előadást tart az oszmán birodalom Mikes óta kevéssé változott vidéki viszonyairól. A megemlékezés háromszéki sajtója sajátos, de brassói, kolozsvári visszhangot kelt: *bár Mikes korántsem olyan jelentős személyiségünk* – írják –, *ne szűkítsék az ügyet helyi jellegűvé!*

1896 millenniumi hangulatában Sándor József EMKE-főtitkár lesz a terület országgyűlési képviselője. Pénzbeli felajánlását követően a teljes zágoni értelmiség felzárkózik egy Mikes-emlékmű állítása mellé, megnyerik a helyi politikum és a hatóságok támogatását, rendezvényeket, regionális gyűjtést szerveznek. A kultuszhoz való viszonyulás figyelemre méltóan józan: nem Mikes – teszük egyértelművé –, hanem *a helyi közösség* számára van értelme! Ügyüket a Magyar Történelmi Társulat a *Századokban* népszerűsíti. A postaköltség-mentesség végett az emlékbizottság EMKE-védnökség alatt működik, és 1898-ig számottevő támogatást kap, főleg az ország olyan oktatási intézményeitől, mint Kecskemét, Kolozsvár, Budapest, Debrecen iskolái. Thaly szakmai segítségét ajánlja fel. Négyessy Lászlónak a *Pallas Lexikonba* írott, 1896-os Mikes-szócikkét Pálmay József már egészében átveszi az 1901-es háromszéki családtörténeti kötetébe, ami jelzi a helyi érdeklődés megerősödését.

A Rákóczi-kultusz védernyője és az önállósulás kezdete

1901 egy nemzedékváltás éve, és fiatal zágoni értelmiségiek jelentkeznek: dr. Köntzei Gerő, a művelődésszervező erdélyi Könczei-dinasztiából, valamint Csutak Vilmos, aki kolozsvári diáktársait mozgósítja, és 1903-tól a sepsi-

szentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára – később igazgatója, nemkülönben a Székely Nemzeti Múzeumé, a két világháború között pedig az erdélyi magyar művelődés egyik legfőbb irányítója – lesz. 1902-ben a zágoni Mikes-kertben Kossuth-ünnepséggel gyűjtenek a tervezett emlékműre. 1903-ban egy pancsovai támogató, Szabady Kata Lévy József Mikes-versére szerez dalt, amelyet sokszorosítva árusítanak („Mikes édes borongós kedélyét híven visszatükröző gyönyörű dal”). A helyi fiúiskolások hasonló célra „Mikes-botokat” faragnak. Sándor József 1903-as beszédében még mindig központi szerepet játszik a Rákóczi-kultusz: Mikes Kelemen a fejedelem *János evangélistájaként* jellemzi. 1904-ben kolozsvári kezdeményezésre az erdélyiek hazahozatnák a Mikes-hamvakat – mint egyetlen *erdélyi* bujdosóét a rodostóiak közül –, de Thaly tisztázza, hogy ez nem lehetséges, mivel Mikeset közös sírba temették.

1903–1904-ben kiássák a zágoni Mikes-kertbeli romokat, melyeket a szülőház maradványainak vélnek, majd emlékoszloppal is megjelölik a helyet. Egy korábbi fényképen még fákkal benőtt domb rejtja az épület alapjait, Edvi Illés munkáján már kitakarva látszanak a falak az 1906-os *Törökországi levelek*-díszkiadásban, a *Pesti Napló* 1907-es *Rákóczi Albuma* pedig már az emlékmű képét is közli. Mikes helye ezzel megszilárdul a székely panteonban: a szomszéd Udvarhely megyében iskolai dolgozatok tárgya, a Háromszéktől korántsem idegen, kisbaconi Benedek Elek a *Nagy magyarok életével* méltó helyre emeli az ifjúsági és népszerűsítő irodalomban. Az emlékoszlopra tervezett szobor azonban nem készül el, mivel az addigi gyűjtés nem elegendő a budapesti Bem-szobor későbbi alkotója, a berecki – tehát szintén háromszéki – Istók János 1910-es tervének kivitelezésé-

re. A kudarc az időszak és a térség lehetőségeit inkább *általában* tükrözi: Istókra mint Gábor Áron-szobrot is tervező művészre esett a zágoniak választása, noha az a szobor sem valósult meg.

Ezzel szemben közvetlenül az első világháború előtt, 1913–1914-ben két jelentős eseményre kerül sor. A Székely Nemzeti Múzeumban Csutak Vilmos történész mentorának, a Zágón melletti Papolcra nyugdíjasként hazatelepedett Barabás Samunak a segítségével bebizonyítja, hogy a szülőház valójában nem a Mikes-kertben megjelölt helyen állott, hanem azonos a Szentkereszty-kúria épületével. Másrészt Sepsiszentgyörgyön megfelelő tartalmat próbálnak rendelni a névhez: a Mikes Kelemen Irodalmi Társaság (közművelődési egyesület) korabeli mozgalom hatására, csíki példát követően, de *egy vidék irodalmárjait fogná intézményes keretbe*. A terveket szövő írók nem első vonalbeliek; van, akivel inkább csak a Trianon utáni irodalomperemi, irredenta publicisztikában találkozunk majd, de köztük van a Székely Nemzeti Múzeum egyik nagyasszonya, Zathureczky Berta, továbbá a *Pál utcai fiúk* megrendelését adó Gaál Mózes. Benedek Eleket kérik fel vezetőjüknek, ugyanúgy, mint majd Tamási Áronék székely írócsoportja.

Határok mögött, táborok között

Az impériumváltással Mikes kultusza jobbra önállósul a fejedelemétől, bár nem szakítható el attól: a Székely Mikó Kollégium diákjai az 1930. évi megemlékezésen Rákóczi–Mikes tárgyú szindarabot (Somogyvári Gyula: *Virágember*) mutatnak be. A Székely Nemzeti Múzeum elmélyítési szakmai feltáró munkáját: igazgatóválasztmányi tagja, Benedek János 1924-ben a háromszéki csernátoni Damokos-levéltárból közöl publikálatlannak hitt misszi-

lis Mikes-levelet a megyei sajtóban. Csutak Vilmos 1930–1931-ben a magyar középímerter és a román királyi címert tervező Keöpeczi Sebestyén Józsefet küldi ki zágoni felmérésre, aktualizálja a múzeumi könyvtár vonatkozó szakirodalmát, és Mikes kolozsvári tanulmányairól levelez Bíró Vencellel. Halála után, az újabb impériumváltást követően lesznek nyilvánosak az első eredmények, az *Erdélyi Szótörténeti Tár* ötletét adó Cs. Bogáts Dénes 1941-es forrásközlésével.

Miközben magasabb hatalmak a határokat tologatják a szülőföld felett, a kultuszt rivális táborok igyekeznek kisajátítani. 1940 végén Sepsiszentgyörgyön, a Székely Mikó Kollégium *református* lányiskolájában ugyanolyan természetességgel nevezik el Mikes Kelemenről a diákönképzőkört, mint Kolozsváron a *katolikus* középiskolát. 1907-ben a *Nyugat* Beck Ödön Fülöp munkáját használta fel a világirodalmi távlat ígézetében megvalósított *polgári* zászlóbontásához, a Székely Nemzeti Múzeumban Debreczy Sándor most egy, a *népi irodalmat* előkészítő Mikesről beszél, aki szerinte úgy volt hűséges fejedelméhez, mint Trianon után az erdélyi magyarok Horthy Miklóshoz (?!).

A sepsiszentgyörgyi Mikes Kelemen utca-név 1940-től egészen az 1960-as évekig tartó pozitív *kormányzati* viszonyulásról árulkodik; ilyen nevű utcát a „magyar világban” (1940–1944), a „népi demokrácia” idején és a Magyar Autonóm Tartomány éveiben (1952–1960) is szükségesnek vagy elfogadhatónak talált az aktuális politikai hatalom. Az ötvenes évek Gaál Gábor fémjelezte romániai magyar irodalompolitikája „haladó hagyománnyá” érdemesíti Mikes Kelemen *Törökországi leveleit* az 1955-ös megjelentetéssel – bizonyára nem vált hátrányára a dolognak Dávid Gyula szerkesztői jelenléte sem –, 1957-ben pedig, tár-

sadalmi szelepeknek az 1956-os forradalom utáni átmeneti kinyitása idején, a zágoni Mikes-kert emléktáblája helyett újat állíthatnak a kézdi kerületi magyar tanfelügyelők. A „székely nagyok” kultuszát csak 1959-ben nyilvánítja nemkívánatosnak a kommunista pártvezetés – párhuzamosan a kolozsvári magyar, önálló Bolyai Egyetem felszámolásával –, a nemzeti függetlenségi retorikának kedves Mikes Kelemen ekkorra már az internationalista „társadalmi progresszió” megfoghatatlan füstfüggönye védi.

Egy még kisebb magyar út

Az ötvenes évek egyben a sepsiszentgyörgyi Veress Dániel autodidakta stúdiómainak ideje: a volt mikós diák mint kicsapott egyetemi hallgató a Székely Mikó Kollégium könyvtárában képezi magát. 1960-ban a magyarországi nyitás is segíti a háromszéki Mikesre emlékezést: Hopp Lajos először jut el Zágónba. Mire 1968-ban Nicolae Ceaușescu taktikai okokból érdekének látja az erősen magyar többségű Háromszék megye Kovászna néven történő újralakítását, a helyiek is felkészülnek. A visszacsatolt Észak-Erdély, a párizsi béke előtti „Észak-erdélyi Köztársaság”, majd a Magyar Autonóm Tartomány egyre szűkülő mozgásterét után egy még kisebb magyar út esélye is megadatik a háromszéki magyar közösségnek, hogy tíz év virágzó művelődéssel felkészülhessen kibőjtölni a népszerűtellel nyíltan románosító nyolcvanas éveit.

Az 1948-ban alakult sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház számára a volt Mikes-önképzőkör vezető, Kiss Árpádné Seprődi Anikó és mikós színjátszócsoportja készítette elő a terepet. 1968-ban bidecenáriumát ünnepli a színház, és a zágoni ősbemutatót követően Veress Dániel Mikes-drámája, a *Négy tél* a korszak első erdélyi „történeti drámájaként”

országos vendégjátékon 72 előadást ér meg, összesen huszonnyolcezer nézővel. 1971-ben Zágoni Mikes Kelemen Művelődési Egyesület alakul Zágónban, és 1972-ben Mikes Kelemen-konferenciát szerveznek a községben, melyen a település Mikeshez fűződő viszonyáról is felmérést mutat be Kató Zoltán tanár. A zágoni református templom tornyába Mikes-kiállítás kerül, Sepsiszentgyörgyön Veress Dániel folytatja vonatkozó munkásságát: 1974-ben a Mikes-ikonográfia terén kezdeményez dolgozatával, 1980-ban a román nyelvű Mikeshez, Gelu Păteanu fordításához készít válogatást, és ír utószót. A megyeszékhelyen irodalmi körként újabb Mikes Kelemen Köz-művelődési Egyesület születik ugyanezekben az években, amit az állambiztonsági hivatal is figyelemmel kísér. A helyzetre jellemző a háromszéki származású Ignác Rózsa posztumusz, 1980-as regényes életrajzának a címe: Mikes jól berendezkedett Rodostóban, csak épp *Hazájából kirekesztve*.

A Kovászna megyei kismagyar lélegzetvétel újdonságát a *Mikes-zarándoklatok* képezik. 1970-ben Fejér Ákos tornatanár iskolás, kerékpáros csapata eljut Rodostóba, és elhelyez a Rákóczi-múzeumban egy faragott fejfát. A fejfa ötlete Pető Katalin sepsiszentgyörgyi tanítónőé, akinek férje közismert helyi magyar szakos tanár; a faragvány fiuk, Zsolt révén (ő is faragta részben), Brâncoveanu havasalföldi román vajda emlékfájaként jut át a határon. Pető Katalin 1970-es másik ötlete bizonyos szempontból a rodostói zarándoklatnál is jelentősebb: falvédőre alkalmazza Lévy József Mikes-versét; ezzel a háromszéki Mikes-kultusz elérte a *populáris regisztert*.

A kerékpáros út folytatásának tekinthetők egy évtized múlva a honismereti Mikes-kerékpártúrák, melyeken ott van egy időközben egyedül Rodostóba kerékpározott kézdivásár-

helyi gyári munkás, Cseh Jenő, az erről az első sajtóbeszámolót író Pozsony Ferenc pedig ma a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Az 1981–1983-ban megszervezett három Mikes-túra a Kommunista Ifjúsági Szövetség helyi, magyar vezetőinek jóindulatú szemhunyasával politikailag is biztosított volt. Ennek ellenére a Mikes-fordító Gelu Păteanu meglátogatását követően az utolsó utat a felszáz résztvevő az állambiztonsági hivatal kihallgatószobáiban kénytelen megszakítani.

Művelődők és zarándokok

Az 1989 végi romániai fordulat után Mikes Kelemen újra sepsiszentgyörgyi (kézdivásár-helyi, sőt árközi) utca, egy új EMKÉ-be tagoló újabb, megyei közművelődési egyesület, megyeszékhelyi rangos magyar tannyelvű középiskola, zágoni általános iskola, kórus stb. névadója lesz. 1990-ben Tulit Ilona magyar szakos megyei szaktanfelügyelő, a helyi önálló magyar középiskolák visszaállítója Mikes Kelemenről nevezi el az akkor épp Sepsiszentgyörgyön megrendezett *romániai magyar nyelv és irodalom tantárgyversenyt*, amely huszonkettedik éve viseli ezt a nevet. Mikes születésének 300. évfordulóján Zágónban az anyaországi és a romániai (beleértve a román) szakma ismert képviselői adnak elő, mint például R. Várkonyi Ágnes és Szörényi László, szakkiállításokat nyitnak meg, és egy versailles-i színházi együttes bemutatja a *Tartuffe*-öt, tisztelegve a magyar író előtt, aki francia földön is bujdosott. Domokos Géza, a Kriterion Könyvkiadó zágoni származású volt igazgatója 1993-ban létrehozta a zágoni székhelyű Mikes Alapítványt, és megszervezik az azóta a község tulajdonába került szülőház-kúria és környezete felújítását. 1996-ban kiadják Hopp Lajos Veress Dániel által utószóval ellátott posztumusz Mikes-könyvecskéjét,

a kúria mestergerendáján pedig előkerül az 1632-es MB iniciálé, megerősítve, hogy építetői a Mikesek voltak. 1997-től a kúriában és a volt gabonásban Mikes Kelemen Művelődési Központ működik, melynek kiállításai 2003-ig a Székely Nemzeti Múzeum szakmai alárendeltségébe tartoznak. Az épületek mellett parkban Bocskai Vince és Mónus Béla Mikes-szobrai állnak, Hopp Lajos emlékét pedig kopjafa őrzi.

A Zágonnal szomszédos faluból származó volt mikós diák, Beder Tibor 1990-ben befejezheti gyalogos zarándoklatát Rodostóba, mivel korábban csak a török határ közeléig engedték. 1991-ben célba ér a sepsiszentgyörgyi váltó hét futója (Csutak Tamás és sportolótársai), 2011-ben „kuruc motorosok” járnak meg a Zágón–Rodostó útvonalat. Beder Tibor 2005-ben a rodostói Magyar utca bejáratához állítat egy Csernátonban faragott székelykaput, és azóta is évente megszervezi a törökországi Mikes-zarándoklatot. Újabb és újabb magyar vonatkozású helyszíneket keres fel, (székely-)magyar–török barátsági kapcsolatokat épít (testvértelepülések, személyes kapcsolatháló), bevonva az erdélyi szórvány-magyarorságot is. Beder Tibor 2008 óta Rodostó díszpolgára. Sepsiszentgyörgyön a legutóbbi Mikes-megemlékezést 2011 októberében tartották, melynek keretében a helyi és megyei magyar önkormányzati vezetők is megkoszorúzták a Mikes Kelemen Líceum előtti Mikes-mellszobrot.

Összegzés

Mikes Kelemen kultusza *importtermék* Háromszéken, de alakja *keresett példa*, mely alkalmas volt kielégíteni a helyi társadalom valós *kultuszigényét*. Úgy fogadhatták be identitáserősítő „*székely nagyként*”, az önbecsülés helyi forrásaként, hogy kezdetben

tisztázatlan értéktartalmú személyisége *nem volt megosztó*. 1898-ban Mikes „*Zágón nagy szülötte*”, „*hazátlan bujdosó*”, „*önfeláldozó hív ember*”, „*a szabadság egyik vértamija*”, „*édes magyar nyelvünk költői lelki mestere*”, „*történelmi nagy alak*” volt. 1903-ban Mikes még mindig csak „*Rákócziak a János evangélistája*”, a Rákóczi-kultusz védernyőjének köszönhetően jól alkalmazható helyi erkölcsi példa, amely azonban még korántsem szervesült. Ezen a helyi szakintézmények megerősödése változtat: a Székely Nemzeti Múzeum *történelmi kutatás* tárgyává teszi Mikeset, a *történelmi Mikes* pedig már beépíthető egy ugyanekkor megerősödő helyi művelődési életbe.

1940-ben a Mikes példájára „*Horthyhoz [értsd: anyaországhoz] hű kisebbségbe szakadt erdélyi magyar*” kifejezés a Trianon-trauma emblemikus válaszként értelmezhető: azt mutatja, hogy a keresett és megtalált példa *szükséghelyzetben is felhasználható, élő funkciónak bizonyult. Felértékelődését* jelzi, hogy most már *kisajátítani is kívánatos* (felekezeti, polgári/ népi, jobbos/balos alapon): Mikes a korszak társadalmait *megosztó táborok közötti értékmanőverek* tárgya. Enélkül nem lenne *átmenthető* az ötvenes évek sztálinista Romániájában sem, az itteni magyar közösség felszámolását kitűző nemzeti kommunizmus idejére. Az újabb szükséghelyzetben főleg azért használható *megtartó erkölcsi példaként*, mert műve időközben *konkrét, intézményesen közvetíthető irodalmi érték*ké lépett elő.

Mint az erdélyi irodalom értéke az összmagyar irodalomban, Mikes *erdélyi magyar ikon*ná válik: a romániai magyar tantárgyversenyek 1990-es névadásában egy, *a magyar kultúrákánnonban elnyerhető pozíció* és egy, *a romániai magyar közösség által elfogadott értékválasztás* intézményesül. A Rákóczi-emigráció egykori befogadása révén a Mikes-kul-

tusz az utóbbi két évtizedben *magyar–török közlekedésre* kínál lehetőséget. Ennek kiaknázása arra figyelmeztet, hogy a Mikeshez kap-

csolható értékek aktualizálása *korántsem befejezett folyamat*, és *jó példát kínál kánonok alakulására, temporalitására*.

Kulcsszavak: *művelődéstörténet, zágoni Mikes Kelemen, irodalmi kultusz, Háromszék, rodostói zarándoklat, Székely Mikó Kollégium, Székely Nemzeti Múzeum*

Tanulmány

A KÖRNYEZET SZEREPE A DAGANATOK KELETKEZÉSÉBEN

Tompa Anna

az MTA doktora,

Semmelweis Orvostudományi Egyetem Népegészségtani Intézet
tomann@net.sote.hu

Összefoglaló

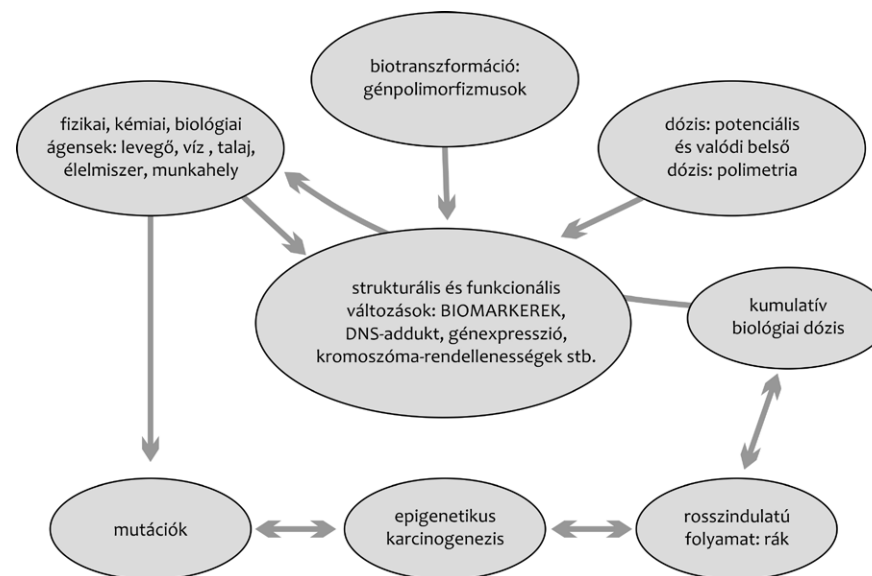
A daganatos megbetegedésének kockázatát az egyéni adottságok (genetika), az életmódbeli sajátosságok mellett főleg a környezeti, táplálkozási szokások és a munkahelyi ártalmak együttesen határozzák meg. A jelenleg érvényben lévő magyar szabványok és határértékek rákkeltők esetében csupán technikai jellegűek. A népesség és a munkavállalók többségének védelmét szolgálják, de nem jelentenek abszolút védelmet a rákkeltőkkel szemben. Az egészségi állapotot meghatározó tényezők (egészség determinánsok) közül maga a környezet minősége az, aminek hatására a legtöbb daganatos betegség kialakul. Ennek értéke az egész világon jelentősen alábecsült, mert a környezetvédelem nagyon kevés országban kapcsolódik össze hivatalosan az egészség védelmével. A környezet okozta megbetegítő hatások kockázatát mikrorizikóval mérjük. A kockázat kiszámításához tudni kell a kiváltó ágens toxikológiai jellemzőit az állatkísérletek alapján, hogy

becsülni tudjuk a dózis-hatás összefüggéseket, az expozíciós körülményeket, a behatolási kaput, az érintettek számát. Az egészséges tiszta levegő, ivóvíz és élelmiszer már önmagában is elegendő lehet a hosszú élettartam eléréséhez. Az elmúlt évszázad során az ipari fejlődés robbanásszerű növekedésével tízmillióra emelkedett a mesterségesen előállított vegyi anyagok száma. Ebből az elemszámból szerencsére „csak” 70–80 ezer vegyület kerül be közvetlenül a környezetünkbe, és ezek jellege is – az igényektől függően – állandóan változik. Ezek kontrollját a környezet- és élelmiszer-biztonságért felelős szervezeteken kívül a kémiai biztonság intézményei felügyelik, amelyek legújabb és leginkább preventív szemléletű szervezete az Európai Unió új vegyianyag-szabályozó rendszere, a REACH (*Registration, Evaluation Authorisation and Restriction of Chemicals*). Ez az új program arra hivatott, hogy megakadályozza az egészségre ártalmas, toxikus, onkogén, teratogén vagy mutagén potenciállal rendelkező vegyületek levegőbe, vízbe, élelmiszerbe és talajba

kerülését. Az élelmiszerlánc biztonsága az állattenyésztés, a növénytermelés és a feldolgozás, szállítás, csomagolás minőségétől függ. A környezeti kockázatokat jelentő szennyeződések közel 70%-a az élelmiszerek és a víz útján jut be az élő szervezetbe. A környezethez történő alkalmazkodást az emberi evolúció évmilliók alatt alakította ki, így ezek az új mesterséges anyagok nem szerepeltek a korábbi kínálatban, ezért a mérgegtelenítésük is gondot jelenthet. A környezetszennyező anyagok immunreakciókat provokálhatnak, és a genetikai állomány módosításával, sorozatos mutációkkal a daganatok kialakulását segíthetik elő. A rákkeltő vegyszerek zöme elsősorban az életmódbeli tényezők segítségével jut be a szervezetbe. A legfőbb szennyező források a dohányfüst, az alkoholfogyasztás, az élelmiszerek, gyógyszerek, munkahelyek, így a védelmi stratégiák súlypontja is az életmód optimalizációjával érhető el.

Bevezetés

A környezet daganatkeltő hatásairól és a prevenció lehetőségeiről már több korábbi közleményemben is értekeztem (Tompa, 2003, 2005), de a téma még ma is aktuális, hiszen egyre többet tudunk meg az élő szervezet és a környezet kölcsönhatásairól. A genomikai kutatások, főleg az epigenetikai mechanizmusok felfedezésével sokat lendítettek azon, hogy megértsük, a környezet miképpen formálja át az élővilágot a jobb túlélés reményében. A bennünket körülvevő környezet és az élő szervezet kölcsönhatásainak jobb megértése érdekében az összefüggéseket az 1. ábrán leegyszerűsítve mutatjuk be. A biomarkerek olyan válaszokat takarnak, amelyeket a környezet vált ki, s kutatásuk egyre nagyobb teret nyer a daganatok megelőzésében. Ilyenek lehetnek a vegyszerek okozta *expozíciós biomarkerek*, melyek a rákkeltő jelenlétét mutat-

1. ábra • A környezeti rákkeltők behatolási módja, átalakulása és aktiválódása az élő szervezetben

ják ki vérből, vizeletből vagy szövetmintákból, vagy a *hatás biomarkerei*, amelyek molekuláris eltéréseket, a redox státus változását, mutációkat, vagy/és adduktokat, a kromoszómák strukturális vagy számbeli eltéréseit, testvérkromatida-kicserélődést (SCE), illetve a protoonkogének aktiválódását vagy az apoptózis gátlását jelzik. A modern orvostudomány már képes arra, hogy ezeket a jeleket mikromódszerek segítségével a mindennapi diagnosztikában észlelje a klinikai tünetek és morfológiai elváltozások megjelenése előtt.

A rákkeltő környezeti tényezők csoportosíthatók az előfordulás és a behatolási kapu szerint is, így ismeretesekek ételmszer eredetű rákkeltők, munkahelyi, környezeti vagy éppen a közlekedésből származó rákkeltők (Tompa, 2003). Ezek a csoportosítások azért is hasznosak lehetnek, mert így összekapcsolják a daganattípusokat az expozíció forrásával, például a tüdőrákot a dohányzással, a foglalkozási rákot az asbesztbeléggzéssel vagy a gyomorrákot a túlzottan sózott, füstölt élelmiszerekkel. Csoportosíthatók a rákkeltők a hatásmechanizmus szerint is, így megkülönböztetünk direkt rákkeltőket és olyanokat, amelyek metabolikus átalakítást igényelnek (indirekt). Minden külső környezeti ártalom oxidatív stresszt okoz az élő szervezetben, ami részben a metabolikus átalakítás, részben az immunkompetens sejtek aktivitásának köszönhető. A rákkeltők hatásmechanizmusának tanulmányozása során derült ki, hogy az esetek többségében a kritikus célmolekula többnyire a DNS, aminek mutációja vezet a daganatos elváltozás kialakulásához, amelynek leglátványosabb megjelenési formája, amikor a rákkeltő vegyület fizikailag rákapcsolódik a DNS-molekulára, és ún. adduktot képez. Ezeknek az adduktoknak a kimutatásával közvetlenül lehet igazolni a

környezeti vagy munkahelyi vegyszer expozíció szerepét a daganatkeltésben.

Ugyanakkor egyre több adat áll rendelkezésre arról, hogy a genetikai változás nem kizárólagos útja a daganatkeltésnek, így mutáció nélkül is lehetséges daganatképződés. Ezt az utat hívjuk epigenetikus karcinogenezisnek. Például a két legtöbbet emlegetett foglalkozási rákkeltő az asbeszt- és a kvarcporok is epigenetikus úton fejtik ki hatásukat.

A környezeti ártalmak hatását befolyásoló egyéni tényezők

Az élő és élettelen kórokozók egyénileg jellemző hatásait a dózisokon kívül számos tényező befolyásolja. A behatolás módja, időtartama, a szervek egészségi állapota, metabolikus átalakító képessége, az elszennvedett betegségek, az életkor, testsúly stb. különböző mértékben érzékenyítenek a külső környezet hatásaival szemben. A legújabb kutatások rámutattak a velünk szimbiózisban élő baktériumok szerepére. Fő tömegük a szájüregben, tápcsatornában él, de találhatóak specifikus védőzónát képező baktériumok a bőr felszínén, a nemi szerveken és a húgyutakban is. Tömegük összesen kb. 1250 g, és egyedszámuk nagyobb, mint a test összes sejtjének a száma. Részt vesznek a környezetszennyező anyagok átalakításában, lebontásában; olykor hatásukra az átalakítás révén az anyagok toxicitása megnő. Ez főleg a fémtartalmú szennyezőkre igaz, ami azért is lényeges, hiszen számos fém életfontosságú szerepet játszik, például a szelén egyes detoxikáló (szuperoxid diszmutáz) enzimek működésében, ugyanakkor nagy mennyiségben toxikus állapotot okoz.

Biológiai rákkeltő ágensek

A daganatok megjelenése többnyire egyéni és sporadikus jellegű, ezért korábban a tudomány

kizárta annak lehetőségét, hogy a daganatok járványokat okozhatnak. Újabban egyre többször bizonyosodik be, hogy a daganatok kialakulásában korokozók is szerepet játszhatnak, bár járványos előfordulás igen ritka. Csupán a T-sejtes leukémia eseteinek halmozódását írták le egyes japán családokban. Az állatvilágban azonban nem ismeretlen a járványosan terjedő daganat. A tasmán ördög nevű erdei ragadozó esetében nagy riadalmat keltett az utóbbi időben a daganatok járványos terjedése. A betegség főleg fiatal ivarérett állatokat támad meg; a hatalmas, vérző és kifehélyesedő daganatok a párzási civódás során a harapásokkal terjednek. Az állatok többnyire éhen halnak, mert a fejnyak régióban elhelyezkedő daganatok megakadályozzák őket a táplálkozásban. Lassan a faj kihalása is bekövetkezhet. Víruseredetű betegségekre gondolnak, bár a kontakt terjedés a sejtek átvitelével, a harapással is terjedhet.

Az emberi jó- és rosszindulatú daganatok keltésében is szerepük van a vírusoknak, mint például a humán papilloma vírusnak (HPV) és herpeszvírusoknak, a női nemi szervek da-

ganatainál, vagy a szájüregben, orrban és melléküregekben előforduló malignus folyamatoknál. A méhnyakrák 80–90%-ában a HPV-vírus onkogén típusainak van kóroki szerepük, ezért a védőoltás bevezetése megoldást jelent a megelőzésben. A májrák kóroki tényezői között a hepatitis B és C vírusoknak van szerepük az alkoholos májbetegségek mellett. A húgyhólyagban élőködő parazita a *Schistosoma haematobium* hólyagrákot, míg az epeutakban élőködő *Opisthorchis viverrini* epeútrákot okozhat. Az aflatoxin B₁ az *Aspergillus flavus* nevű mikroszkopikus gomba toxinja, főleg fertőzött élelmiszerekkel való fogyasztása okozhat májrákot. Az 1. táblázatban foglaltuk össze a biológiai rákkeltőket és az általuk okozott daganatokat.

Kémiai rákkeltők

A WHO keretén belül a Nemzetközi Rákügnökség (IARC) vagy az Egyesült Államokban az EPA (Környezetvédelmi Ügnökség) és az NCI (Nemzeti Rákkutató Intézet) publikált egységes karcinogéneket tartalmazó listákat (Tompa, 2005), amelyeket úgy alakít-

kórokozó ágens	tumortípus
humán papilloma vírus HPV-16,32,36	méhnyakrák
Epstein-Barr-vírus	Burkitt-lymphoma
Helicobacter pylori	gyomorrák
humán immundeficiencia vírus, I. típus	Kaposi-szarkóma
hepatitisz B, C vírus	májrák
Schistosoma haematobium	húlyagrák
Opisthorchis viverrini	epeúti rák
Clonorchis sinensis	májrák
humán T-sejt limfotrop vírus, I. típus	leukémia
aflatoxin B ₁	májrák

1. táblázat • Biológiai rákkeltők (IARC. 1.)

tottak ki, hogy figyelembe vették az állatkísérletek és a humán epidemiológiai vizsgálatok eredményeit. Az IARC által kiadott listán 1. kategóriába tartoznak a bizonyítottan emberi rákkeltők, amely anyagok rákkeltő hatását az állatkísérletek eredményei és a humán epidemiológiai adatok is meggyőzően alátámasztják. A 2. kategória A és B csoportra tagozódik, az A csoport tagjai valószínűleg humán rákkeltők, míg a B csoportnál az állatkísérletek alapján fennáll a humán rákkeltés lehetősége. A 3. csoportba azok az anyagok tartoznak, amelyek vizsgálati adatai nem elegendők a veszélyesség megállapításához. A negyedik csoport tagjainál a rákkeltő hatás nem merül fel. 1978-ban az IARC által elsőként közölt, bizonyítottan humán rákkeltők listáján még csak 18 vegyületet ismerhettünk meg, de ma már 41 vegyületet, 8–10 gyógyszer, egy tucat fertőző ágenszt és több komplex munkahelyi körülményt sorol a bizonyítottan humán rákkeltők sorába, aminek részletei a WHO–IARC honlapján (URL1) tekinthetők meg. Az etilénoxid még néhány éve a 2A kategóriában volt, de azóta számos kutató, így a hazai tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az etilénoxid humán rákkeltőnek lett nyilvánítva. Az élelmiszer-adalékok, mesterséges édesítők, számos színező anyag csak a 2B csoportban található, mégis humán rákkeltőként emlegetik, mert a fokozott elővigyázatosság elve megköveteli, hogy minden potenciális rákkeltőt a gyakorlatban humán karcinogénnek tekintsenek. Ennek kell érvényesülnie a foglalkozási expozíciók megítélésében is (PIC-rendelet).

A dohányzás szerepe a daganatok kialakulásában

A WHO 2007-es becslése szerint a dohányzás 1,3 milliárd, hazánkban 3,2 millió tizenöt év

feletti embert érint a világon, és évi négy-ötmillió halálos áldozatot követel, ami az előrejelzések szerint 2020-ra duplájára emelkedhet. Ez jelenleg a felnőtt népesség halálozásának 12%-át jelenti. A XX. század közepétől kezdve egyre több tudományos adat gyűlt össze a dohányzás rákkeltő hatásával kapcsolatosan, és manapság elfogadható nézetnek tartják azt az álláspontot, miszerint nincs olyan daganatos betegség, aminek kiváltásában valamilyen módon az aktív vagy passzív dohányzás ne játszana szerepet (Boffetta, 2004). A hazai dohányzók száma a nők és a gyermekkorúak fokozott érintettsége miatt egyre emelkedik, ezért a tüdőrák halálozásának csökkenése egyelőre nem várható. A világon minden hatodik ember dohányzik, hazánkban minden harmadik, bár pontos statisztikai adatok nincsenek, csupán becslésekre hagyatkozhatunk. Évente 28–30 ezer ember hal meg Magyarországon dohányzással összefüggő kórképekben. Noha a magyar népesség megfelelően tájékozott a dohányzás kockázatairól, a dohányzás mértéke alig csökken.

Azokon a földrajzi helyeken, ahol a házak radontartalma a geológiai adottságok miatt magas, a dohányzás különösen veszélyes a lakókra nézve, mert a radon a dohányfüsttel együtt jut a tüdőbe, megsokszorozva ezzel a füst onkogén potenciálját. Hasonló interakció figyelhető meg a porbelégzés okozta betegségek, így az aszbestózis és a szilikózis esetén is, ugyanis a dohányzókban exponenciálisan emelkedik a tüdőrák gyakorisága.

A tüdőrák mellett a dohányzás számos szerv daganatos átalakulását elősegíti, így a fej-nyak daganatokét tizenkétszeresre, a húgyhólyagrakét két-háromszorosra, a vastagbélrakét duplájára emeli. Befolyással van a női nemi szervekben kialakuló tumorokra és az emlőrákra is. Ezeket a daganattípusokat a

gyakorisági szorzókkal együtt a 2. táblázat tartalmazza. A nők dohányzását főleg az motiválja, hogy a dohányzás csökkenti az étvágyat, és jobban tudják elviselni az éhségérzetet, ami az elhízás mértékét csökkenti. Sajnos a dohányzás okozta egészségromlás túl nagy ár a karcsúságért.

Mint a 2. táblázatban látható, a tüdőrákos betegek 90%-a valaha dohányzott, a nemdohányzókhoz képest a tüdőrák-kockázatuk tízszeresre emelkedik. A felsorolt daganatok közül különösen a fej-nyak tumorok jelentősek, mivel az utóbbi ötven évben mindkét nemből rohamos emelkedés volt tapasztalható a betegek számában. 1975 óta kb. ötszörös emelkedés tapasztalható, és a hazai fej-nyak tumorok halálozása mindkét nemből az EU-ban első helyen van. A nő és férfi arány 1:4, ami nőknél 3/100 000, férfiaknál 13,6/100 000 mortalitást jelent. Újabban a genetikai tényezőknek és a HPV-vírus fertőzésének is jelentőséget tulajdonítanak, de elsősorban a dohányzás számít a legfőbb kockázatnak. A szájüregi daganatok területi megoszlásából arra lehet következtetni, hogy a bor- és pálinkafogyasztás is fontos szerepet játszik a beteg-

ség kialakulásában. Az előfordulás párhuzamos a májsugor eloszlásával. Az anyagcserebetegségek, így a diabétesz, a lipid-anyagcsere zavarai, a krónikus gyulladások egyaránt befolyásolják a kialakulását.

A dohányfüst rákkeltő elemei

A dohányfüstben közel négyezer vegyület fordul elő, amiből kb. 60–70 rákkeltő hatású. A dohányfüst nem csupán az aktív dohányzókra ártalmas, hanem a környezetükben élőkre is. A dohányzás méreganyag-terhelés tekintetében a legtetemesebb kóroki tényező, és főleg a munkaképes férfi lakosság egészségét veszélyezteti az egész világon.

A dohányzás kapcsán megkülönböztetünk főfüstöt és oldalfüstöt, a füstön belül pedig gáz és részecske fázist. A passzív dohányzók a főfüst kilélegzett változatát és az oldalfüstöt lélegzik be. A dohányfüst gázfázisa az égés során keletkező szén-dioxidból, szén-monoxidból és dohány eredetű nitrogén-oxidokból áll. A részecskefázis tartalmazza zömében a sokszénláncú rákkeltő anyagokat. A két fázis legfőbb összetevőit a 3. táblázatban foglaltuk össze.

daganattípus	dohányzás okozta kockázat
tüdőrák	5–10× (90%)
fej-nyak tumorok	12×
húgyhólyagrak	2–3× (40–60%)
méhnyakrák	1,6×
vastagbélrák	2×
hasnyálmirigyrak	1,4× (30%)
nyelőcsőrák	+alkohol 10×
emlőrák	1,5× (60%)

2. táblázat • A dohányzással összefüggő daganatok

gáz fázis	részecske fázis
szén-dioxid	nikotin
szén-monoxid	quinolin
nitrogénoxid	metil-quinolin
ammónia	harman
hidrogéncianid	norharman
hidrazin	anilineo-toluidin
formalin	1-naftilamin
aceton	2-naftilamin
acrolein	4-aminobifenil
acetonitril	N'-nitrosornikotin
nitrosopirrolidin	NNKN'-nitrosoanatabin
	N'-nitrosodi-etanolamin
	toluol
	fenol
	katekol
	stigmatsterol
	naftalin
	metil-naftalin
	fenantrén
	benz(a)antracetén
	pirén
	benzo(a)pirén

3. táblázat • A dohányfüstben található rákkeltő és toxikus anyagok listája

Passzív (másodlagos) dohányzás

A passzív dohányzás szakmailag helyesebb kifejezése a környezeti dohányzás (*environmental smoking*), ami főleg a gyermekeket és a nőket veszélyezteti.

A dohányfüst toxikus és rákkeltő hatása a nem akaratlagos, passzív dohányzás esetében is érvényesül, így a nemdohányzók védelmében született törvények nagy előrelépést jelentettek a rákos betegségek megelőzésében. A dohányzás mérséklésére szolgáló eszközök közül az áremelés tűnik a leghatékonyabbnak. Újabban harmadlagos dohány-

zásról is említést tesz az irodalom, ami a környezetben lerakódó dohányfüst eredetű szennyeződésekkel történő érintkezést jelenti (takarítás, mosás, bőrkontaktus stb.).

Levegőszennyezés

A levegőszennyezés halálozást fokozó hatását először Londonban, 1952–53 telén figyelték meg, amikor a halálozás decemberben négyezer fővel, majd az egész szezonra számítva kb. húszszer fővel emelkedett a hírhedtté vált londoni szmog miatt. Ez az eset volt az első, amikor tudományos eszközökkel lehetett igazolni, hogy a levegőszennyezés öl (HMSO

Report, London 1954). A környezetvédelem megerősödésével és a globális klímaváltozástól való félelemtől vezérelve a fejlett ipari országokban javult a nagyvárosok levegőjének minősége például Londonban, Párizsban, New Yorkban, de a gyors fejlődést mutató ázsiai államokban, kínai és indiai nagyvárosokban a levegő minősége egyre rosszabb, így a tüdőrák és a felső légúti betegségek, például az asztma elterjedése fokozódik.

A 2004-es Európai Unióhoz történt csatlakozás óta az EU-ban kötelező szabványok szerint ítélik meg a hazai levegő, víz és talaj minőségét. Különösen a nagyvárosokban és az autópályák melletti településeken a levegőszennyezés sok esetben meghaladja az egészségre ártalmas szintet, ennek ellenére Budapesten 2009-ben csupán egy alkalommal volt szmogriadó; a rendelkezéseket ekkor már megszigorították, de mégsem tartották be. Hazánkban is, mint a legtöbb európai államban főleg a szállópor finom részecskéinek (Particulate Matter: PM_{2,5-10µ}) szennyezettsége okoz különösen nagy gondot, ami főleg Budapesten és környékén rontja az általános egészségi állapotot. A szmogos téli időszakban a szív- és érrendszeri, a légúti megbetegedések, az asztma és a tüdőrák halálozása is emelkedik, aminek a dohányzás mellett a környezet-szennyezés is okozója, mint azt Bart Ostro és munkatársainak 2011-ben közölt, Barcelonában végzett epidemiológiai vizsgálatai is igazolták. Jelenleg a legfőbb porszennyezés a közlekedésből, a még meglévő erőművekből, a téli szezonban jellemző lakossági fűtésből és a betiltott, de a valóságban még mindig létező őszi avarégetésből származik. A 4. táblázatban foglaltuk össze a legfontosabb, és a levegőszennyezés révén a tüdőbe kerülő rákkeltők listáját, amelyek többnyire a finom porszemcsék felületére tapadva érik el a tüdőt.

légszennyezés révén
a tüdőbe kerülő rákkeltők

- arzén
- azbeszt
- formaldehid
- fapor
- nitrozó vegyületek
- dohányfüst, szmog
- szilíciumoxid (kvarcpor)
- PAH-ok
- benz(a)pirén (BP)
- benzantracén
- nehézfémek (ólom, higany, kadmium, króm VI, berillium, nikkel)
- radon

4. táblázat

A szennyezett levegő és a tüdő betegségei közötti összefüggés az orvosi gyakorlatban jól ismert, de nem világos, hogy mi a mechanizmus annak, hogy főleg télen, nedves, ködös és szmogos levegőben gyakoriak a tüdő és a hörgők gyulladásai, az asztma és a különböző krónikus tüdőbetegségek. Azt már kísérletesen igazolták, hogy a levegőszennyeződések képesek aktiválni a gyulladást okozó géneket, különösen a PM_{5-2,5} méretű porok esetében, ami a városi porszennyeződések felét jelenti (Brunekreef – Holgate, 2002). Különösen azok az irritáló szemcsék hatékonyak, amelyek oxidatív stresszt okoznak (olajszemcsék, dízel kipufogógázok, nehézfémek sói és a benzín-gőz stb.). Ezek felelősek az allergiás reakciókért is. Az IL-8-as fehérje kiáramlása a gyulladás jelenlétének egyik markere is lehet, az ATF-2, a c-Jun és a cAMP mellett. A környezeti ártalmak biológiai hatása ma már a fenti stresszgenek monitorozásával is lehetséges, és az egyéni érzékenység még a betegség

kialakulása előtt jelezhető (Valko et al., 2006). A városok levegőminőségének javítása, egy élhetőbb környezet kialakítása mindenki érdeke, és ezért a zöldterületek növelése, a korszerűbb tömegközlekedés és a kerékpározás ösztönzése megoldást jelenthet a daganas betegségek csökkentésében. Ha az emberiség radikálisan tudná csökkenteni a dohányzást, a környezetszennyezést, és változtatna a táplálkozási szokásain, az életmódján, akkor minden valószínűséggel a daganatok 70–80%-a megelőzhető lenne (Rose, 1992).

Az ivóvízben található rákkeltők

Az ivóvízhelyzet Magyarországon jó, bár a lakosság fele találkozhat kifogásolható minőségű vízzel, ami főleg a természetes forrásból származó arzénszennyeződésnek köszönhető. Az ország területének 90%-a művelésbe vonható, ezért a talajszennyezés forrása főleg a mezőgazdaság vegyszerezésére vezethető vissza. A korábbi évek felelőtlen veszélyeshulladék-gazdálkodása miatt, a bauxitbányászat melléktermékei (vörösiszap) mellett a gyógyszergyártásból származó vegyszerek, a permetezőszerek, műtrágyák, gépolaj, akkumulátorok szerte az országban megtalálhatók. A felszíni vizek és a talajszennyeződése származhat még az illegális szeméttelpektől és az elhagyott katonai objektumok alatt tárolt üzemanyag-maradékokból, vagy a szakszerűtlenül kezelt zagyatározóktól. Ezek kapcsolatait a vízbázisokkal az ÁNTSZ kémlelőkutak segítségével ellenőrzi. A pénzühiány miatt a jövőben várható, hogy a kutak ellenőrzése, így a szennyeződés feltartóztatása zavart szenvedhet, így időben nem lehet majd elhárítani a vízbázisokat fenyegető talajszennyezést. Ezeket a folyamatokat gyorsíthatják a szélsőséges időjárási viszonyokból származó katasztrófák, árvizek és földomlások gyakoribbá válása is.

A globális felmelegedés miatt a szélsőséges időjárási viszonyok az ember által okozott környezeti károk jelentős kiterjesztését eredményezhetik.

Az egészségre ártalmatlan tiszta ivóvíz egyre kevesebb földrajzi régióban áll rendelkezésre közvetlen fogyasztásra alkalmas formában. A geológiai összetevői miatt ilyen természetes vízzennyező lehet a radon, az arzén, a vas, a szelén, a mangán, a jód, a fluor vagy különböző szénhidrogének. Ezeknek az elemeknek a káros hatása mennyiségétől függ, ezért a természetes kutak vizét csak ellenőrzés mellett szabad fogyasztani. A természetes szennyezők mellett a környezetbe került vegyszerek, mikroorganizmusok, talajjavító anyagok, ipari mérgek is bekerülhetnek az ivóvízbe. A harmadik szennyező forrás lehet a vízművek által a víz minőségének javítására szolgáló fertőtlenítő anyagok maradványai. Fertőtlenítésre főleg klórt alkalmaznak, és ennek hatására a vízben előforduló szerves anyagokkal érintkezve klórmetán vegyületek képződnek, melyek toxikusak és rákkeltők lehetnek. Több analitikai epidemiológiai vizsgálat szolgált meggyőző bizonyítékokkal a trihalometán embriotoxikus és mutagén potenciáljáról. Az ivóvízben keletkező szerves klórvegyületekkel összefüggésben a húgyhólyagrák halmozódását is leírták. Az 5. táblázatban összefoglaltuk a hazai vizekben előforduló szennyezőket és azt, hogy milyen mértékben érinti ez a lakosságot.

A felsorolt szennyezők közül rákkeltés szempontjából az arzénnek és a nitrit-nitrát-tartalomnak van jelentősége, mivel megváltoztatják a szignálutakat és az NF- κ B transzkripció faktor aktivitását, ami a gyulladási folyamatok mellett a sejtproliferációt serkenti, és gátolja az apoptózist, ami viszont kedvez a tumorok kialakulásának (Valko, 2006).

komponensek	érintett lakosok száma
arzén (As1: 10-től <30 μ g/L)	1 262 215
arzén (As2: 30-től <30 μ g/L)	147 451
arzén (As3: >50 μ g/L)	10 103
bór (B: >1000 μ g/L)	75 157
fluorid (F-1: 1,51-től 1,70 μ g/L)	24 148
fluorid (F-2: >1,70 μ g/L)	1528
jód (I: >500 μ g/L)	143 577
vas (Fe)	2 596 135
szerves anyag (COD _{ps})	247 423
mangán (Mn)	2 200 223
ammónium (NH ₄)	2 455 854
nitrit (NO ₂)	121 893
nitrát (NO ₃)	57 923
összesen	4 641 357

5. táblázat • A hazai ivóvízhálózatban előforduló szennyező anyagok

Élelmiszerekben előforduló rákkeltők

A gyomorrák gyakori előfordulása a fejlődő világban azzal függhet össze, hogy az élelmiszerek mikrobiológiai szennyezettsége magas, ami hűtéssel jelentősen csökkenthető lenne, de a szegény országokban ez a lehetőség korlátozott. A mikroorganizmusokkal a bomló szervesanyagok révén nagymennyiségű nitrit és nitrát (ammónia) juthat a szervezetbe, és ebből a gyomorban rákkeltő nitrózaminok képződhetnek. Hűtéssel szükségtelemmé válik a húsok pácolása, sózása vagy füstölése, így a rákkeltők bevitelének jelentősen csökken, aminek köszönhetően a gyomorrák előfordulása is ritkábbá válik. A modern élelmiszer-feldolgozásban megjelentek az egyéb veszélytelennek tartott ételadalekok (E-anyagok), amelyek közül néhányról szintén utólag kimutatható volt, hogy káros hatással lehet a szervezetre.

Az élelmiszerekben előforduló rákkeltők származhatnak természetes forrásból, mint amilyen a sáfrány összetevője, a safról, vagy a gumós növények nitrát-tartalma. A termelésből (növényvédő szerek, antibiotikumok), a feldolgozásból (élelmiszeradalekok, csomagolóanyagok), vagy a sütés-főzés kapcsán az aminosavakból soklancú szénhidrogének és más rákkeltő égéstermékek keletkezhetnek. A főzés és a sütés kapcsán másodlagosan is szennyeződhet az élelmiszer, például parázson sütvé vagy a földgázzal működő tűzhelyekből, sütőkől, konvektorokból nitrogén-oxidok (NO, NO₂, N₂O, N₂O₄) tapadhatnak a felszínükre. Hatásukra daganatkeltő nitrozószármazékok (pirén, krizén, bifenilek, aromás nitrovegyületek) jöhetnek létre, és a szekunder, tercier aminokból rákkeltő nitrozaminok keletkezhetnek, amelyek gyomor- és vastagbélrákot okozhatnak.

Számos műanyagszármazék, amit tárolásra vagy csomagolásra használnak az élelmiszeriparban, ösztrogénszerű hatással bír. Ilyen például a biszfenol-A vagy a 4-nonylfenol, amit eredetileg fogamzásgátlónak szántak, majd a plastikgyártás alapanyaga lett. Ilyen nonylfenol- és biszfenoltartalmú anyagokkal vonják be a fém- és papírdobozokat az üdítők, tej, sör stb. tárolására, de megtalálhatók a műanyag cumisüvegekben is. Ezek a vegyületek aktiválják az ösztrogénreceptorokat, vagy hormonként viselkednek, így az expozíció következtében érintett sejtek kevésbé lesznek érzékenyek a fiziológiás ösztrogén hatásaival szemben. Különösen a csecsemők és kisgyermekek érzékenyek, mivel könnyen zavart kelhetnek a mentális és szomatikus fejlődésükben. Ezek a kismolekulájú anyagok aktiválják a T-helper sejteket, ezért az allergiás hajlamot, az asztma és a bőr allergiás jelenségeit is fokozzák. Összefoglaló néven a hormonális rendszert befolyásoló műanyagokat *hormon-diszruptereknek* nevezzük. Ezek az anyagok felelősek lehetnek a fejlett országokban járványszerűen terjedő elhízásért, az ezzel kapcsolatos II-es típusú cukorbetegségért és a hormonális befolyás alatt álló daganatos betegségek kialakulásáért (prosztata, emlő, méhtest, here stb.)

A munkahely szerepe a daganatok kialakulásában

Egyre inkább világossá válik, hogy huszonnyolc évvel ezelőtt Richard Doll és Richard Peto (1981) epidemiológiai vizsgálatai alábecsülték a foglalkozási daganatok jelentőségét. Az általuk elvégzett számítások szerint az összes daganatok 4–6%-a hozható összefüggésbe a munkahellyel. Az ILO legújabb felmérése szerint évente kb. 600 ezer ember hal meg munkahelyi rákban, és az összes

daganatos eset kialakulásában 8–16%-ban van szerepe munkahelyi expozíciónak (Hama-lainen 2007). A halállal végződő munkahelyi ártalmak 32%-a daganatos betegségek miatt következik be. A korábbi tévedés oka igen összetett, hiszen az epidemiológia csupán feltárt esetekből dolgozhat, ugyanakkor igen nehéz diagnosztikai kérdés annak eldöntése, hogy mennyiben munkahelyi az eredet és mennyiben az egyéb életmód, genetikai adottságok, esetleg onkogén vírusok hatására alakult-e ki a daganat. A korábbi adatok nem vették figyelembe a nem ipari munkásokat, tanárokat, egészségügyi dolgozókat, fodrászokat és a hatvanöt év feletti inaktív dolgozókat eseteit, holott ismeretes, hogy a szolid daganatok többsége hatvan év felett alakul ki. A hazai gyakorlatban a foglalkozási rákok bejelentése még ettől az óvatos 4%-os becsléstől is távol van. Csupán minden századik esetet ismerik fel; évente 12–18-at, akiknek zöme ércbányász vagy azbesztexponált dolgozó. A 6. táblázat azokat a rákkeltőket tartalmazza, amelyekkel a munkavégzés kapcsán gondolni kell a munkahelyi rák kialakulásának lehetőségére.

A foglalkozási daganatok, amennyiben gondolnak rá, 100%-ban megelőzhetők lennének, de a megfelelő *elővigyázatosság elvének* hiánya, a környezeti, biológiai és a citogenetikai vizsgálatok mellőzése, valamint a jogi következményektől való félelem megakadályozza a foglalkozásorvosi szolgálatokat abban, hogy elébe menjenek az eseményeknek. A kockázatok tudományos alapossággal elvégzett értékelése, a kvantitatív kockázatbecslés segíthet abban, hogy az expozíciós körülményeket pontosan feltárják, és a szükséges munkahigiénés intézkedéseket megtegyék.

Minden olyan daganatos beteg esetében, ahol a munka-anamnézisben az IARC által

expozíció	iparág, gazdasági ágazat
izopropilalkohol-gyártás	vegyipar
erős szervetlensav-kezelések	műanyag- és fémipar
alumíniumgyártás	kohászat
auramingyártás	festékipar
széngázosítás	energiaipar
szénkokszolás	bányászat
vas- és acélgyártás	kohászat
fafeldogozás	bútoripar
vulkanizálás, ipari korom	gumiipar
növényvédelem	mezőgazdaság
ásványolaj-feldolgozás	olajipar
hematitbányászat	bányászat
szabadtéri munka, UV-expozíció	mezőgazdaság, hadiipar, építőipar

6. táblázat • Rákkeltő ipari folyamatok és komplex foglalkozási expozíciók (IARC I.)

rákkeltőnek minősített anyag vagy expozíciós körülmény igazolható, a munkahelyi rák esélyét fel kell vetni. Az eset bejelentésében fel kell tüntetni a szóba jöhető vegyszerek listáját, az expozíciós időt, a munkavégzés feltételeit, védőruházat vagy egyéb védőeszköz használatát. A kockázatbecslés során gondolni kell a rákveszélyre, és mindent el kell követni az expozíció elkerülésére. A munkavédelmi törvény a munkáltatót kötelezi arra, hogy minden munkavállaló számára biztosítsa az egészségre ártalmatlan munkakörülményeket.

Fizikai rákkeltők

A fizikai rákkeltők közül a különböző hullámhosszú sugárzások hatására alakulhatnak ki rosszindulatú daganatok. Az ionizáló sugárzások közül az alfa-, béta-, gamma- és röntgensugárzás rákkeltő potenciálja a legin-

kább ismert. A nem ionizáló sugárzások közül az UV-sugárzásnak és az alacsony energijú elektromágneses tereknek lehet rákkeltő hatásuk.

Ionizáló sugárzások

Az ionizáló sugárzásra jellemző, hogy hullámhosszuk 100 nm-nél kisebb, és igen aktívan képesek a semleges atomokat ionokká bontani. Ennek eredményeként megkülönböztetünk korpuszkuláris típusú proton-, neutron-, elektron- és alfa-sugárzásokat, illetve sugártermészetű elektromágneses sugárzásokat, mint a gamma- vagy a röntgensugárzás. Az alábbiakban csak azokat a sugárzástípusokat soroljuk fel, amelyek a rákkeltés szempontjából lényegesek. Az ionizáló sugárzások gyakorlatban használt egysége az elnyelt dózis, a Gray (Gy), ami 1 kg anyagban a sugárzás által közvetített 1 J energia elnyelését

jelenti. Az alfa-sugárzások átlagosan 5 MeV energiájúak, béta- és gamma-sugárzásoknál egy részecske energiája 0,01 MeV-től (a hidrogén 3-as izotópja, a trícium esetén például 0,018 MeV) akár 2–3 MeV-ig terjed. Az egyes elemi részecskék veszélyessége abban rejlik, hogy már egyetlen elemi részecske képes egy vagy akár sok atomot ionizálni, és ennek során az élő anyagban maradandó károsodást okozni. A radioaktív anyagok legfontosabb jellemzője az aktivitás. Ennek ma hivatalos egysége a radioaktivitás felfedezőjéről elnevezett Becquerel (Bq), ami 1 s alatt 1 bomlást jelent (időnként használják a régi egységet, a Curie-t [Ci] is). A radioaktív anyagok másik jellemzője a felezési idő, ami azt az időtartamot jelenti, amely alatt az atomok fele elbomlik. Nyilvánvaló, minél rövidebb az anyag felezési ideje, annál nagyobb az aktivitása. Igen hosszú felezési idejű például az U-238 (4,5 milliárd év), tórium-232 (14 milliárd év) vagy a K-40 (1,3 milliárd év). Közepes felezési idejű például a Cs-137 (30 év), a Co-60 (5,3 év) és a trícium (12,2 év).

Alfa-sugárzás • Két protonból és két neutronból álló részecskék, az emberi bőrön nem hatolnak át, de a tüdőt vagy a tápcsatornán át az emésztőrendszert károsítják. Már alacsony dózisban rákkeltő. Igen rövid hatótávolságú (levegőben néhány cm-ig eljutó), magas LET- és RBE-értékű, erősen ionizáló sugárzás.

Béta-sugárzás • Viszonylag rövid, de az alfa-sugárzásnál nagyobb hatótávolságú sugárzás, LET-értéke kissé alacsonyabb az alfánál, de nagy sebességgel repülő elektronokból áll.

Gamma-sugárzás • Olyan elektromágneses sugárzás, amelynek gerjesztése az atommagban történik, ezért nagyobb energiájú folyamatokból származik, de a LET- és RBE-értéke alacsony, mert a szövetekben roncsolást ugyan végez, de kevésbé nyelődik el.

Röntgensugárzás • Olyan nagy áthatoló képességű elektromágneses sugárzás, amely az atom elektronhéjának belső részében zajló folyamatokból származik. LET-értéke szintén alacsonyabb az alfa-sugárzásnál, ezért is használják olyan széles körben a képalkotó eljárásokban.

Izotópok • Az izotópokat főleg a gyógyászatban diagnosztikai vagy terápiás céllal alkalmazzák. A diagnosztikában igen rövid felezési idejű technéciumot használnak. Az atomrobbantások vagy atomreaktorok balcsate kapcsán viszont az egész periódusos rendszer izotópkészlete bekerülhet a levegőbe, például a jód 131-es izotópja, vagy a stroncium és a polónium a legveszélyesebbek. A polónium felezési ideje 138 nap, 210-es izotópja a stabil 206-os ólomra bomlik, miközben alfa-részecskéket bocsát ki.

Az ionizáló sugárzás akut hatása elsősorban dózisfüggő (determinisztikus), ettől függ a sugárbetegség tüneteinek súlyossága is. A sugárzásokat az általuk kiváltott biológiai válaszok (RBE-érték) alapján magas és alacsony intenzitású sugárzásokra oszthatjuk. Az elektromágneses sugárzások rákkeltő hatása a sugárzás ionizáló potenciáljától és nem a leadott energiától függ. Az ionizáló sugárzásnak a rákkeltésben nincs küszöbdózis, a hatása a DNS-ben elnyelődött energia LET (lineáris energiaátvitel) mutagenitásával és a szabadgyökök keletkezésével függ össze, ezért sztochasztikus jellegű.

Nem ionizáló sugárzások

Az elektromágneses spektrumnak a 100 nm-t meghaladó hullámhosszú sugárzásait foglalja magába. Mivel nincs akkora energiájuk, hogy ionizációt okozzanak, *nem ionizáló sugárzásoknak* nevezik őket. Ide tartoznak az ultraibolya (UV), látható (VIS), infravörös (IR),

rádiófrekvenciás (RF), mikrohullám- (MW), és az elektromágneses terek (EMF).

A látható fénynél rövidebb hullámhosszú UV-fotonok már közvetlenül kémiai reakciókat válthatnak ki. Az UV-tartományt három részre osztják, a leghosszabbak (UV-A) felelősek a napozás során a bőr egészséges barnulásáért. Sok olyan biológiai reakciót stimulálnak, melyek előnyösek, például a D-vitamin képződését. A légkör felső részében lévő, a Nap sugárzása révén keletkező, három oxigénből álló molekula, az ozon ugyanis az UV sugárzást elnyeli, és így az élővilágot károsító UV sugárzás erősen legyengül. Rákkeltés szempontjából a természetes napfényből származó UV-B sugárzás jelentős, mert ennek hatására, különösen gyermekkori fokozott expozíció esetén a melanoma gyakorisága emelkedik. A kemizáció eredményeként a légkörbe került tetemes mennyiségű halogénezett szénhidrogének elpusztítják a Földet védő ozonpajzsot, ezért az utóbbi száz évben a védőréteg jelentősen elvékonyodott, sőt ozonlyukak keletkeztek Ausztrália és a karibi térség fölött. Ezért az UV-B sugárzás erőssége fokozódott, ami főleg a fehérbőrű lakosság körében a bőrrák, premalignus és malignus bőrléziók, keratózisos és a malignus melanómák számát megemelte. Fokozott UV-B sugárzás veszélyének vannak kitéve a mezőgazdasági munkások, az építőipari munkások, a strandőrök, a katonai személyzet, a postai kézbesítők, a vasúti pályamunkások, a tengerészek, a sportolók, valamint a fiatal, szoláriumra járó nők is. Az UV sugárzás által okozott egészségkárosodások főleg a bőrt és a szemet érintik. A napégés okozta bőrpír akkor a legsúlyosabb, ha 290–320 nm hullámhosszú expozíció után lép fel. A daganatkeltés szempontjából a napégés főleg gyermekkorban veszélyes, mert még nem alakult

ki a bőrt védő pigmentréteg. Az UV sugárzás hatása is az egész életen át kumulálódik, ami- ben hasonló az ionizáló sugárzásra.

A nem ionizáló sugárzások másik csoportját az elektromágneses sugárzás, a látható fény, az infra- és a lézersugárzás képezi. Ezek közül a rákkeltés szempontjából az elektromágneses sugárzásnak lehet jelentősége. Az elektromágneses terek hatása főleg a szórakoztató-elektronika népszerűségének köszönhetően került a közvélemény érdeklődésének középpontjába. Az elektromágneses sugárzás hatására akut sérülések csak 10 mW/cm² szint feletti expozíció esetén figyelhetők meg. Hőszérülések leggyakoribb formái az akut léziók, amelyeket fehérje-denaturáció, szöveti elhalás, majd gyulladásos reakció és hegeképződés kísér. Rákkeltő hatást sem az akut magas, sem a hosszú időtartvú alacsony szintű expozícióval kapcsolatban nem tudtak igazolni. Ugyanakkor az alacsony (<200 Hz) frekvenciatartományú sugárzással történt expozíció daganatkeltő hatását már többen feltételezik. Az irodalomban ellentmondó adatok láttak napvilágot, amelyek agytumorkat, malignus melanómákat, leukémiákat írtak le alacsony frekvenciájú elektromágneses sugárzással exponált munkavállalók között. Sőt az utódkárosító hatásokat sem zárhatták ki, mivel az elektromágneses sugárzással exponált apák utódai- ban a neuroblastoma incidenciájának növekedését figyelték meg. A magasfeszültségű távvezetékek közelében élők között felmerült a depresszió és egyes daganatos betegségek esethalmozódása, amivel kapcsolatban az IARC a rákgyanút nem erősítette meg. Ezért az obligát humán rákkeltők listáján egyelőre az elektromágneses sugárzás nem szerepel. A mobiltelefonok okozta rádiófrekvenciás és mikrohullámú expozíciónak elsősorban ter- mikus hatása van. A vér-agy gát permeabili-

tásának növelését és a rövidtávú memória csökkenését tapasztalták a „mobilozás” kapcsán. Felmerült az agytumor és az akusztikus neurinoma kockázatának növekedése is az analóg celluláris telefon használata esetén, de

ezeket az eredményeket hitelt érdemlően nem sikerült kísérletesen igazolni.

Kulcsszavak: *daganatok, prevenció, környezet, kemizáció, globalizáció*

RÖVIDÍTÉSEK

ÁNTSZ: Állami Népegészségügyi Tisztiorvosi Szolgálat

Bq: Becquerel, a rádióaktivitás egysége (1 mp/bomlás)

Ci: Curie, a rádióaktivitás mértéke (korábban használt egység)

Gy: Gray, az ionizáló sugárzás elnyelt dózísának egysége (joule/kg)

EPA: USA Környezetvédelmi Ügynökség (Environmental Protection Agency)

HPV: humán papilloma vírus

IARC: Nemzetközi Rákügynökség (International Agency for Research on Cancer)

ILO: Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labor Organization)

LET: a sugárzás dózisteljesítménye (linear energy transport)

meV: millielektronvolt

NCI: USA Nemzeti Rákkutató Intézet (National Cancer Institute)

OLEF: Országos Lakossági Egészségiállapot-Felmérés

OECD: Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Cooperation and Development)

PAH: sokgyűrűs aromás szénhidrogének

PCB: poliklórozott bifénilek

PM: (particulate matter) a légszennyezésért felelős por, melynek részecskeméretét μ -ban az alsó indexben levő szám adja meg

RBE: a sugárzás biológiai hatásának egysége

REACH: Rendelet a vegyi anyagok regisztrálásáról, értékeléséről, engedélyezéséről és korlátozásáról (Registration, Evaluation Authorisation and Restriction of Chemicals)

SCE: testvérkromatida-kicserélődés (sister chromatide exchange)

Sv: Sievert, a sugárzás elnyelt dózísának mértéke, effektív dózis (határértékek)

TCDD: 2,3,7,8,tetrakloro-dibenzo-paradioxin

UNEP: Az ENSZ Környezetvédelmi Programja (United Nation Environmental Programme)

IRODALOM

Brunekreef, Bert – Holgate, Stephen T. (2002): Air Pollution and Health. *The Lancet*. 360, 1233–1242. DOI:10.1016/S0140-6736(02)11274-8 • [http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(02\)11274-8/fulltext](http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(02)11274-8/fulltext)

Boffetta, Paolo (2004): Epidemiology of Environmental and Occupational Cancer. *Oncogene*. 23, 6392–6403. DOI:10.1038/sj.onc.1207715 • <http://www.nature.com/ncj/journal/v23/n38/full/1207715a.html>

Doll, Richard - Peto, Richard (1981): The Causes of Cancer: Quantitative Estimates of Avoidable Risks

in the United States Today. *Journal of National Cancer Institute*. 66, 1191–1308.

Hamalainen, Päivi – Takala, J. – Saarela, K. L. (2007): Global Estimates of Fatal Work-Related Diseases. *AJIM – American Journal of Industrial Medicine*. 50, 28–41. DOI: 10.1002/ajim.20411

HMSO Report, Ministry of Health (1954): *Mortality and Morbidity during the London Fog of December 1952. Reports on Public Health and Medical Subjects* No95. HMSO, London

Ostro, Bart – Tobias, A. – Querol, X. et al. (2011): The Effects of Particulate matter sources on daily mortal-

ity: A case-crossover study of Barcelona, Spain. *Environ. Health Perspect.* 119,1781-1787. • <http://dx.doi.org/10.1289/ehp.1103618>

Rose, Geoffrey (1992): *The Strategy of Preventive Medicine*. Oxford University Press, New York

Tompa Anna (2003): A környezeti ártalmak és a daganatos betegségek. *Magyar Tudomány*. 11, 1413–1424. • <http://www.matud.iif.hu/03nov/009.html>

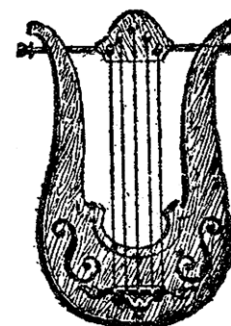
Tompa Anna (2005): A környezeti ártalmak rákkeltő hatása. *Magyar Tudomány*. 8, 971–978. • <http://www.matud.iif.hu/05aug/06.html>

Tompa Anna (2005): *Kémiai biztonság és toxikológia*. Medicina, Budapest

Valko, Marian – Rhodes, C. J. – Moncol, J. – Izakovic, M. – Mazur, M. (2006): Free Radicals, Metals and Antioxidants in Oxidative Stress-Induced Cancer. *Chemico-Biological Interactions*. 160, 1–40. doi:10.1016/j.cbi.2005.12.009 <http://dx.doi.org/10.1016/j.cbi.2005.12.009> http://dc124.4shared.com/doc/oL9fbqJ_/preview.html

8/2004. (XII. 1.) *EüM-FVM-KüVM-GKM együttes rendelet az egyes veszélyes anyagok és veszélyes készítmények kivételével, illetve behozatalával összefüggő bejelentési eljárás részletes szabályairól*. • http://weborvos.hu/paragrafus/8_2004_xii_1_cum/53709/

URL: www@iarc.fr

AZ AKADÉMIAI TENURE*

Palló Gábor

az MTA doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Kutatásszervezési Intézet
gabor.pallo@ella.hu

A *tenure* nem magyar kifejezés, nem is gyökeresedett meg a közbeszédben, mégis használják arra a fogalomra, amit úgy hívunk: határozatlan idejű munkaviszony. Ez utóbbi túlságosan bonyolult, hangzása túlságosan bürokratikus, nyilván azért is mondunk szívesen *tenure*-t. Azonkívül a nemzetközi szakirodalom és informális beszédmód is a *tenure*-t használja, és itthon is egyre gyakrabban hallani. A szakirodalmat követve akadémiai *tenure*-ről beszélek, az *akadémiai* kifejezést angolszász értelemben használva, azaz beleértve az itthoni egyetemi és akadémiai hálózatot is, nem csupán a Magyar Tudományos Akadémia intézeteit.

Úgy tűnik, a kutatói pályán a *tenure* világ-szerte csomópontot képez, és az egész tudományirányítást befolyásoló elvi kérdéseket vet fel. Azért csomópont, mert a kutatópályán a *tenure* elérése az egyik pályaszakasz célja, majd végpontja, és ezzel újabb pályaszakasz, az érett kutatói korszak kiindulópontja, elfogadott velejárója is. A fiatal kutató a *tenure* megszerzésével biztonságba kerül, elfogadha-

tó fizetést kap, nem kell aggódnia közvetlen jövője miatt. Kutathat, dolgozhat. Ez azonban nem tekinthető az érett kutatói pályája végpontjának, inkább kezdetének. Nálunk és máshol is a kutató életrajza ezután főképp az elnyert kutatói támogatások (grant) sorozatából, az ezek segítségével elért eredményekből áll, illetve néhány állásváltoztatásból, melyek mindegyike természetesen határozatlan idejű, azaz *tenure*.

Ahhoz, hogy a magyarországi helyzetet megfelelően tudjuk értelmezni, jó lenne tudni, mik a nyugati akadémiai rendszerben a *tenure* megszerzésének formális kritériumai, mik a tartalmiak és milyen procedurális folyamatok vezetnek ide. Minthogy nem találtunk a szakirodalomban olyan általános vizsgálatokat, melyek kellő mélységben és analitikusan feltárták volna a hazai helyzetet, szükségesnek látszott valamiféle nemzetközi kitekintés. Annál is inkább, mert itt általánosságban a kutatói, vagy szélesebben: az akadémiai élet egyik kulcsfontosságú ügyéről van szó.

Az alábbiakban először a *tenure* fogalmát igyekszem körüljárni, majd a vele kapcsolatos aktuális vitákat, melyek meglepően hevesnek és széles körűnek látszanak. Ez után saját interjúkra támaszkodva néhány ország procedurális gyakorlatát vetem össze egymással, hogy a *tenure* jelenlegi nemzetközi helyzetének valamiféle általános vonásai rajzolódjanak ki.

Mindezt persze abban a reményben, hogy a hazai helyzet mércéjéül, inkább összehasonlítási alapjául, esetleg értelmezési keretétől szolgáljon.

A *tenure* fogalma

Minden bizonnyal ősi fogalom a *tenure*. Szótári jelentése kínos: birtoklás, hűbéri szolgálat. Valójában az élethossziglani alkalmazást jelenti, ami csaknem az állás feudumként való elfoglalásával egyenértékű. Angol szó, főleg az angolszász országokban használják, de egyetemi modelljük elterjedése maga után vonta az 'akadémiai *tenure*' kifejezést és intézmény elterjedését is.

Amerikában a sok magánegyetem már a 19. században sem bocsátott el professzort állásból, csak egészen különleges okból. 1925-ben már javasolták, hogy dolgozzák ki az akadémiai szabadság és a *tenure* alapelveit (*Conference Statement on Academic Freedom and Tenure*), ám az alapidokumentum csak 1940-ben született meg: az 1934-ben létrejött *American Association of University Professors* (AAUP) és az *Association of American Colleges* készítette el *Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure* címmel.

Ez (némi 1970-ben született kozmetikázással) a *tenure*-t így definiálja: „A próbaidő lejártá után a tanárok és kutatók állandó és folytonos *tenure*-ba (munkába) lépnek, és szolgálatukat csak megfelelő okok esetén lehet lezárni, kivéve a nyugdíjba vonulás idejének elérést, vagy pénzügyi okokból különleges kényszerítő körülmények jelentkezését.” Az AAUP meg is indokolta a *tenure* szükségességét: „A *tenure* bizonyos célok elérésének eszköze, mégpedig 1. a tanítás és kutatás, valamint az egyetemen kívüli tevékenység szabadságának biztosítása, 2. bizonyos fokú anyagi biztonság megteremtése, mely a

munkát vonzóvá teszi az erre képes nők és férfiak számára.” Mindehhez nagyon fontos alapelveket fűzött: „A felsőoktatás a közjót szolgálja, és elősegíti a tanár és az egész intézmény érdekeinek érvényesülését. A közjó függ attól, hogy szabadon lehessen kutatni és bemutatni az igazságot.” (AAUP Statment, 1940)

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az akadémiai világban csak olyanok dolgoznak, akik már megszerezték a *tenure*-t, vagy éppen ennek megszerzése előtt állnak. Éppen fordítva: egyre többen dolgoznak a *tenure*-on kívüli állásban. Egy amerikai példa a különféle állásokra: *internship*, doktori ösztöndíj, asszisztensi állás, posztdoktori kutató, alkalmazott, illetve a *tenure*-hoz nem vezető tanári állás. Létezik ugyanis úgynevezett *tenure-track* állás, ami azt jelenti, hogy megfelelő teljesítmény esetén *tenure*-t kap, akit ezen alkalmaznak, és létezik *non-tenure-track* állás, amelyben csaknem ugyanazt a munkát végzik, mint a *tenure-track* állásban, de akit így foglalkoztatnak, nem kaphatja meg a *tenure*-t még jó eredmények esetén sem. A *tenure-track* állás viszont próbaidőnek tekinthető, akár tíz évig is tarthat, és különféle fokozatai lehetnek az asszisztensi állástól a posztdoktori ösztöndíjon át a *lecturer* (óraadó) vagy *adjunct* tanári megbízásig és egyéb formákig. Az ezekben végzett sikeres munka vezet a *tenure*-hoz.

A *tenure* tehát a kutatói pálya döntő állomása, de nem az utolsó. Az angolszász rendszerben az *associate professor* megkaphatja a véglegesítést, ám az igazi révbé érést a *full professor*-i kinevezés jelenti. Efölött nincsenek rangok, de fizetési kategóriák igen, ami újabb rendszeres teljesítményértékelés alapján dől el, és állandó erőfeszítésre ösztönöz.

Maga a *tenure* az angolszász hagyomány része, nem a kontinentális Európáé vagy más világrészé. Az angolszász országokban az

* Ez az írás minimális különbséggel megjelent a Mosoniné Fried Judit és Tolnai Márton szerkesztette *Fiatal Kutatók: Az életpálya kezdete* című kötetben (Budapest, Typotex, 2010). Köszönettel tartozom a szerkesztőknek és a kiadónak, hogy engedélyezték a közlést. A kutatást az MTA Kutatásszervezési Intézet által elnyert NKFP-B4-2006-011. számú Jedlik Ányos pályázati program keretében végeztem.

akadémia (ezen tehát az egyetemek és kutatóintézetek egyaránt értendők) függetlensége fontosabb, mint máshol, ezért az intézmények önállósága és autonómiája is nagyobb. A *tenure*-t az az intézmény adja, mely anyagilag független, még akkor is, ha állami egyetemről van szó. A *tenure*-ral rendelkező professzorokat az intézmény mindenképpen fizeti. Európában, kivált a francia és a német (és persze a már csak maradványaiban létező szovjet) minta állami alkalmazottnak tekinti oktatóit és kutatóit, a közalkalmazotti (civil servant) jogszabályok érvényesek rájuk. Ez is állandó foglalkoztatottságot jelent, megfelel a *tenure*-nak, de, legalábbis Magyarországon, lényegesen kisebb biztonságot teremt: a közalkalmazott bizonyos feltételek (például átszervezés) esetén nem túl magas végkielégítéssel elbocsátható.

Vizsgálódásunkban érdemes az angolszász rendszert tartani a középpontban, részben mert ideáltipikusan itt valósul meg a *tenure*, mégpedig inkább az Egyesült Államokban, mint Angliában, másrészt a bolognai folyamat Európa számára is az angolszász mintára való áttérést tűzte ki célul.

Viták a *tenure* körül

Általános megfontolások • A *tenure* szempontjából az angolszász minta egyre problematikusabbá válik. Az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban is jelentős viták robbantak ki a *tenure* körül azzal az eredménnyel, hogy a *tenure* mint intézmény visszaszorulóban van, ám elvileg is nagyon fontos, hogy megmaradjon.

Egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet szerkesztője és áttekintést adó bevezetőjének szerzője, Richard Chait a *tenure*-ra vonatkozó amerikai vitákat az egész egyetemi oktatás és kutatás beásoottságára, elavultságá-

ra vonatkozó kritikákkal hozta összefüggésbe. A szenvedélyes bírálatok kezdetét az 1968-as diáklázadások idejére vezeti vissza. Az 1970 és 1990 közötti időszak ebből a szempontból nyugalomban telt, írja, de a 90-es évektől kezdve ismét fellángolt a vita, immár főleg az egyetemi adminisztráció kezdeményezésére. A helyi sajátosságoknak megfelelően a kritika gyakran a bírósági tárgyalótermekben, munkajogi vitákban jelent meg, és a számtalan amerikai egyetemen a helyi viszonyoknak megfelelően zajlott (Chait, 2002).

Angliában, ahol sohasem foglalták általánosan kodifikált jogba az akadémiai *tenure*-t, egyetemenként változtak, és változnak a feltételek. Főleg a régi, nagy tekintélyű egyetemeken dívik. Az 1988-ban megjelent *Education Reform Act* keretében módosították a szabályokat, főleg egy igen érzékeny ponton: az egyetem pénzügyi nehézségei indokolhatják a *tenure*-ral rendelkező professzor elbocsátását. Ez persze nem csituló vitákhoz vezetett, melyek statisztikai, gazdaságossági és munkajogi érveket hoztak felszínre olyan szerzők tollából, mint a közgazdász Anthony Dnes, aki kemény *tenure*-nak nevezte azt, amely lényegében lehetetlenné teszi az elbocsátást, szemben a puha *tenure*-ral, mely pénzügyi okokból megengedi.¹ Dnes arra a megállapításra jutott, hogy az egyetemek teljesítményét nem befolyásolta, hogy áttértek a keményről a puha *tenure*-ra. Sokkal bonyolultabb tradíciók és egyéb tényezők határozzák meg az eredményességet, mondja Dnes, amely tényezők viszonylag egyszerű közgazdasági modellekkel nem azonosíthatók.

De végül is mi a kifogás az akadémiai *tenure* intézményével szemben? A végenincs

¹ A témára vonatkozó írásai közül lásd például: *The Research Assessment Exercise and the Reform Academic Tenure in the United Kingdom* (Dnes – Seaton, 2001)

viták mögött két tényező sejlik föl. Az egyik a tudás jellegének megváltozása. Az, hogy nem évszázadok óta kialakult diszciplináris keretekben zajlik a kutatás, hanem kisebb, specifikus témakörökben, melyek állandóan változó hálózatokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Újabb és újabb nagyon fontos szakterületek születnek, melyeket az akadémianak adszorbeálnia kell. Állandóan újabb tárgyakat kell oktatni, merőben új témákat kell kutatni, ámde a *tenure* nem engedi, hogy lecseréljék az avult témák szakértőit azokra, akik az új igényeket elégítik ki. A másik alapvető tényező az akadémia átalakulása vállalattá, mely menedzseri vezetést és gondolkodást igényel. Ez a thatcherista megközelítés az akadémiai tudást termelő ipari üzemnek tekinti, a tudást piacon értékesíthető terméknek, szemben a közjó jámbor szolgálatával. A termelésnek a piac állandóan változó igényeihez kell alkalmazkodnia, nem tűrheti az állásból kirobantathatatlan professzorokat, akiknek terméke esetleg már nem értékesíthető a piacon. A két tényező persze szorosan összefügg egymással, ám a második kifejezi az általános piacosodás morálját is, mely egyszerűen indokolhatatlannak tartja, hogy léteznek emberek, akik nincsenek kitéve a minden más szférában zajló élet-halál versenynek, az állásért folyó napi küzdelemnek, ahogy a társadalom többi dolgozója.

Chait két új fejleményt okol a *tenure* körül kialakult vitáért. Az egyik az akadémia mint intézménnyel szembeni kritikával függ össze, az egyre növekedő kiadásokkal, az érthetetlen kutatási témákkal, a diákok negligálásával, a politikai korrektséggel, a túlkényszerített professzorokkal. A másik a vállalattá alakulás következményével, a non-profitból *for-profit*-tá alakuló gondolkodással, a vezetőség igazgatótanácsá válásával, mely sokkal nyíltab-

ban fogalmazza meg igényeit, kíméletlenül kér számon, és független az akadémiai élettől (Chait, 2002, 16.).

Modell-elemzések • A helyzet az akadémiai munka finom elemzését tette szükségessé. Michael S. McPherson és Gordon C. Winston már az 1980-as évek elején igyekezett megfejteni a *tenure* előnyeit a munkaerő-felhasználás gazdasági szempontjából (McPherson – Winston, 1983). Nem bíralták a *tenure* intézményét, csak meg akarták érteni. A relációs közgazdaságtan segítségével találták meg az előnyöket, arra alapozva, hogy a szervezetek produktivitása szempontjából alapvető jelentősége van annak a munkahelyi környezetnek, melyet a szervezet biztosít dolgozó számára, azaz nem az egyszerű profitmaximalizálási lépések vezetnek feltétlenül nagyobb hatékonysághoz. A munkaerő egyszerű piaci szemlélete figyelmen kívül hagyja a tranzakciós költségeket, melyek a munkaerő vándorlásából keletkeznek. Az akadémian éppúgy, mint a vállalatoknál, a képzési költség és főleg a helyi viszonyok pontos ismerete a profit megtermelésénél nem hagyható figyelmen kívül. A *tenure* előnyeinek tagadása ezért teljes tévedés. Más kérdés, hogy az akadémia súlyos kockázatot vállal az életre szóló állás biztosításával, a kockázat azonban jelentősen csökken a hosszú próbaidővel és a nagyon részletes értékeléssel, melyet nem alkalmaznak a vállalatok, miközben még csak hasonló hosszúságú alkalmazást sem garantálnak. A *tenure*-t tehát a sajátos akadémiai tudás teszi szükségessé, és persze megőrzendővé.

H. Lorne Carmichael már 1988-ban felvette az alapkérdést: miért létezik egyáltalán *tenure* (Carmichael, 1988). Az akadémiai munka elemzéséből indult ki a *tenure* intézményének értelmezésekor, és ezzel utat vágott a hasonló elemzések számára, melyek persze

nem győzték bírálni őt magát, miként Dnes idézett munkája sem. Carmichael összehasonlította az akadémia működését a futballcsapatéval, melynek tulajdonosa meghatározza, melyik posztra vesz fel valakit, és pontosan kit is vesz fel rá. Ha jobb eredményre vágyik, jobb játékost alkalmaz. Az idősödő, már kisebb teljesítményre képes játékost egyszerűen elbocsátja, és fiatalabb, várhatóan eredményesebb játékost épít csapatába. Ez az, ami lehetetlen az akadémiai szervezetben, melynek vezetése a saját dolgozók véleményére alapoz, nem az eredményességre, és éppen ez az, amiért a *tenure*-t oly sokan bírálják. Carmichael szerint azonban a tanszék vagy intézet sajátos munkaerőpiac, ahol az adminisztráció célja a futballcsapat tulajdonosáéhoz hasonlóan az, hogy a lehető legjobb jelöltet sikerüljön a piacról megszereznie. De mivel csak a professzorok tudják elbírálni, rendelkezik-e a jelölt a tudományos feladat által megkövetelt tulajdonságokkal, valójában ők döntenek az alkalmazásról. Ez a helyzet viszont szükségessé teszi a *tenure*-t, mert ha saját állásuk nem lenne teljes biztonságban, a professzoroknak nem állna érdekükben náluk jobb szakember felvételét megszavazni, mivel döntésükkel saját állásukat kockáztatnák. Így az egyetem vagy intézet kilátástalan sorvadásra lenne ítélve. Ha ellenben saját létüket nem fenyegeti a náluk jobb megjelenése, könnyen azonosulnak az intézmény érdekeivel, hiszen az intézmény színvonalának emelkedése saját érdekeiket is szolgálja. Menedzselési szempontból ez a hatalmas hátránya az akadémia-nak a futballcsapattal példázott esettel szemben, amikor a menedzsmen az eredményességet maga tudja lemérni.

Carmichael álláspontja tehát az, hogy a *tenure* biztosítja az intézmény színvonalának fejleszhetőségét. Dnes és szerzőtársa viszont

ezt a következtetést tagadja adatokon alapuló vizsgálatával, mely arra utal, hogy a *tenure* megpuhítása nem vezetett színvonalcsökkenéshez.

A sokat idézett Richard B. McKenzie a *tenure* fenntartása mellett száll síkra. Gondolatmenete szintén a munka jellegét és az érdekviszonyokat vizsgálja ugyancsak a piaci logikából kiindulva: megkülönbözteti a tulajdonos által vezetett (*owner managed*) és a dolgozók által vezetett (*labor managed*) munkát (McKenzie, 1996). Az akadémiai tevékenységet az étteremben zajló munkával hasonlítja össze. Az étterem menedzsere pontosan érti a munkafázis minden folyamatát, a beszerzést, főzést, felszolgálást, mosogatást, és meg tudja mondani, az adott dolgozó képes-e optimális teljesítményre, vagy ki kell cserélni másik dolgozóra. Ez a tulajdonos által vezetett szervezet egyszerű modellje. Az akadémiai munka azonban olyan áttekinthetetlen ezoterikus témákban zajlik, annyira nem lehet látni jelentőségét, hasznát, hogy valóban csak a közjóra lehet hivatkozni fenntartásának indokaként. Ezt a munkát valóban csak a szűk körű szakértő testület tudja elbírálni, nem piaci szempontok alapján.

Ebben a megközelítésben nem a már *tenure*-ral rendelkezők és a pályázók versenye a fő érv a *tenure* létezése mellett (jóllehet ez is fontos, és ennyiben McKenzie egyetért Carmichaellel), hanem a belső politikai viszonyok, az intézményeken belüli szakmai és érdekkapcsolatok. Egyebek között a dolgozók általi vezetés miatt is az akadémiai életet intenzív versengés, heves küzdelem jellemzi. Amikor, mondjuk, egy biotechnológus lényeges előnyt élvezhet egy asszirológussal szemben, a kevésbé elismert szakterület esetleg igen kiváló képviselőjének szüksége van a teljes intézményi védettségre. A másik fajta versen-

gés megint csak az akadémiai munka lényegével függ össze: sem az oktatás, sem a kutatás nem értékelhető abszolút számokkal, csak az egyes teljesítmények egymáshoz való viszonyításának van értelme, mondja McKenzie. Az étterem eredményeit jellemzi az eladott hamburgerek száma vagy a bevétel nagysága, az akadémian viszont megállapítanak bizonyos ismérveket, például a publikációs számot, és ezeket hasonlítják össze különböző területeken. De minden ilyen alapvetően befolyásolnak endogén tényezők, például a szakma divatossága, helye a világban, dotált-sága, az iránta tanúsított publikus érdeklődés és hasonlók. Nem tudni, mi a kevés, mi az elég, és mi a sok az oktatás és kutatás területén általában. Azt azonban meg lehet vizsgálni, az adott területen ki teljesített többet, ki kevesebbet, mint mások. Ez a relatív mérés az oktatót vagy kutatót csak arra készíti, hogy többet teljesítsen, mint riválisa, nem azt, hogy valami abszolút mércével mérve teljesítsen sokat. Két módon tehet szert előnyre: addicionális teljesítménnyel (például többet publikál, új kurzust tart), vagy prédaszedő magatartást folytat (ahogy McKenzie nevezi), azaz másokat akadályoz a sajátjánál nagyobb eredményességben. Ebben a harcban állít fel korlátokat a *tenure*, amennyiben a prédaszedő lehetőségeit korlátozza. A prédaszedő nem érheti el, hogy riválisát elbocsássák.

McKenzie megfontolásai kiegészítik Carmichaelét, nem tagadja őket. Végső soron azt állítja, a *tenure* nem csupán az új tehetségek felvételét segíti, hanem a már alkalmazást nyerteket is védi. Nem csupán az akadémia és a külvilág viszonyát szabályozza ésszerűen, hanem belvilágát is.

Csak hogy a *tenure*-ügynek felvethető a költség–haszon vonatkozása is, mégpedig mind az intézmény, mind pedig az egyes pro-

fesszorok oldaláról. Nem nyilvánvaló ugyanis, hogy – Carmichael példáját használva – a kiöregedett, már nem eléggé eredményes dolgozókat nem lenne-e kifizetődőbb kicserélni egy energikus fiatal tehetségre. Nem jár-e a *tenure* hatalmas pénzügyi veszteséggel, amikor jelentős fizetést adnak már nem nagyon teljesítő professzoroknak. Úgy tűnik, nem, mert a fizetések még a csupa energia fiatalok esetén is általában lényegesen alacsonyabbak, mint a hasonló tudással a versenyszférában elérhető jövedelmek. A hátrányok és előnyök kiegyenlítik egymást. A kiemelkedően javadalmazott professzorokból pedig búsás hasznot húznak az intézmények az odaítélt pályázatok, támogatások révén.

McKenzie elemzi is az egyéb juttatások, például egészségügyi biztosítás és hasonló előnyök szerepét. Azt mondja, végső soron a *tenure* is csak egy szerződés, melyet a professzor és az akadémia köt egymással. Mindkét félnek megvan a maga számítása. A professzort az állásbiztonság és az addicionális javak teszik elégedetté és persze a nagyon is tisztességes javadalmazás. Amit az akadémia veszít egyes professzorainak romló értékén, esetleges túlfizetésén, behozza a *tenure*-ért harcoló jelöltek alacsony javadalmazásán. A *tenure-track* állásokban dolgozó tehetségeket ugyanis bőven piaci értékük alatt fizetik.

A béreket általában a munkaerőpiaci feltételek szabályozzák. Az akadémiai állásokért rendkívül heves verseny folyik, és mindkét fél aktuális piaci helyzetének megfelelő eredményeket tud elérni az alkuban. Ha valamelyik oldal javára billen éppen a mérleg, ez jelentkezik a bérezésben, a *tenure* által nyújtott előnyök növekedésében vagy csökkenésében.

Mindezek a megfontolások nem vonatkoznak a fokozatosan kibontakozó új kutatási és oktatási helyzetre, melynek során az

akadémia intézményesen és a piacon egyre jobban összefonódik az iparral, üzlettel és a politikával. Ez azt eredményezi, hogy a kutatói munka klasszikus egyetemi keretei elhajlanak a tudományos *entrepreneur*-ök (vállalkozók) irányába, akik magas fokú speciális szaktudásukat bocsátják piacra, olyat, melyre a kutatói projekteknek nagy szükségük van, és amelyet busásan meg is fizetnek, lényegesen jobban, mint akár a *tenure*-ral rendelkezőkét. A tudományos vállalkozók nem önálló nagy témák felelősei, nem a nagy koncepciók kidolgozói, mégis nélkülözhetetlenek a vállalatok és az akadémia tudáspiacán. Foglalkoztatottságuk, jövedelmük bizonytalan, viszont adott esetben igen magas. Karrierminimájuk eltér a megszokott akadémiai pályakétól, arányuk valószínűleg a jövőben egyre magasabb lesz. Felbukkanásuk nem konkurenciát jelent a *tenure*-ral rendelkezők számára, hanem a kutatói pálya egyik változatát, mely békés szimbiózisban élhet az akadémia tagjaival (Gibbons et al., 1994).

Visszaesés a gyakorlatban • A piaci hatások végül elvezettek a *tenure* tényleges ártékelődéséhez, de nem a *tenure*-ral rendelkezők közötti belső verseny miatt, hanem az intézményekben megjelent *tenure*-ral vagy *tenure-track* állással nem rendelkezők miatt. Ronald Ehrenberg több publikációban hívta fel a figyelmet az egyetemeken megváltozott helyzetre (Ehrenberg, 2005). Egyebek között arra, hogy a részfoglalkozású, szerződéses vagy kontingens (értsd nem *tenure*-os vagy *tenure-track*-es) tanárok arányszáma lényegesen megnőtt az amerikai egyetemeken. Míg 1975-ben a tanári karok ötvenhét százalékát tették ki a *tenure*-ral, illetve *tenure-track*-kel rendelkezők, az ilyennel nem rendelkező teljes állásban foglalkoztatottak pedig tizenhárom–harminc százalékot, addig 2003-ban

az előbbieik aránya harminc százalékra esett vissza, utóbbiaké tizennyolc–negyvenhat százalékra emelkedett. Ezt egészíti ki az egyre növekvő számú részfoglalkozású oktató. A *The New York Times* egyik cikke szerint az egyetemeken egyre többen futnak be akár milyen hosszúságú, akár egész életen át tartó pályát adjunktusi vagy más, például óraadói (*lecturer*) kinevezéssel, növekvő fizetéssel anélkül, hogy a *tenure* reménye egyáltalán felmerülne velük kapcsolatban (Finder, 2007). Ehrenberg szerint ez három tényezőnek köszönhető: az egyetemeken egyre fokozódó finansziális nehézségei, a kontingens állásban lévők lényegesen alacsonyabb fizetése, és a növekvő flexibilitás, mely elősegíti, hogy az intézmény jobban megfeleljen a piac igényeinek.

A *tenure*-ral kapcsolatos vita tehát a gyakorlatban a *tenure* visszaszorulását mutatja, de a változást a jelenség tanulmányozói nem tartják kedvezőnek. Ehrenberg és mások rámutattak, hogy a hallgatókat egyre ritkábban tanítják *tenure*-ral rendelkező oktatók: 1992-ben óráik 81 százalékát *tenure*-ral rendelkező oktatók tartották, 2001-ben már csak 58 százalékát. Ez számos hátránnyal jár, mindezek előtt azzal, hogy ritkábban, sőt a BA-szintű képzésben részt vevők gyakran egyáltalán nem találkoznak igazán magasan kvalifikált oktatóval, és még a PhD-képzésben is csökken a szerepük. Márpedig ez az akadémia egyik fő vonzerejét jelenti. A *tenure*-ral nem rendelkezőknek ráadásul több órát is kell tartaniuk az elfogadható jövedelem érdekében, ezért lényegesen kevesebb vagy semennyi időt sem fordítanak az órán kívüli találkozásra a hallgatókkal. Nincs is megfelelő hely ilyen találkozásokra, mert nem rendelkeznek saját irodával. Ha találkoznak, akkor sem tudják közvetíteni a hallgatóknak az egyetem

kutatói légkörét, a tanszék vagy intézet belső szellemiségét, egyszerűen mert ennek nem részesei. Mindez a jelenlegi helyzetet tanulmányozók szerint az amerikai egyetem hanyatlásával jár.

Vissza a *tenure*-hoz? • A *tenure* tényleges, statisztikailag kimutatható visszaszorulása és az intézmény elleni küzdelem főként az akadémia megváltozott körülményeivel és a tudástermelés új formáival függ össze, illetve a monetarista piaci mechanizmusok mindent átható dominanciájával. Csakhogy a *tenure* idézett korai dokumentumai nem üzleti haszonra hivatkoztak, hanem a tudomány alapvető morális és intellektuális elkötelezettségére. A közjő szerepére és a tudomány autonómiájának módszertani, szociológiai és morális nélkülözhetetlenségére, a gondolkodás és oktatás szabadságára. Arra, hogy a közjőt a tudományban csak akkor lehet szolgálni, ha nem jelent közvetlen egzisztenciális veszélyt valamely elfogadott nézettel való szembeszegülés, meglévő tudományos módszerek elvetése, a kollégák számára elfogadhatatlan nézetek képviselése. Ezt a szellemet a *tenure* sokkal hathatósabban képviseli, mint az *entrepreneur* tudomány, ennek minden előnye és nélkülözhetetlensége ellenére.

Az angolszász akadémiai kalamitások és a fenti megfontolások arra utalnak, hogy a *tenure* még sokáig része marad az akadémiai életnek. Kisebb-nagyobb változásai, puhulásai, illetve feltételeinek szigorodása, pl. a próbaidő növekedése várható, de megszűnése aligha. Valószínű, hogy továbbra is a kutatói pálya orientációs csomópontja marad.

A tenure megszerzésének procedurális változatai

A *tenure* tehát létezik, de helyzete változóban van. Egyrészt puhul az érinthetetlenséget biztosító jellege, másrészt csökken az aránya

a felsőoktatással és kutatással foglalkozók körében. Ez utóbbi szigorodáshoz vezetett a *tenure* elérési feltételeiben. Hiába lehet rugalmasabb életet élni a *tenure*-on kívül, hiába lehet szerencsés esetben lényegesen többet keresni és izgalmasabb projektekbe kerülni nélküle, vonzóereje fiatal kutatók számára nem csökken, inkább növekedni látszik. Persze minden ilyen általános megállapítás veszedelmes, mert nemcsak országonként, intézményenként és oktatási rendszerenként változik a *tenure* jelentősége, hanem szakmánként is. Nyilván nem ugyanazt jelenti a fiatal informáciotechnológus vagy biotechnológus számára, aki óriási fizetőképességre lép, mint mondjuk a filozófus számára, akinek szinte kizárólagos helye az akadémia.

Mindezt alapvetően befolyásolják a nemzeti hagyományok, szokások, jogrendszer, a kutatás és oktatás szervezete és millió más tényező. Hogy erről benyomást szerezzünk, saját nemzetközi kapcsolathálómban készíttettem interjúkat a különböző eljárások megértése végett. Angol, amerikai, japán, svéd, spanyol, görög kollégákat kérdeztem ki a saját egyetemükön megszerzhető *tenure* feltételeiről és eljárásairól. Mindegyikük országának egyik elitintézményében dolgozik, mindegyik a tudományt tekinti kutatási tárgyának (tudománytörténész, tudományfilozófus, tudománysszociológus, STS [Science, technology and society]-szakember), és mint ilyen reflektáltan adta elő helyzetismertetését. A révükön szerzett ismeretek persze esetlegesen maradtak, mégis összeállíthatók valamiféle benyomásokon (nem méréseken) alapuló képpé.

A folyamat kiindulópontja mindenhol egyforma: az intézet valamiképpen szert tesz egy *tenure*-ral betölthető állásra. Vagy üreseedés támad (nyugdíjba megy valaki, másik állást kap, hasonló) vagy az egyetem fejlesz-

teni óhajtja az intézményt, mert meggyőzték egy új téma, szakterület kutatási vagy oktatási szükségességéről vagy valahonnan speciális támogatás érkezett a fejlesztésre. Valahogy álláshely keletkezett.

Az álláshely jogilag nem az intézet vagy tanszék tulajdona, hanem az egyetemé, esetleg a karé. Ez abban nyilvánul meg, hogy a magasabb egység kezében marad a végső döntés joga, még akkor is, ha érdemben nem gyakorolja. Az első formális lépéseket mégis a magasabb egység teszi meg: létrehoz egy bizottságot, amely az ügyben dönt, értesíti a tanszéket vagy intézetet az állás odaítéléséről, felkéri szakmai bírálóbizottság létrehozására. A kari vagy egyetemi bizottság tehát delegálja a szakmai kiválasztás feladatát, fenntartja viszont a jogot, hogy örködjön a kiválasztás szabályszerűsége fölött, továbbá a végső döntés jogát. Eddig a pontig egységesnek látszik a gyakorlat.

A tanszéki vagy intézeti bizottság ezután nyilvánosan meghirdeti az állást. Itt kezdődnek az eltérések. Vizsgálódásaim során arra voltam kíváncsi, a döntésben mekkora szerepet játszanak a döntnökök személyes érdekei, elfogultságai, illetőleg mennyire törekszenek személytelen objektivitásra, természetesen az ésszerű lehetőségek határain belül. Jelentős különbségeket tapasztaltam.

Az állás meghirdetésekor szempont, hogy hány jelentkezőt szeretnének. Ha sokat, olyasféle hirdetést tesznek közzé, hogy PhD-vel rendelkező, a vírusok iránt érdeklődő molekuláris biológust keresnek. Ilyen Japánban tömegesen él. De úgy is lehet hirdetni, hogy a 16. századi közép-angliai egyháztörténet oktatására keresnek szakembert. Így sokkal kevesebben fognak jelentkezni.

A következő lépésben a bizottság kiszűri a reménytelenül alkalmatlan jelentkezőket.

Nem kis munka, alaposan elolvassák a pályázatokat, melyek száma még az angol egyháztörténeti esetben is meghaladhatja a százat. Mert akárhogy hirdetnek, jelentkeznek például egyiptológusok is vagy elméleti fizikusok is a molekuláris biológusi állásra. Japánban ez nem nagyon nagy baj, mert általában jóval az eljárás megkezdése előtt tudják, kit szeretnének maguknak munkatársként alkalmazni. A sajátos szervezeti keretek miatt nem is annyira intézmény, mint személy kap új munkatársat.

A sok jelentkezőnek az említett országokban kivétel nélkül a PhD-tultermelés az oka. Messze nincs annyi állás, mint ahány állást kereső doktor. A munkapiaci helyzet mindenhol kétségbeesítő, és elgondolkodtatja az embert, a közjót szolgálja-e, hogy az egyetemen ennyi reménytelen jövőjű tudóst képeznek. A rendszer azonban a diákok számának növelésére ösztönzi az intézményeket.

Az első szűrés után viszonylag kevesen maradnak a listán, mondjuk tizenöten. Az ő pályázatukat, beadott műveiket alaposan áttanulmányozza a bizottság. Itt vetődik fel a kérdés, van-e köztük a tanszék által kiszemelt, eleve támogatott személy. A két szélsőség egyike Japán, ahol persze az egész folyamat formális, a másik Anglia, ahol abszolút nincs támogatott, olyannyira, hogy saját növényeiknek nem is tanácsolják a jelentkezést. Mi több, a híres professzorok támogató levelei is hátrányt jelentenek. Hasonló a helyzet Svédországban.

A szűréskor alapvető fontossága van a publikációs tevékenységnek. Görögországban, ahol eléggé ismerik egymást az emberek, hangsúlyozottan nem a publikációk száma, hanem minősége számít. Felteszik, hogy fiatal emberekről van szó, akik ha egy vagy két fontosabb írással jelentkeztek már, ebből el-

bírálható alkalmasságuk. Amerikában fontosabb a hosszú lista és a folyóiratok minősége. Szinte csak ez dönt, eltekintve kizáró okoktól, melyek a politikai korrektség miatt igen szűken vannak megszabva.

A bírálatot általában bizottságok végzik, melyek vagy szakemberekből állnak, akik kompetensek az adott terület szakmai megítélésében, vagy, például Angliában vagy Svédországban, bíráló specialistákat kérnek fel. Angliában szóbeli meghallgatást is tartanak, mert meg akarják vizsgálni, alkalmas-e a jelölt a hallgatóság figyelmét ébren tartani egy tantermi órán, illetve nincs-e olyan kijelentési hibája, melyet a legtoleránsabb angol fül sem képes megérteni.

Spanyolországban a jelentkezők professzorai aktívan lobbiznak támogatóikért a döntéshozatal minden szintjén. A döntésben ezért szerepet játszik a bonyolult politikai alku, de csak egy meghatározott szint fölötti jelentkezőknél. Eleve oda nem valót nem szoktak támogatni, ám túl sok az egyformán megfelelő, és nagyon kevés a lehetőség. Ez a helyzet azt eredményezi, hogy az emberek sorsa csaknem eldől a szakdolgozat írásával. Ha megfelelő politikai, szakmai súlyú professzornál készíti valaki a szakdolgozatát, egész további sorsa biztosítva lehet. Megmondja, hol doktoráljon, milyen témából, mivel foglalkozzon, végül segít álláshoz jutni.

Mindenhol bizottsági szavazással döntenek, amit általában vita előz meg. Mivel többszintű a folyamat (intézeti, kari, egyetemi), több testület dönt, de minél magasabb szintű a bizottság, annál formálisabb a szavazás. Végül mindenhol az intézmény vezetője (rektor, dékán, igazgató) nyomja rá a pecsétet a döntésre.

A folyamat transzparenciája a déli országokban (Görögország, Spanyolország plusz

Japán) nem annyira fontos, mint az, hogy az intézmény minden szempontból megfelelő emberhez jusson. A megfelelőség nem csupán szakmai kritériumok alapján dől el, hanem az oktató, kutató közösségbe való beilleszkedést is mérlegelik. Amerikában, Angliában és Svédországban ez nem így van. Amerikában a szakmai kritériumokat mindenképp előlé helyezik, és a sokrétű, többszintű bizottsági rendszerrel, illetve a bizottságok működésének normatív rögzítésével végzik a válogatást. Pontoznak, mindent figyelembe vesznek, szavazással döntenek. Svédországban a teljes nyilvánosság biztosításával teszik a folyamatot elfogultságtól mentessé. A hirdetés is nyilvános, minden egyes szakmai vélemény, pontozás, bizottsági szavazás úgyszintén. A rendszerben biztosítják a fellebbezés jogát, egészen a bíróságig. Ennek következtében minden lépést nagyon óvatosan, a lehető legnagyobb pontossággal igyekeznek végrehajtani.

Az elmondottak az angolszás országokban két szinten is megjelennek. Először a *tenure-track* állás elnyerésekor, másodsor a *tenure* megszerzésekor. Az első lépés, a *tenure-track* az izgalmasabb, főleg erre a fázisra érvényesek az elmondottak. A második lépés, a *tenure* megszerzése lényegében azzal egyenlő, hogy az előírt próbaidő végén tanácsolják, hogy a jelölt adja be kérelmét a *tenure*-ra. Ez nem jelent többet, mint azt, hogy az előre megállapodott feladatokat az elvárt színvonalon teljesítette, minden rendben volt vele. Ez a normális. Ritka, ha nem így történik, mert ez utóbbi azt jelenti, hogy rosszul választott jelöltet a bizottsági rendszer. Ebben a nem várt esetben a kutató érzi, hogy nem mennek rendben a dolgai, nem állta meg a helyét, maga sem próbálkozik eleve kudarcra ítélt pályázattal. Éppen ez a próbaidő feladata, ez az, ami lehetővé teszi, hogy ne adjanak életre

szóló állást olyanak, aki nem tesz eleget az oktató vagy kutatóintézet hosszú távú elvárásainak. Ráadásul évekig foglalkoztatnak ambiciózus fiatalembereket alacsony bérért nagy követelményekkel.

Néhány esetben sikerült az említett országokban dolgozó, fiatal, PhD-vel rendelkező kutatókkal is beszélnem, akiktől a folyamat másik oldaláról érdeklődtem. Az általános benyomásom az, hogy rendkívül keményen harcolnak az állásért. Föl vannak készülve a kudarcra is. Mégsem látják tragikusnak az esetleges sikertelenséget. Úgy érzik, a középiskolai tanári munka vagy a szerződéses egyetemi tevékenység, esetleg elhelyezkedés az iparban nem jelenti, hogy zátonyra futna az életük, csupán azt, hogy nem volt szerencsésük. Érzésem szerint a jövőben egyre gyakrabban fognak megjelenni kiváló tudományos felkészültségű, nem akadémiai értelmiségiek a társadalom legkülönbözőbb intézményeiben (bankok, közigazgatás, iskolák, politika).

Néhány következtetés

A *tenure* mint intézmény jövője némileg bizonytalan ugyan, de minden jel arra utal, hogy valamilyen mértékben megmarad. Meglehet, csökkenni fog a *tenure*-ral rendelkezők aránya az egész akadémiaán belül, de a *tenure* olyan értékeket képvisel, melyekről az akadémia nem mondhat le: főként a gondolkodás, a közlés és az oktatás szabadságát. Ezek az érté-

kek elválaszthatatlanul tartoznak egy széles körben elfogadott, bár egyre gyakrabban vitatott tudás-, illetve tudományideálhoz, melynek nagyon sokak szerint hosszú távon prioritása van a monetarista szempontok és a tudományos változások jelenlegi dinamikája előtt. Van tehát értelme annak, hogy a fiatal magyarországi kutatók jövőjét a *tenure* lehetőségei alapján mérlegeljük.

Ebben a pillanatban a magyarországi helyzet a fiatal kutatók számára lényegesen kedvezőbbnek tűnik, mint sorstársaiké a világ vezető országaiban. Nálunk nem alakult még ki a *tenure-track* rendszer, és a viszonylag alacsonyabb beosztások is *tenure*-t adnak. Ennek oka, hogy az akadémia dolgozóira ugyanaz a közalkalmazotti törvény érvényes, mint a középiskolai tanárookra vagy orvosokra.

Ez másként nézve úgy is értelmezhető, hogy nem létezik *tenure*, vagy ennek csak igen puha változata. A törvény nem védi a legelismertebb egyetemi tanárt, akadémiai vezetőt sem az elbocsátástól, elég egy viszonylag egyszerű hivatkozás valamiféle mondvacsínált átszervezésre. Nem is működik a korlátlan akadémiai szabadság, és ennek megvannak a színvonalra gyakorolt következményei. Viszont a fiatal kutatók perspektívái kedvezőbbnek tűnnek. Kérdés, a viszonylag puha *tenure* birtokában hova jutnak egy ilyen rendszerben.

Kulcsszavak: *kutatói állások, szerződéses foglalkoztatás, alkalmazási modellek*

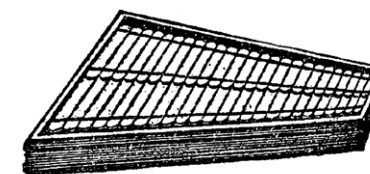
IRODALOM

- AUUP (American Association of University Professors) (1940): *1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure*. • <http://www.aaup.org/AAUP/pubsres/policydocs/contents/1940statement.htm>
- Carmichael, H. Lorne (1988): Incentives in Academics: Why Is There Tenure? *Journal of Political Economy* 96, 2, 453–472.

- Chait, Richard (ed.) (2002): *The Questions of Tenure*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.–London • <http://books.google.hu/>
- Dnes, Antony W. – Seaton, Jonathan S. (2001): The Research Assessment Exercise and the Reform Academic Tenure in the United Kingdom. *Contemporary Economic Policy* 19, 39–48. • <http://www.thefreelibrary.com/THE+RESEARCH+ASSESSM>

- ENT+EXERCISE+AND+THE+REFORM+OF+ACADEMIC+TENURE+IN...-a070033606
- Ehrenberg, Ronald G. (2005): *The Changing Nature of the Faculty and Faculty Employment Practices*. TIAA-CREF Institute Conference, The New Balancing Act in the Business of Higher Education. New York City, November 3–4. • http://www.tiaa-crefinstitute.org/research/articles/docs/030106_08_Ehrenberg.pdf
- Finder, Alan (2007): Tenure Track Raises Concerns. *The New York Times*. 20 November. • http://www.nytimes.com/2007/11/20/education/20adjunct.html?_r=1

- Gibbons, Michael – Limoges, C. – Nowotny, H. – Schwartzman, S. – Scott, P. – Trow, M. (1994): *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. Sage Publications, London
- McKenzie, Richard B. (1996): In Defense of Academic Tenure. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 152, 325–341.
- McPherson, Michael S. – Winston, Gordon C. (1983): The Economics of Academic Tenure: A Relational Perspective. *Journal of Economic Behavior and Organization* 4, 163–184.

A Szegedi Tudományegyetem interkulturális emlékezete I. A SZENT-GYÖRGYI ALBERT ELŐTTI IDŐSZAK (1921–1930)

Bogoly József Ágoston

az irodalomtudomány kandidátusa
littera@invitel.hu

A jelen tudáskomponensei

Az 1920. június 4-én hatályba lépő trianoni béke mesterségesen változtatta meg a magyar művelődés jövőképét. „1921. június 17-én a nemzetgyűlés elfogadta, a kormányzó kihirdette és június 27-én a *Budapesti Közlöny*, mint 1921. évi XXV. törvénycikket közölte, hogy a kolozsvári egyetem ideiglenesen Szegeden nyert elhelyezést. 1921. október 10-én Menyhárt Gáspár rektor ünnepélyes keretek között megnyitotta a Ferenc József Tudományegyetem első szegedi tanévét. [...] 1926. október 5-én elhelyezték az egyetem alapkövét a mai gyermekklinika helyén. 1930. október 25-én Klebelsberg Kuno kultuszminiszter felavatta a Dóm tér egyetemi épületeit. [...]” (Szentirmai – Ráczné Mojzes, 1999) A szegedi egyetemen négy karon folyt az oktatás, összesen hatvankét tanszéken. A hallgatói létszám 1921-ben ezer körüli volt, tíz év múlva ez a szám a duplájára nőtt. Az orvosi karon tizenhat tanszék működött, a jogi karon ugyanennyi. A bölcsészkar tizenhatszék, a matematikai- és természettudományi kar tizenkét tanszékkal rendelkezett (Makk – Marjanucz, 2011). Az egyetemi karokra mint tudásmodellekre tekintünk (1921/22–1930/31-es tanév). A

tudományfilozófiai és tudománytörténeti rétegekre, a historikus és ahistorikus episztemológiai elemekre, a problémamegoldó tudáskomponensekre a jelennel érintkező vetületben fordítunk figyelmet (Rheinberger, 2010; Nowotny et al., 2001).

A kiválóság emlékezete.

Jeney Endre Nobel-díj-közelsége

A szegedi egyetem 1921-től 1930-ig tartó időszakában az orvosi kutatómunkák Nobel-díj közelségét vizsgáljuk. Föltűnik Jeney Endre (1891–1970) orvosprofesszor alakja, aki elsőként mutatta ki a májkivonat hatását a vörösvértestek képződésére. Jeney sokrétű munkásságából a szegedi éveivel érintkező időmetasztet emeljük ki. Adjunktusi kinevezése előtt, 1922–23-ban, Jeney három hónapra a berlini Robert Koch Intézetbe látogatott kutatói tapasztalatot szerezni. A Rockefeller-ösztöndíjat kétszer is megkapta (1923, 1924): New Yorkban, a Columbia Egyetem Kórtani Intézete, Bostonban a Harvard Egyetem Élettani és Biokémiai Intézete nyújtotta keretek között végezte kísérleteit, és képezte tovább magát. A funkcionális szemléletet, az önálló megoldáskeresést, a célratorő *team*-munkában a szakértelem megosztásának kultúráját, az

orvosi kémiai és biokémiai módszerek alkalmazását, a feladatorientált műszerfejlesztést, az állatkísérletek tapasztalatainak fölhasználását, a gyógyító fölismerések kórházi kipróbálását és közvetlen igazolását, a modern orvoslás tudásmodelljét Jeney összesen két és fél évet kitevő külföldi tanulmányútjain a kor legjobb színvonalán ismerte meg. A baktériumok változékonyságát és egymással szembeni hatását tanulmányozva Jeney egy rendszerelméleti dinamikus modellhez hasonló értelmezést adott. 1925-ben Párizsban járt, a Pasteur Intézetben volt kutató ösztöndíjas. Cambridge, Oxford és London orvosi kutatóintézeteibe is tanulmányutat tett; 1928-ban Rockefeller-ösztöndíjasként Koppenhága, Leyden, Amszterdam, Hamburg, Párizs, Bern és Berlin élettani intézeteiben ismerkedett az orvosi kutatási, fejlesztési projektekkkel.

A vérszegénység gyógyításában elért jelentős eredményét Rockefeller-ösztöndíjasként a Columbia és a Harvard Egyetemen dolgozta ki. A szegedi egyetemre történt visszaérkezése után ezt magyar nyelven tette közzé 1925-ben az *Orvosi Hetilap* 43. számában (Jeney Endre: *A vérregenerációról histogenetikai szempontból*). Jeney a vérképző rendszer regenerációjáról a szegedi egyetemen magántanári próbaelőadást tartott (1925. május).

Rochesterben ekkor George H. Whipple és Frieda Robscheit-Robbins szintén ezzel, a Jeney által prezentált eredményekkel tüzdelt tárgyerülettel foglalkozott. Whipple és Robscheit-Robbins asszony laboratóriumi munkáját William Parry Murphy és George Richards Minot közvetlenül a terápiában alkalmazta. A nemzetközi szaktekintély, a Columbia Egyetem professzora, James W. Jobling társszerzőségével Jeney Endre a vérregeneráció területén elért eredményeiből angolul közölt szakcikket *Effect of Organ Extracts on*

Blood Regeneration címmel a *Proceedings of the Society for Experimental Biology and Medicine* című szakfolyóiratban, 1927-ben (Jeney – Jobling, 1927a). Jeney és Jobling 1927-ben két közös cikket publikált, a második közlemény a *The Journal of Experimental Medicine* című folyóiratban jelent meg (Jeney – Jobling, 1927b). A *Paris Medical* című lap 1929. szeptemberi számában elismerő cikk foglalkozott Jeney kutatási eredményeivel. Pragmatikus, angolszász szemléletű laboratóriumi kísérleteinek eredményei alapján Jeney a vérképző rendszer regenerációját májkivonattal elősegítő specialistának számított. A Rockefeller Alapítvány Jeney szegedi egyetemi kutatásait 43 millió korona értékben műszerek vásárlásával, Szegedre telepítésével támogatta. A korszerű kísérletek orvosi kémiai és biokémiai módszereken alapultak.

Jeney a vérképző rendszerrel foglalkozó szakterületén 1930-ig összesen öt nagy jelentőségű angol és német nyelven megjelent közlemény szerzője volt. Meghívott előadóként vett részt a Párizsban megrendezett első nemzetközi mikrobiológiai kongresszuson. Jeney Endre *Beobachtungen über das Verhalten blutbildender Organe in Gewebekulturen* című, 1930-ban megtartott párizsi kongresszusi előadása szakmai elismerést kapott. A rokon területen dolgozó Murphy és kollégái tudtak Jeney Endre New Yorkban, 1923-ban, 1924-ben elvégzett vérregenerációs, májkivonatos kísérleteinek újat hozó, angolul 1927-ben publikált eredményeiről. A Jeney által Jobling professzornál, a Columbia Egyetemen hátrahagyott Rockefeller-ösztöndíjas munkák és kísérletek dokumentációjában leírtakat is ismerték. Jeney Endre anémiás esetre kidolgozott kísérleteit továbbfejlesztették. Jeney korábbi májkivonatos terápiáját a gyógyítási gyakorlatba ültették át. A gyógyító alkalma-

zást Jeney *Az anaemiák kezelése* című előadásában javasolta, ennek szövege magyarul jelent meg 1931-ben Budapesten. Mi történt ez után? A Jeney Endre vérregenerációs szakterületével azonos, illetve ehhez hasonló területen kutató három amerikai orvos, Whipple, Minot és Murphy ugyanezen témában elért, az orvosi gyakorlatban bizonyított és végül angol nyelven publikált eredménye alapján Nobel-díjat kapott 1934-ben, ezzel az indoklással: „[...] for their discoveries concerning liver therapy in cases of anemia.”

Jeney Endrének a vörösvértest képződésére ható májkivonat, illetve a májterápiás eljárás témájában megjelent három német nyelvű cikke a *Virchows Archiv* című kiadvány kötetiből (1932, 1933, 1934) már korábban ismertté vált. A nemzetközi orvosi szakköznyökökből megismert Jeney-féle eredmények nyilvánosságra kerülése után az „anémiás esetben vérregenerációra ható májterápiás eljárás” témában mégsem Jeney Endrének ítélték oda a Nobel-díjat, hanem a vele párhuzamosan dolgozó, ezt a gyógyító eljárást a gyakorlatban alkalmazó három amerikai kutatóorvosnak. Jeney Endre Nobel-díjra jelölése nem történt meg. Ugyanakkor Jeney Endre eredményei, az angolul és németül 1927 és 1934 között közölt szakcikkei alapján, a nemzetközi orvostudomány közkinccsévé váltak. Paul Savy *Traité de Thérapeutique clinique* című, 1936-ban kiadott művében említette Jeney eredményeit. Jeney Endre 1924-ben publikált bakteriológiai fölismerésére, miszerint „egyféle baktérium váltakozva különböző állati szerveket támadhat meg”, a sztreptomycin fölfedezéséért Nobel-díjjal kitüntetett (1952) Selman Waksman is hivatkozott 1945-ben (Jeney, 1998.).

A tudástranszfer áramlása nem egyirányú folyamat. Aki ösztöndíjasként külföldön vagy tanulmányúton tanult a másiktól, számítha-

tott rá, hogy tőle is tanulnak. Tapasztalat és statisztika igazolja, a Nobel-díj odaítélésénél, a szakmai eredmény esetében az volt a döntő, ami angol nyelven jelent meg. A tudomány interkulturális kontextusának távlatában, tudománytörténeti nézőpontból utólag jól látható Jeney „Nobel-díj közelsége”. Az említett három amerikai tudós Nobel-díjas eredményét és Robscheit-Robbins kutatásait készítette elő Jeney Endre *The Influence of Protein-Free Liver and Spleen Extracts on the Blood Regeneration and Respiratory Exchange of Anemic Rabbits* (Jeney, 1927) című tanulmányával, melyet a Columbia Egyetemen (Laboratory Division, Montefiore Hospital, Department of Pathology, New York) Rockefeller-ösztöndíjasként, anémiás nyulakon végzett kísérletei alapján közölt 1927-ben. A „fehérjementes máj- és lépkivonat hatásvizsgálata a vérképzésben” Jeney számára tudományos elsőbbséget és Nobel-díj közeli eredményt hozott. Tudományos teljesítménye, szegedi egyetemi oktatói tevékenysége az interkulturális viszonylatok összehasonlító (*intercultural studies*) nézőpontjából is figyelmet érdemel. Jeney Endre 1921 és 1934 között volt a szegedi egyetem kutatója, adjunktusa, „baktériumtan” tárgykörből magántanára (1925), majd az Általános Kór- és Gyógyászati Intézet igazgató professzora (1928–1934) és az orvoskar dékánja az 1931/32-es tanévben. Szent-Györgyi Albert Jeney Endre orvoskari dékánysága idején már belelendült a szegedi kutatói-oktatói munkába.

Egyetemi karok és tudásmodellek

Az orvostudományban szinergiahatások érvényesültek, a szakmai kánonok átalakultak, és fúziók jöttek létre az egyes tudományterületek között. A biológiai struktúrák, az organizmusok működésének biokémiai, sejtlejtani,

molekuláris és biofizikai értelmezése, az élő rendszerek modellezése kísérleteken alapult. Az orvosi kémia, a gyógyszerészet fejlődése lendületet kapott. Az orvosi kar tudástérképén az 1921 és 1930 közötti időszakban a kart reprezentáló tanárok, tudományos kiválóságok Dávid Lajos, Davida Leó, Davida Jenő, Kiss Ferenc, Lechner Károly, Szabó József, Miskolczy Dezső, Lóte József, Jeney Endre, Rigler Gusztáv, Darányi Gyula, Imre József, Ditrói Gábor, Jancsó Miklós, Veszprémy Dezső, Balogh Ernő, Baló József, Reinbold Béla, Demeter György, Jankovich László, Poór Ferenc, Kubinyi Pál, Berecz János, Vidakovits Kamill, id. Issekutz Béla, ifj. Jancsó Miklós, Veress Elemér, Purjesz Béla, Hainiss Elemér, Gellért Albert, Lőrincz Ferenc, Dirner Zoltán, Waltner Károly, Ivánovics György, Falta László és Kőszegi Dénes voltak.

A spekulatív előfeltevések elősegítik a kutatói kiindulást, de az 1920-as évektől egyre inkább a pragmatikus kérdésseltevéseken, a kísérleteken, a statisztikán, a mérhetőségen alapuló gyakorlati érvényesség, az okság, a hasznosság szempontjai érvényesültek az alkalmazott természet- és társadalomtudományokban. A különbségek önkéntes kiegyenlítődsének törvénye hosszú távon a humán és természettudományokra is hatott. Az egy- másba hatoló ismeretsávok találkozása, a tudás határterületeinek összeolvadása szám- talan kreatív lehetőséget adott a humán és természettudományok művelőinek és oktatóinak. A hibrid tudás hatékonysága bebizo- nyosodott. A statisztikai, empirikus módsze- rek megjelentek a pszichológiában, a szocio- lógiában, a jogtudományban és a közgazda- ságtudományban. A jogi-közgazdasági kar tudástérképén 1921 és 1930 között a kart re- prezentáló tanárok, tudományos kiválóságok Lukáts Adolf, Heller Erik, Kosutány Ignác,

Kolosváry Bálint, id. Boér Elek, Ereky István, Menyhárt Gáspár, Finkey Ferenc, Tóth Ká- roly, Kiss Albert, Kováts Ferenc, Iványi Béla, Szandtner Pál, Moór Gyula, Horváth Barna, Laky Dezső, Surányi-Unger Tivadar, Schnel- ler Károly, Polner Ödön, Buza László és Tury Sándor Kornél voltak.

A magyar középiskolákban országos vi- szonylatban a matematika kulturális tényező- vé vált. A közvetlen tapasztalás attitűdjét hordozó angol hatás (Henry Armstrong és John Perry törekvései), a francia matematika- oktatás megújítása (Henri Poincaré és Paul Langevin kezdeményezése), a német matema- tikai reformpedagógia (Felix Klein göttinge- ni eredményei) mentén, ezekkel párhuzamo- san a magyar alsófokú- és középiskolai okta- tásban már a XX. század elején tantervi szinten bontakozott ki, és az oktatás napi gyakorla- tában is megvalósult a nemzetközileg rendkí- vül versenyképes, ún. *munkáltató matema- tikanitás*, (Mikola, 1911). Mindezek az ered- mények a felsőoktatásban tovább kamatoztak. Nem véletlenül használta az egyetemfejlesztő Klebelsberg Kuno a *magyar Göttinga* kifeje- zést, amikor Szeged egyetemének matema-ikai és természettudományi küldetéséről nyi- latkozott (Péter, 1995; Pukánszky, 2009).

Mi jellemzi a matematikai és természet- tudományi karon az ún. matematikai gon- dolkodásmódot? Az absztrakció, a fogalom- alkotás során a tisztán és világosan (*clare et distincte*) körülhatárolt feltételekből módszeres logikával következtetéseket formál, mind- ezeket folyamatosan ellenőrzi. A „szegedi diszkrét geometriai iskola” és a „szegedi ma- tematikai iskola” kialakulása, a funkcionál- analízis, az absztrakt térfogalom (a „*Riesz-tér*”), a topológia geometriai, függvénytani és csoportelméleti területén ez idő szerint elért eredmények is ezt példázzák. Az absztrakció-

val megalkotott természettudományos modell és az erre alapozott logikai következtetés fontos szerepet kapott a feladat- és problémamegoldó gondolkodásban, a nagyfeszültségű gázkiszülések vizsgálatánál, a zselatinfoszforok lumineszcenciájának optikai törvényszerűségei kutatásában, az anyag korpuzskuláris elméletének kidolgozásában, a kémia, a biológia, a gyógyszer tudomány, a zoológia, a geológia, a botanika, a klimatológia, illetve a földrajztudomány területén. A matematikai természettudományi kar tudástérképén az 1921 és 1930 közötti időszakban a kart reprezentáló tanárok, tudományos kiválóságok Apáthy István, Riesz Frigyes, Haar Alfréd, Kalmár László, Kerékjártó Béla, Bay Zoltán, Ortway Rudolf, Pogány Béla, Fröhlich Pál, Kiss Árpád, Széki Tibor, Bruckner Győző, Kogutowicz Károly, Szentpétery Zsigmond, Gelei József, Farkas Béla, Györffy István, Kolosváry Gábor és Wagner Richárd voltak.

A szemléleti és kutatási modellek többgenerációs újkonzervatív, hosszú lefutású formájának eredményei jelentkeztek a kultúra és társadalomtudományokban. A szegedi bölcsész kampusz tudásszerkezete a pozitívizmus tudományos eszményeinek európai örökségére és a szellemtörténeti iskolák human tudományokat megújító törekvéseire épült, és folyamatosan korszerűsödött. A filozófiai, pszichológiai, pedagógiai, művésztörténeti és irodalomtudományi tárgykörökben lévő párhuzamosságok az egymást átható kölcsönösség jegyében átforgató tudományterületek metahistóriai háttérében szimmetriatulajdonosságokat hoztak létre. Erre vonatkozó szegedi példaként említjük a pedagógia filozófiájának, az irodalom esztétikájának-bölcséletének, a klasszika-filológia filozófiai-antropológiai aspektusának, a nyelvészettudományának, a nyelvtörténetnek, a természet-

léletet vizsgáló lélektanok, a neokantiánus filozófiai értékelméletnek, a bölcsélettörténetnek, a történettudománynak, a régészetnek, a néprajznak az egyetem oktatói által megjelentetett tanulmányokban mutatkozó magas színvonalú művelését. A szegedi bölcsészkar tudástérképén az 1921 és 1930 közötti időszakban a kart reprezentáló tanárok, tudományos kiválóságok Hornyánszky Gyula, Huszti József, Csengery János, Förster Aurél, Marót Károly, Dézsi Lajos, Sík Sándor, Mészöly Gedeon, Horger Antal, Bárczi Géza, Szádeczky-Kardoss Lajos, Mályusz Elemér, Erdélyi László, Márki Sándor, Fögel József, Karl K. Lajos, Zolnai Béla, Schmidt Henrik, Buday Árpád, Banner János, Párducz Mihály, Bartók György, Mester János, Varga Sándor, Schneller István, Imre Sándor, Várkonyi Hildebrand, Hermann Antal, Solymossy Sándor és Bálint Sándor voltak.

A reflexív modernizáció

A „Ferenc József Tudományegyetem” interkulturális kapcsolatai közvetlenül az első világháború után átrendeződtek, csökkentek, de az 1922 és 1930 közötti időszakban már megújuló tendencia mutatkozott. Jeney Endre a „M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem” zárókö-letéleti közgyűlésén, 1930. október 24-én, a négy fakultás külföldi kapcsolatairól tartott előadásán ezeket mondta: „Egyetemünk tanári kara és tudományos személye az 1922/23 tanévvel kezdődő 8 év alatt [...] összesen 2533 kisebb-nagyobb önálló tanulmányt közölt nyomtatásban; a közlemények nagyobb része idegen nyelvű folyóiratokban, német, francia, angol, olasz, spanyol és japán nyelven jelent meg...” A kutatási eredményeket közlő kiadványok részt vettek a nemzetközi csereforgalomban, 1923 és 1930 között már közel harmadfélezer nyomtatásban

megjelent tudományos dolgozaton volt olvasható: Szeged. Az *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae* című egyetemi füzet sorozatban közölt tudományos eredmények az oktatói és kutatói feladatvégzés momentumairól tanúskodnak (Nagy, 1941).

A szegedi egyetemen a reflexív modernizációt újkonzervatív módon megvalósító értelmezői közösségekben, a diszciplínákat reformáló karokon az újabb kérdésfeltevésekre ismeretkritikai nézőpontokkal szembesített választ kerestek. Az egyetemi tudományközi szemléletben az újkantiánus értékelméletnek, a tudományelméleti gondolkodást befolyásoló ismeretelméleti kritikizmusnak, a neo-

pozitívizmusnak, a pragmatizmusnak és az angolszász tudományosságot jellemző experimentális empirizmussal ötvöződő modern instrumentalizmusnak komoly szerepe volt. A tudományterületek örökölt klasszifikációját fölülírta a tudányszakok közötti kölcsönös kreativitást érvényesítő problémamegoldó gondolkodás. A kooperációból létrejötték a biokémia, a biofizika és több más modern természettudományi ágazat szegedi kutatólaboratóriumai.

Kulcsszavak: *A szegedi egyetem szellemi architektúrája, Jeney Endre Nobel-díj közelsége, Cultural Memory, Intercultural Studies, tudománytörténet, egyetemtörténet*

IRODALOM

- Jeney, Andrew [Endre] (1927): The Influence of Protein-Free Liver – and Spleen – Extracts on the Blood Regeneration and Respiratory Exchange of Anemic Rabbits. *The Journal of Experimental Medicine*. XLVI, 5, 689–698. • <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2131312/pdf/689.pdf>
- Jeney, Andrew [Endre] – Jobling, J. W. (1927a): Effect of Organ Extracts on Blood Regeneration. *Proceedings of the Society for Experimental Biology and Medicine*. May, 24, 733–734.
- Jeney, Andrew [Endre] – Jobling, J. W. (1927b): Effect of Certain Tissue Extracts on Red Blood Cell Regeneration. *The Journal of Experimental Medicine*. 46, 6, 839–846. • <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2131321/pdf/839.pdf>
- Jeney András (1998): *Dr. Jeney Endre (1891–1970)*. Debreceni Orvostudományi Egyetem Rektori Hivatala, Debrecen
- Jeney Endre (1931): A szegedi egyetem külföldi kapcsolatai. *Széphalom*. V, 25–27.
- Makk Ferenc – Marjanucz László (szerk.) (2011): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története (1581–2011)*. Szegedi Egyetemi, Szeged • <http://www.u-szeged.hu/download.php?docID=7855>
- Mikola Sándor (1911): Die heuristischen Methode im Unterricht der Mathematik der unteren Stufe. In: Beke Emanuel [Manó] – Mikola Sándor (Hrsg.): *Abhandlungen über die Reform des mathematischen Unterrichts in Ungarn*. Teubner, Leipzig–Berlin, 57–73.
- Nagy Iván (1941): A száműzetés évei Szegeden, 1920–1940. In: Bisztray Gyula – Szabó T. A. – Tamás L. (szerk.): *Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 333–368. • http://www.adatbank.ro/html/alcim_pdf9465.pdf
- Nowotny, Helga – Scott, P. – Gibbons, M. (2001): *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Polity Press, Cambridge • <http://books.google.hu/books?id=mR6zJdDwQMkC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Péter László (1995): A magyar Göttinga. Klebelsberg és a szegedi egyetem. In: Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Szeged
- Pukánszky Béla (2009): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák a kolozsvári–szegedi egyetemen. In: Németh András – Tenorth, Heinz-Elmar (szerk.): *Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 203–228.
- Rheinberger, Hans-Jörg (2010): *On Historicizing Epistemology. An Essay*. (Transl. Fernbach, David) Stanford University Press
- Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin (szerk.) (1999): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene: 1921–1998*. JATE, Szeged, 27.

BIBÓ ISTVÁN ÉS GIUSEPPE VEDOVATO CENTENÁRIUMA, AVAGY KÉT NAGY TUDÓS ÉS POLITIKUS PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZA

Réti György

PhD, ny. külügyi főtanácsos,
ItalUng BT.
retigy@gmail.com

Bibó István

A magyar és az olasz tudományos és közélet együtt és külön emlékezik meg két világnagy tudósa és politikusa születésének centenáriumáról. Mindketten száz éve születtek, de Bibó István immár harminckét éve halott. E sorok írása közben érkezett a szomorú hír, miszerint Giuseppe Vedovato alig két hónappal 100. születésnapja előtt, 2012. január 18-án elhunyt.

Nem könnyű feladatra vállalkoztam, amikor Plutarkhosz után szabadon – megpróbálom felvázolni „párhuzamos életrajzukat”.

Giuseppe Vedovato

Megvallom, hogy eltérő a velük való kapcsolataim minősége: Bibó Istvánt személyesen nem, csak műveiből ismertem és ismerem, Giuseppe Vedovatóval csaknem két évtizedes alkotó kapcsolat fűz össze, amelyből kétségtelenül én merítettem többet, de talán én is tettem valamit hazánkbeli megismertetéséért.

• *Bibó István*

Született Budapesten, 1911. augusztus 7-én.

Édesapja előbb Budapesten minisztériumi tisztviselő, majd Szegeden az egyetemi

könyvtár igazgatója, etnológus és amatőr filozófus. Feleségével, Graul Irénnel együtt liberális szellemű személyiségek voltak, s ebben a szellemben nevelték gyermekeiket. Apai nagyanyja kikeresztelkedett zsidó családból származott (valószínűleg innen is ered unokájának rendkívüli érzékenysége a zsidókérdés iránt).

1925-től Szegeden a piarista gimnáziumban, majd 1929-től a szegedi Tudományegyetemen tanult, ahol 1933-ban államtudományi, 1934-ben jogtudományi diplomát szerzett. 1933–1934-ben Bécsben, majd Genfben folytatta tanulmányait.

A genfi egyetemen ismerkedett meg személyesen is az olasz Guglielmo Ferrero professzorral (1871–1942), a politikatörténet kiváló tanárával és népszerű történetíróval, akinek nézetei a legnagyobb hatással voltak rá, olyannyira, hogy később neki ajánlotta *Az európai egységről és a békéről* című tanulmányát.

Jogi gyakorlatát a királyi ítélőtáblán és a királyi törvényszéken szerezte, 1938 júniusától bírósági jegyző, majd novembertől az Igazságügyi Minisztérium tisztviselője. 1937 októberében a Márciusi Front programnyilatkozatának egyik szövegezője.

1940-ben Ravasz Boriskával, Ravasz László református püspök lányával kötött házasságot. A kitűnő pedagógus és történész feleségben emberileg és szakmailag nagyszerű és haláláig hű társat talált. Házasságukból három gyermek született.

A második világháború beszűkítette tevékenységi körét. A német megszállás során minisztériumi tisztviselőként menleveleket állított ki zsidóknak és más üldözötteknek, egészen októberi letartóztatásáig. Pár napos fogsága után a világháború végéig bujkálni kényszerült. Apósa, Ravasz püspök bújtatta

a Budapesti Református Teológiai Akadémia pincéjében.

A jövőre készülve 1944 nyarán kidolgozta a baloldali munkásság és a középosztály megbékélésére vonatkozó javaslatát.

1945 márciusától 1946 júliusáig – a miniszterre avanzsált diákkori barátjának, Erdei Ferencnek a felkérésére – a Belügyminisztérium közigazgatási osztályát vezette. A megyerendszer reformján dolgozott, majd a Nemzeti Parasztpárt delegálta a Jogi Reformbizottságba. Meghatározó szavú résztvevője az 1945. évi választójogi törvény elkészítésének, s később 1945. november 4-i választás előkészítésének.

Jelentős reformterveket dolgozott ki a magyar közigazgatási rendszer demokratikusabbá és dinamikusabbá tétele érdekében is: a megyerendszer helyett város és városkörnyékből álló, mintegy száz, a megyéknél lényegesen kisebb területű közigazgatási egységet tervezett. E máig aktuális feladat megvalósítását az 1946 márciusában kinevezett új miniszter, Rajk László állította le.

A *Valóság* című folyóirat 1945. október–decemberi számában jelent meg *A magyar demokrácia válsága* című írása, amely nagy vitát gerjesztett. Ez a tanulmány jelent meg alig egy évvel később Giuseppe Vedovato folyóiratában, amivel két ünnepléstől hősünk élete összekötődött. (Erről olasz tudóstársa életrajzában írunk majd bővebben.)

A II. világháború után tanulmányainak többségét a *Válasz* című folyóiratban közölte.

Humanista demokratiként határozottan elítélte a magyarországi németek kitelepítését.

Az erről írt egyik pro memoárjában megállapítja: „Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy az ún. »sváb kérdésnek« általában tervezett megoldásával szemben erkölcsi, társadalompolitikai és technikai aggályaink vannak... A

sváb kérdés ilyen erőszakos felvetése az ország külpolitikai helyzetét nagyon súlyosbítaná. Mindezek alapján javasoljuk, hogy a „sváb kérdés»-ből ne csináljunk faji vagy nemzetiségi kérdést. A valóban hűtlen egyénnel szemben, a népbíróság útján járjunk el, a sváb kérdés lényegét pedig ésszerű széttelepítés és a magyar tömegek áttelepítése útján (az ország határain belül) oldjuk meg”.

1946 júliusától 1950-ig a Szegedi Tudományegyetem professzora és a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A szegedi professzori kinevezés különösen kedves számára, hiszen édesapját ebben is követi (és olyan kiváló professzorokkal működik együtt, mint Tóth László, id. Martonyi János és mások).

1949-ben, a „proletárdiktatúra győzelme eredményeként”, megfosztották professzori állásától és akadémiai tagságától is. A Huszár Tibor életéről adott terjedelmes interjújában így összegezte az ezt követő éveket: „Ezután, körülbelül három évig elég intenzív nyomorgás következett...”

1951-től az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa lett. Itt érte politikusi életének legfontosabb eseménye, az 1956-os forradalom.

1956. október 30-án részt vett a Nemzeti Parasztpárt, majd november elsejétől új nevén, a Petőfi Párt újjászervezésében. A párt november 2-án miniszternek jelölte a harmadik Nagy Imre-kormányba, és november 3-án államminiszterre neveztek ki. E minőségében már nem találkozott a miniszterelnökkel, mert november 4-én megindult a szovjet katonai invázió, és Nagy Imre, az Országházból elmondott drámai hangú rádióbeszéde után munkatársaival és családtagjaikkal együtt a jugoszláv követségben kért menedéket.

Bibó csak ezután érkezett be a Parlamentbe – az érte küldött autóval. Ott tárgyalt Tildy

Zoltánnal és másokkal, majd az egyedüli törvényes magyar kormány képviselőjeként felhívást intézett a magyarokhoz és a világhoz. Egyrészt felszólította a magyar népet, hogy „a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyvereivel éljen”. Ugyanakkor kérte a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését a leigázott magyarság szabadsága érdekében. A parlament épületét november 6-án hagyta el. Kétnapos bátor szembeszállása a parlamentet elfoglaló fegyveres erőkkel azóta bevonult a magyar történelem legendáriumába.

Kijövele után *Expozé a magyarországi helyzetről* címmel készített összefoglalót, majd egy tervezetet a kiegyezés kibontakozásáról, melyet eljuttatott az amerikai, az indiai és más követségekre. Miniszteri megbízatása hivatalosan november 12-én szűnt meg – a kormány felmentésével.

Letartóztatásáig több javaslatot dolgozott ki a „magyar kérdés” kompromisszumos megoldása érdekében. 1957 elején írta *Magyarország és a világhelyzet* című tanulmányát, mely szeptember 8-án jelent meg a tekintélyes bécsi *Die Presse* című napilapban.

1957 májusában letartóztatták, majd 1958. augusztusban életfogytiglani börtönre ítélték. Perének másodrendű vádlottja Göncz Árpád, a későbbi köztársasági elnök volt. Csak Nehru indiai elnök személyes közbenjárására álltak el attól, hogy halálra ítéljék. Hatéves börtönbeli magatartását a legtalálébban Nagy Attilla, a neves színész és börtöntárs jellemezte: „ő volt valamennyiünk között testileg a leggyengébb, lelkileg a legerősebb”. Az 1963. évi amnesztiával szabadult, majd 1971 végén történt nyugdíjazásáig a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában tevékenykedett.

Nyolc nyugdíjas évében munkáit rendezte, fordított, és újabb műveket is publikált.

1976-ban, Londonban jelent meg angol nyelven *A nemzetközi államközösség benuhátsága és annak orvosságai* című könyve.

1979. május 10-én hunyt el Budapesten. Az Óbudai temetőben temették el. Ez volt a demokratikus ellenzék első nagyszabású nyílt fellépése. Illyés Gyula e szavakkal búcsúztatotta: „Itt tesszük ma földbe. A hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettségét, aki távozása után is vigaszunk marad. Ő maga enyhíti a gyászt. Azzal, hogy lám, ilyen embereket is terem ez a föld.”

Tudományos munkássága

Jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki a jogelmélet, a nemzetközi jog, a közigazgatás, az államelmélet, valamint a politikatörténet területein.

A Kádár-rendszerrel szemben csöndes, de határozott szembenállást tanúsított, feddhetetlen erkölcsössége és tudományos teljesítménye által az ellenzéki értelmiség példaképévé vált.

Szellemi képességeinek egyik gyakorlati megnyilvánulása volt, hogy az 1945. novemberi választás szervezőjeként kifejlesztette az egyedi technikát arra vonatkozóan, hogy a rendelkezésre álló roppant szűkös időtartam alatt a választás egésze lebonyolítható legyen. E technika a nyugat-európai szervezőelmélet tudományában is csak az 1950-es években jelent meg, de már a „feltaláló” Bibó nevével függetlenül.

Láthatjuk, hogy Bibó István „politikai száműzöttként” majdnem tizenöt évet töltött el könyvtárosként, előbb az Egyetemi Könyvtárban, majd a KSH Könyvtárában. Ebbéli tevékenységét így jellemzi Keresztúri József a könyvtáros Bibóról szóló könyvében: „Meg-

győződésünk, hogy magatartásának leglényegesebb jellemzője – a minden élethelyzetben az éppen vállalt feladat teljesítése iránti alázat – a könyvtárakban munkálkodó Bibó hétköznapijaiban is tetten érhető...”

Legjelentősebb munkái 1945 és 1948 között születtek, ezekben főként a közép- és kelet-európai politikai fejlődés torzulásait vizsgálta. Itt és most csak leltárszerűen tudjuk felsorolni ezeket.

A már említett *A magyar demokrácia válsága* című 1945-ös írásában még bízott abban, hogy létrejöhet „az angolszász és a szovjet demokrácia szintézise”. Később felismerte ebbéli reményeinek illuzórikus voltát.

Az 1946-ban megjelent *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című műve a hasonló sorsú térségbeli államokkal összevetve vizsgálta a magyar fejlődés ellentmondásait, a megkésetté válásból eredő torzulásokat, a hisztéria és a hamis realizmus végleteit.

Az 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon* a Soáért viselt magyar felelősséggel nézett szembe példamutató következetességgel és felelősségvállalással.

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948)* című munka a „magyar balsorsot” elemzi: eszerint a XIX. századig a válságokból való meddő kitörési kísérletek alkati torzulásokat hoztak, majd a XX. században e görcsök és torzulások sodorták zsákutcába az országot.

Utolsó műve, *Az európai társadalomfejlődés értelme* gondolatainak szintézisét teremtette meg.

Írásai a Rákosi-érában egyáltalán nem jelenhettek meg, a Kádár-korszakban pedig csak annak második, „enyhülései” felében publikálhattak néhányat. 1949 után külföldre se utazhatott, így életében neve Magyarországon nagyon kevéssé volt ismert, a nagyvi-

lágban pedig szinte semmit sem tudtak róla. (Mindez fokozta a magyar demokrácia váltságáról szóló tanulmánya olasz nyelven történt publikálásának a jelentőségét.)

Feddhetetlen erkölcsössége és tudományos teljesítménye mégis példamutató hatással volt a hazai ellenzéki értelmiség gondolkodására. A közvetlenül halála után, 1980-ban szamizdatban kiadott Bibó-émlékkönyv jelentősen hozzájárult a különböző ellenzéki csoportok együttműködéséhez.

Életében nem kapott kitüntetést, és csak a rendszerváltást előkészítő Németh Miklós kormánya pótolta ezt a mulasztást, amikor 1990-ben posztumusz Széchenyi-díjjal ismerte el, az indoklás szerint „a magyar államiság sorskérdéseire, a közép- és kelet-európai térség népeinek együttműködése és fejlődési perspektíváinak problémáikhoz kapcsolódó kutatási tevékenységéért, valamint a politikai elmélet kérdéseinek vizsgálatában elért, nemzetközileg is elismert eredményeiért”.

A rendszerváltás után, ha nem is teljesen kielégítő módon, de a bibói eszmevilág reneszánszának lehettünk tanúi. Ennek legfontosabb megnyilvánulásai:

Nevét viseli az ELTE jogász és politológus szakkollégiuma, ahol 1988 márciusában a Fidesz létrejött.

2000-ben megalakult a *Bibó István Közéleti Társaság (BIKT)*. Alapszabályzata értelmében célja, hogy „a névadó szellemiségének megfelelő közéleti fórumot teremtsen a politikai, gazdasági, kulturális kérdések nyilvános megvitatására. Alapítói Göncz Árpád, Kende Péter, Litván György, Gombár Csaba, Görgey Gábor, Márton László, Vásárhelyi Miklós és Vitányi Iván voltak. A felügyelőbizottság elnöke ifj. Bibó István. A BIKT fő feladata: Bibó István műveinek megismertetése és eszméinek terjesztése mellett – a libe-

rális-demokrata szellemiségű pallérozott párbeszéd elősegítése, elsősorban a közvéleményre nagy befolyással bíró szellemi és kulturális értelmiség körében. Ennek érdekében évente nyolc-tíz nyilvános vitát tart az éppen aktuális kérdésekről.”

2002-ben a BIKT-hez hasonló célokkal Dénes Iván Zoltán létrehozta a *Bibó István Szellemi Műhelyt*, amely Bibó műveinek kritikai kiadásával és konferenciák szervezésével terjeszti a bibói szellemet.

Több iskola és intézmény is viseli a nevét.

2005 óta szobra áll a Duna-parton, majd 2011-ben, születésének centenáriuma alkalmából a budai lakhelyéhez közeli parkot róla nevezték el.

Bibó István a múlt század kiemelkedő magyar politikai gondolkodója. Sírfeliratának – a rá jellemző keserű és bölcs ironiával – ő maga ezt javasolta: „Élt három évet, 1945-től 1948-ig.” Rövid bemutatásának végén álljon itt életfilozófiájának talán leghíresebb gondolata, miszerint „demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni”.

• Giuseppe Vedovato

1912. március 13-án született Greciben, az akkor alig háromezer lakosú dél-olaszországi községben. Édesapját négy, édesanyját tizenkét éves korában veszítette el. A teljes árvaságból küzdötte fel magát az olasz politikai és tudományos élet kiemelkedő alakjává.

Középiskolai tanulmányait Salernóban végezte, majd a firenzei Cesare Alfieri Főiskolán szerzett társadalomtudományi és nemzetközi jogi diplomát. Elsősorban az afro-ázsiai országoknak szentelte egyébként rendkívül szerteágazó tudományos munkásságát. Hamarosan maga is egyetemi tanár lett: hosszú pályafutása során a firenzei, a bolognai és a római egyetemeken tanított kinevezett pro-

fesszorként, de előadásokat tartott Itália és a világ számos más egyetemén is.

A tudományos sikereivel egyidejűleg alakult politikai karrierje: 1953–76 között öt alkalommal volt kereszténydemokrata képviselő, majd szenátor. 1972–75 között az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének elnöke, alapítója és névadója az Európa Tanács strasbourgi könyvtárának.

A fentiek mellett volt olasz kenubajnok, nemzetközi díjakat nyerő fényképész, az Olasz Földrajzi Társaság, valamint az Interparlamentáris Unió olasz csoportjának elnöke. E két utóbbi minőségében bejárta a világ szinte minden országát. Négyyszer járt Magyarországon, melyet nagyon megszeretett.

Hét évtizeden keresztül szerkesztette – feleségével, Maria Luisa Sternini jogásznővel együtt – a negyedévenként megjelenő *Rivista di Studi Politici Internazionali* (RSPI) című folyóiratot, az egyik legkitűnőbb olasz külpolitikai orgánomot.

E sorok íróját 1993-ban megajándékozta a folyóirat 50. évfordulójára készült repertóriummal. Megvallom, hogy „kötelező penzumként” lapozgattam a professzor által nekem ajándékozott listát, amikor ismerős névre bukkantam: *Stefano Bibó*. A címet és a lapszámot olvasva a felfedezés öröme csak fokozódott: *La crisi della democrazia in Ungheria*, azaz *A demokrácia válsága Magyarországon*, majd a kiadvány megjelenésének évszáma: *1946. július – 1947. október*. (Úgy látszik, hogy nemcsak a magyar demokrácia, de a folyóirat is válságban lehetett, ha az egyébként negyedéves publikáció hat számot volt kénytelen összevonni.)

Alig néhány nappal később a segítőkész professzor el is juttatta hozzám a ma már nehezen megtalálható cikk fotokópiáját. A 24 oldalas, némileg rövidített tanulmány for-

dítója a közelmúltban elhunyt Paolo Santarcangeli, a fiumei származású kiváló költő és a magyar kultúra egyik legavatottabb olaszországi „arkangyala”, aki az azóta klasszikussá vált cikk elé a következő megdöbbentően frappáns, az élő klasszikust felfedező rövid bevezetőt írta:

„A cikk, amelyet itt közlünk, megjelenésekor nagy sikert aratott Magyarországon. Némileg rövidítve közöljük, az időközben bekövetkezett események ellenére, mégpedig három okból:

– mert az elegáns, meggyőző, világos politikai próza egy nem akármilyen példája, amelyet az egymást láncszerűen követő logikus következtetések jellemeznek,

– mert ez a tanulmány egy olyan őszinte és pártatlan expozé, amely nem hallgat el semmit, és nem hátrál meg még a leghálátlanabb és a legsikamlósabb témák előtt sem, a könyörtelen és becsületes igazságkeresés szellemében (amiből sokat tanulhatunk, összehasonlítva az olasz politikai próza csaknem egészének szándékos elhallgatásaival),

– végezetül azért, mert a szerző következtései sajátos és meglepő módon alkalmazhatók a mi helyzetünkre, azaz kedvező lehetőséget nyújtanak gyümölcsöző összevetésekre és könnyen levonható tanulságokra.”

Santarcangeli, érdeme hogy lefordította, és az egész olasz politológia elé példaként állította az akkor még Magyarországon is alig ismert Bibó Istvánt!

Giuseppe Vedovato, a sokoldalúan művelt, kitűnő ízlésű és „jó hallású” főszerkesztő érdeme viszont az, hogy folyóiratában külföldön elsőként közölt tőle cikket!

A tanulmány első oldalának alján olvasható a cikk eredeti megjelenésére utaló lábjegyzet: „Dalla rivista *Valóság* (Realtà), Budapest, dicembre 1945.” És még a *Valóság* ékezetei is a helyükön vannak!

További kutatásaim során Giuseppe Vedovato újabb „magyaros érdemeire” derült fény.

1957-ben elsőként publikálta teljes terjedelmében olaszul az ENSZ Különbizottságának jelentését az 1956-os magyar forradalomról. Az 1970-es évek elejétől előbb mint az Európa Tanács Közgyűlésének elnöke, majd tiszteletbeli elnöke következtesen tevékenykedett Magyarország felvételéért az európai együttműködés e fontos szervezetébe.

Amikor 1994 júniusában a Római Magyar Akadémián nagysikerű estet szerveztünk tiszteletére, Vedovato a „Magyarország európai elhivatottságának pillanatairól” tartott szép beszéde keretében nyújtotta át Teleki Pálnak a nagy olasz geográfushoz, Giotto Dainellihez, az Olasz Tudományos Akadémia egykori elnökéhez írt tizennyolc levelének másolatát, amelyeket Dainelli, sok más magyar vonatkozást tartalmazó levelezésével együtt rá hagyományozott. A professzor később e levelek eredeti példányait is visszajuttatta Magyarországnak. (Az érdeklődők a Földrajzi Múzeumban megtekinthetők.)

1995-ben az MTA és a Római Magyar Akadémia könyvtárainak rendelkezésére bocsátotta az elmúlt hatvan év valóságos politikai enciklopédiáját képező folyóiratának teljes állományát.

(Csak zárójelben jegyzem meg: nagy örömet és megtisztelést jelentett számomra, amikor Vedovato – az első felkérésre – terjedelmes és értő előszót írt a *Budapest–Róma, Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940* című könyvem elé, amely azóta angolul is az ő bevezetőjével jelent meg.)

Érdemeinek elismerésül kitüntették a Magyar Köztársasági Érdemrend Tiszti Keresztjével, és a Magyar Tudományos Akadé-

mia nagyjelével, a Magyar Földrajzi Társaság pedig tiszteletbeli tagjává választotta.

1997-ben, 85. születésnapja és szerkesztői tevékenységének 60. évfordulója alkalmából az olasz tudományos élet háromkötetes, csaknem kétezer oldalas „laudációval” ünnepelte a nagy tudóst és szerkesztőt. Ebben másfél-száz olasz és külföldi tudós fejezi ki tiszteletét Giuseppe Vedovato iránt. Az első kötet 59 szerző tanúságtételét tartalmazza a kiváló olasz politikus és politológus tevékenységének különböző megnyilvánulásairól, majd csaknem 150 oldalon ismertetik az ünnepelt politikai és tudományos pályafutásának fő tényeit, végül 105 oldalon sorolja fel Vedovato 38 önálló kötetét és ötszáznál több más publikációjának bibliográfiai adatait. A második és harmadik kötet az olasz és a nemzetközi politikatudomány jelentős alakjainak az évforduló alkalmából közzétett tanulmányait közli. A kötetek és az életmű rövid ismertetésének nehézségét tükröző adat: a három kötetnek csupán a tartalomjegyzéke 22 oldalt foglal el!

A három kötet tükrözi az enciklopédikus tudós életművének sokrétűségét: egymást váltogatják a történelmi, politológiai, nemzetközi jogi és a jelenlegi nemzetközi helyzetről szóló írások.

E sorok íróját érte az a megtiszteltetés, hogy ismertesse Vedovato hazánkkal kapcsolatos tevékenységét. A *Giuseppe Vedovato, Magyarország intellektuális nagykövete, avagy egy olasz európeér magyar elhivatottságai* című húszoldalas írás tetelesen sorolja fel és ismerteti Vedovato hazánkkal kapcsolatos megnyilvánulásait.

Szólni kell arról is, hogy Vedovato fontos szerepet játszott az európai egyesülés folyamatában is. Huszonhárom éven keresztül volt az egyesülés motorjaként szolgáló Európai

Parlament Közgyűlésének vezető funkcionáriusa, majd 1972 és 1975 között elnöke.

Az Európa Tanács azzal örökíti meg az Európa egyesüléséért tevő legkiválóbb személyiségeket, hogy strasbourggi palotájának folyosóin elhelyezi mellszobrukat. Nos, 2007 júniusában az a rendkívüli megtisztelés érte hősünket, hogy tizedikként az ő mellszobrát avatták fel (olyan nagyságok mellé, mint Giuseppe Mazzini, Alcide De Gasperi, Winston Churchill, Konrad Adenauer, Robert Schumann és mások). Aurelia Attili Bernucci szoborportréjának elnevezése *A könyv szerepe*, és Vedovatót olyképpen mutatja be, amint átöleli néhány művét. (Ezek közül az egyiknek a címe is látszik: *A remélt és lebeszélges Európa*, mely kötet számos európai egyetemen az európai integráció kérdéseit tanulmányozó diszciplína alapművének számít.) A szobrot felavató beszédében Terry Davis, az Európa Tanács angol elnöke ezeket mondta: „Giuseppe Vedovato a távlatok és a tettek embere. Nem elégszik meg a jövőről szőtt álmokkal, hanem látni akarja azok megvalósulását. . . A szobor, amelyet itt ma felavatunk, emlékeztet arra, hogy Európa a mi közös ügyünk, és hogy a fejlődése gyakran függ az olyan rendkívüli emberek bátorságától, víziójától és elkötelezettségétől, mint amilyen Giuseppe Vedovato.”

2009-ben – 97 évesen! – az agg tudós újabb könyvvel jelentkezett a sokatmondó *Egy hosszú élet kihívásai* címmel. E cím is mutatja, hogy e 804 oldalas (!) kötet a szellemi és erkölcsi végrendeletének tekinthető.

A kötethez írt előszavában a mélyen vallásos tudós így fogalmazza meg hitvallását: „Istenem, add meg a megnyugvást, hogy elfogadjam mindazt, amin nem lehet változtatni. Add meg a bátorságot, hogy megváltoztassam mindazt, amit megváltoztathatok! És add meg

a bölcsességet, hogy különbséget tudjak tenni e két dolog között!”

Vedovatóra nagyon jellemző, hogy az életével számot vető kötetét az etikai kérdések megtárgyalásával kezdi. Büszkén idézi levélváltását 1968-ban Giovanni Leone köztársasági elnökkel, majd 1976-ban Benigno Zaccagnini pártfőtítkárral. Leveleiben, az olasz politikai élet visszasságai miatt lemondó államtitkári kinevezéséről, majd kereszténydemokrata szenátorként való újrjelöléséről. Ezután kilencven oldalon közli írásait és parlamenti felszólalásait, amelyekben konkrét példákkal mutatja be Itália erkölcsi válságát, és tesz javaslatokat ennek megváltoztatására.

(Szándékomban áll e nagyszerű „szellemi végrendeletéről” még bővebben beszámolni. Itt és most még csak azt említem meg, nem kis büszkeséggel, hogy kötetébe bevette az őt Magyarország „szellemi nagykövetségében” megerősítő írásomat is.)

Vedovato nagy figyelmet fordít arra, hogy gazdag életének szellemi és tárgyi hagyatékait mennyel teljesebben és hozzáférhetőbben hagyja az utókorra. E célból a római Gregoriana Pápai Egyetemre hagyományozta örökségét, amelyből az egyetem létrehozta látványosan gazdag és szép *Giuseppe Vedovato Múzeumot és Archivumot*, ahol bárki megtekintheti a világ szinte minden tájáról összegyűjtött műkincseket, és tanulmányozhatja gazdag életművét.

A professzor ugyanerre az egyetemre hagyta a korábban Strasbourgban tartott, de véleménye szerint nem eléggé kihasznált Bibliothèque Vedovatót, amely 35 ezernél több kötetet és ezernél több periodikát tartalmaz.

Megemlítendő még, hogy az olasz Művelődési Minisztérium megvette Vedovato magánlevéltárát, és rendezését a firenzei Nemzeti Könyvtárra bízta. A professzor közlése

szerint a nyolcvan vaskos doboz közül kettő tele van a hazánkkal kapcsolatos írásaival, levelezésével és más dokumentumokkal.

E két rövid írásban megpróbáltuk felvázolni a XX. század egy-egy nagy magyar és olasz tudósának „párhuzamos életrajzát”. Különböző körülmények között éltek és dolgoztak, de mindketten sokat tettek hazájuk és világunk jobbító megváltoztatásáért, szellemi gyarapításáért, erkölcsi nemesítéséért. Személyesen soha nem találkoztak, de nagy, fentebb

leírt „szellemi találkozásuk” létrejött folyóirataik hasábjain. Mindketten méltán váltak rendkívüli szellemi forrássá, erkölcsi mércévé.

Hálásan köszönöm ifj. Bibó Istvánnak az édesapjához méltó segítőkészséget, amelyet e szerény írás jobbítása érdekében tanúsított.

Kulcsszavak: *Bibó, Vedovato, Plutarkhosz, zsidókérdés, Ravasz Boriska, 1956, tudományos munkásság, Greci, RSPI, Santarcangeli, Európa Parlament, „szellemi találkozás”*

A NAGY TRÓNFOSTÁS

Brendel Máttyás

PhD, posztdok kutató, INRIA, Franciaország
matyas.brendel@gmail.com

Stephen Hawking és Leonard Mlodinov Nagy Terve (Hawking–Mlodinov, 2011) nem egészen pontosan az, amit várnánk: nem az, hogy végre ismertetik a Világmindenség egyesített nagy elméletét. Mert ismertetnek ugyan egy olyan elméletjelöltet, amelyet a fizikusok jelenleg is formálnak, és esetleg esélyes erre a szerepre, de ez ügyben nem tudják az olvasók számára megnyugtatóan lezárni a kérdést: az M-elmélet jelenleg még kérdéses, nyitott. A könyv nagy célkitűzése tulajdonképpen (az) isten(ek) teljes „halála”, hogy Nietzsche szálóigéjét alkalmazzuk. És ez a „trónfosztás” sikerül is Hawkingnak és Mlodinovnak (a továbbiakban H&M).

A teológiában az olyan érveket, melyeket isten(ek) létezésének igazolására dolgoznak ki, *teodiceáknak* nevezik. Több ilyen létezett, például Anzelm ontológiai istenérve, Aquinói Szent Tamás híres öt istenérve vagy William Paley istenérve a biológiai tervezettségről. A filozófia lényegében érvénytelenítette Anzelm érvét (Altrichter, 1993), Darwin elmélete pedig száműzte Paley teodiceáját. Richard Dawkins egy teljes könyvet szánt ez utóbbinak *A vak órásmester* címmel (Dawkins, 2011). Természetesen a kreacionizmus hívei ezt nem fogadják el, de a tudományon belül egyetlen olyan érv maradt, amelyet valamennyire komolyan lehetett venni: ez pedig az univerzum finomhangoltságának kérdése. E kérdés tudó-

mányos egzaktágú megfogalmazása és komoly feltevése viszonylag friss, ám a közelmúltban lényegében csak ez maradt, mint olyan probléma, amelyet tudományos színvonalon fel lehetett mutatni, és amelybe az istenhívők kapaszkodhattak. Nemrég, Paul Davies ismert könyvében (Davies, 1995) még rejtélyként kellett, hogy elkönnyelje a jelenséget, és legalábbis nyitva hagyta a kaput az isten(ek) számára. H&M könyve tulajdonképpen egy Daviesnek adott válaszként is felfogható.

Ahhoz, hogy ezeket a válaszokat el tudja mondani, H&M az első hat fejezetben egy szokásos bevezetést ad a fizika történetéről és az ismert, nagy fizikai elméletekről, a relativitáselméletet és kvantummechanikát is beleértve. E témában sok könyvet elérhet az olvasó, s eldöntheti, melyik előadásmód tetszik neki a legjobban. Számomra kissé hosszú volt a történet ismertetése. H&M könyvének ezen túl két objektívebb hátránya van, az egyik a fordítás, amely sok helyen nem éppen magyaros. A másik, hogy nincsenek hivatkozások, márpedig egy tudományos könyv esetében ez nagy hiba. A hivatkozások egyrészt arra szolgálnak, hogy ellenőrizzük H&M mondanóját. Nyilván sokan nem is feltételeznék, hogy szándékosan hazudnak, de talán az interpretációkat illetően lehet, hogy szeretnének utánajárni néhány kérdésnek. A hivatkozások hiánya azért is igen nagy kár, mert ha

valaki pozitív érdeklődés okán szeretne továbbolvasni, ahhoz sem ad segítséget.

Az első hat fejezet között a harmadik anynyiban eltérő, hogy egy filozófiai kérdéssel foglalkozik, azzal, hogy mit tekintünk valóságnak. H&M válasza: a modellfüggő realizmus nem nagy újdonság, az instrumentalizmusban vannak hasonló nézetek, de a logikai pozitivizmusban is találhatunk ilyen értelmezéseket: „*Tudományos értelemben létezni annyi, mint a rendszer részének lenni.*” (Carnap, 1950.) A rendszer itt természetesen az elfogadott tudományos elmélet keretrendszerét jelenti). Az érdekes inkább az a mozaikelmélet-elképzelés, amelyet megfogalmaznak, s amely szerint nem egyetlen elmélet fedi le a valóságot, hanem elméletek olyan mozaikja, amelyeknek érvényességi területe nem az egész univerzum, tehát nem szokásos természettörvényekből állnak. Ezek az elméletek nem egyesíthetők egy klasszikus, univerzális elméletté, de a tapasztalatnak megfelelnek, és azokban a tartományokban, ahol átfedők az érvényességi területek, konzisztensek egymással.

Isten trónfosztása a hatodik fejezetben kezdődik. Az első kérdés nem is a finomhangolás, hanem egy régebbi teodicea, Aquinói Szent Tamás emlegetett istenérvei közül a *prima causa*, vagy az azzal rokon, arisztotelészi „mozdulatlan mozgató” megdöntése. Mielőtt H&M megoldásáról szólnék, hadd helyezzem azt egy általános keretbe, olyan keretbe, amely még gimnáziumi matematika szintjén is érthető.

Ahogy H&M elmagyarázza, a mozdulatlan mozgató érve akkor vált újra teodiceává, amikor Edwin Hubble nyomán kiderült, hogy az univerzum időben véges. Egy öröktől fogva létező Világegyetem esetében nincs ilyen probléma: mivel az ilyen univerzumnak egy ilyen elméletben nincs kezdete, ezért nem

kell első mozgató, első ok, nem kell teremtő, nem kell teremtés. A probléma a véges idejű univerzum feltételezésével adódik. Csakhogy nem szabad itt összekeverni a véges és végtelen topológiai és mértékelméleti fogalmait! Kétféle végtelen van ugyanis: végtelen nagy, illetve vég nélküli. Ennek megfelelően kétféle véges: véges méretű és véggel rendelkező. Végtelen nagyságú és vég nélküli lehetne például a végtelen newtoni tér és idő (ha lenne ilyen), vagy absztrakt példaként a teljes számegyenes. Véges nagyságú és végekkel rendelkező például egy bot, vagy a $[0,1]$ intervallum. Végtelen nagyságú, de véggel rendelkező folytonos halmaz vagy létező objektum nem lehetséges. De amiről sokszor megfélekednek az emberek, hogy lehetségesek véges méretű, de vég nélküli dolgok. Például egy labda felülete véges méretű, mégis vége. Az univerzum jelenlegi tudásunk szerint térben szintén ehhez hasonló, ahogy azt H&M be is mutatja a szokásos labdafelület-hasonlattal. Így lehetséges az, hogy a térben nincs olyan pont, amely az univerzum vége volna, de egyébként mégsem végtelen nagyságú.

Az embereknek ezt nehéz elfogadni, biztos vagyok benne, hogy sokan órákat morfondíroznak ilyeneken. De mára már lassan megbarátkoztak vele. Amire nem gondolnak, hogy az idő is lehet ilyen. És érdekes módon pont a katolikus egyház és a különféle vallások hívei feledkeznek meg erről. Pedig már gimnáziumban is tanulunk olyanról, hogy $]0,1[$ nyílt intervallum, amelynek nincs vége, de véges nagyságú. Persze ilyen botot nem tudok mutatni, de tudunk labdát, karikát, Möbiuszsalagot és hasonlókat.

H&M megoldása (melyet már korábban is lehetett olvasni) annyival csodálatosabb, ahogy ez a véges, vég nélküli téridő konkrétan felépül: az idő „fokozatosan” csavarodik ki a

térből. H&M saját hasonlata, hogy a téridő olyan, mint a Föld felülete, ahol a Déli-sark a szingularitás, az univerzum „kezdeté”. Az idő az a déli irány, és azt is láthatjuk, hogy az idő, avagy a „déli irány”, a Déli-sarkon fokozatosan kezdődik el: a többi irányból „kanyarodik ki”. Mi több, a Déli-sark maga ugyanolyan pontja a Föld felületének, mint bármelyik másik pont. A Déli-sark a legdélebbi pont, mégis a Déli-sarknál délebbre semmi. Hasonlóan, a szingularitás előtt sem volt semmi, mert értelmetlenség megkérdezni, hogy mi volt előtte. És ezt H&M nem csak úgy találja ki, a teodicea kijátszására, hanem ez következik a fizikai elméletből. Nincs tehát a szingularitás előtti időpont. Sőt, tulajdonképpen a szingularitás sem létező pont, hanem csupán a határérték. Olyan, mint a nyílt intervallumot lezáró pont, amely az intervallumnak nem része. Az a kérdés tehát, hogy „mi volt a Világegyetem előtt, hogyan keletkezett, vagy ki teremtette”, ugyanolyan értelmetlenség, mint azt kérdezni, „mi van a Déli-sarktól délebbre a Föld felszínén”.

Ahogy arra Dawkins is rámutat (Dawkins 2009, 123.), egy teremtő feltételezése egyébként maga is több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol, hiszen adódik a kérdés, hogy ki teremtette a teremtőt, továbbá az is, hogy ha Isten képes egy univerzumot teremteni, akkor sokkal komplexebb az univerzumnál, tehát a hit egy kisebb komplexitású dolog „magyarázatára” egy bonyolultabbat tételez fel. Ráadásul még a magyarázat sincs meg, hiszen a teremtés hatásmechanizmusáról, okáról, céljáról, módjáról sem tudnak komolyan vehető elméletet megfogalmazni. H&M úgy fogalmaz, hogy: „*ha a válasz Isten, akkor a kérdést egyszerűen csak odébb toltuk, és azt kérdezhettük, hogy akkor ki teremtette Isten.*” (Hawking – Mlodinow, 2011. 204.)

Ezzel az egyik teodicea, „a mozdulatlan mozgató” meghalt. A másik az univerzum finomhangoltságáról szól. H&M gyenge antropikus elvnek nevezi azt, hogy a Földnek, a sok naprendszer sok bolygója közül olyan állapotúnak kell lennie, hogy azon az emberi élet lehetséges legyen, hiszen tudjuk, hogy itt vagyunk. A sok naprendszer és a sok bolygó léte megmagyarázhatóvá teszi azt, hogy véletlenül az egyikén lehetnek megfelelő körülmények, és mi természetesen pont ezen vagyunk találhatóak. Amióta tudjuk, hogy vannak más naprendszerek, sőt sok bolygót is felfedeztek bennük, a gyenge antropikus elv nem okoz különösebb problémát.

Erős antropikus elv, hogy maga az univerzum legalapvetőbb törvényei és állandói is olyanok, hogy valahol alkalmas legyen a helyzet az élet kialakulására. Tehát az alap-erőknek, alapállandóknak olyanoknak kell lenniük, hogy csillagok, bolygók alakulhassanak ki, valamint szénatomok, és az univerzum ne roppanjon össze, de ne is hulljon szét túl hamar. Ez az erős antropikus elv már sokkal több problémát okozott, és az emberek hajlamosak voltak istenérvnek tekinteni. Az erős és gyenge antropikus elv definíciója és megkülönböztetése egyébként más szerzőknél kicsit másként alakul, de mi most vegyük H&M fogalmait, nagyon hasznos lesz a konklúzió elmondásakor!

H&M tárgyalásmódjához itt is hozzátételek pár saját gondolatot. Csak szóalapú életformákra koncentrálnak, emiatt túlságosan is könnyen elfogadják azt a hipotézist, hogy az univerzum paraméterei arra vannak hangolva, hogy az intelligens élet megjelenjen benne. Valójában nem tudjuk, hogy milyen más életformák lehetségesek még.

Van egy ennél általánosabb probléma is: nem tudhatjuk, hogy a máshogyan hangolt

univerzumokban mi lehetséges. Senki nem lehet biztos abban, hogy azokban nincs-e valami, az életnél és az értelemnél is „nagyobb” dolog. Ha van, akkor az univerzumunk kifejezetten „rosszul” van hangolva, és ez akkor kifejezetten a „nagy” dolgokat szerető isten(ek) létezése ellen szól.

Végül, az egész tárgyalásmód az antropomorfizmus hibájába esik. Emiatt kellett ennyi idézőjelet használnom az imént. Az ugyanis, hogy az élet és az intelligencia valami „nagy” dolog, nem objektív állítás. Az a kérdés, amelyik azt kérdezi, miért pont olyan az univerzum, hogy abban az intelligens élet, konkrétan az ember kialakuljon, antropomorf, mert különös jelentőséget tulajdonít az embernek. Ez nem objektív, ez nem tudományos.

Tegyük fel, hogy egy máshogy hangolt univerzumban olyan dolgok alakulnak ki, melyeket nevezünk – mivel nem tudom megmondani, hogy konkrétan mik alakulhatnak ki, és nincs rá megnevezésünk – mondjuk „babigoknak” (Rudolf Carnap kifejezése egy kissé más példában). Ha egy ilyen univerzumban vagyunk, akkor az a kérdés, hogy „miért pont olyan az univerzum, hogy babigok alakuljanak ki benne”, ugyanolyan jogos vagy jogtalan, mint az, amely az emberekről szól. Objektíven az emberek nem különösebbek, mint a babigok. Ráadásul a babigok lehetnek az embereknél sokkal „fantasztikusabb” dolgok is, ami egyébként persze szubjektív. Nem tudom megmondani, mik lennének ezek a babigok. Nehéz elképzelni az intelligens gondolkodónál valami sokkal „nagyobb” dolgot, de a logikai lehetőség fennáll. Az istenhívők igazán nem reklamálhatnak, mert ők pont azt szokták mondani, hogy Isten valami nálunk sokkal nagyobb, elmondhatatlan dolog. A különbség, hogy ők hisznek ennek a létezésében, míg én csu-

pán az érv kedvéért teszem fel, hipotetikusán a babigok létezését egy másik univerzumban. Én nem állítom, hogy babigok léteznek, vagy létezhetnek másik univerzumokban, nekem az is elég, hogy ezt nem zárhatjuk ki. Ha nem zárhatjuk ki, akkor pedig nem állíthatjuk, hogy a mi univerzumunk nagyon különlegesen van hangolva. Ezzel pedig ugrott a finomhangoltsági érv. Tehát, ha a babig csak egy négydimenziós, az embernél „kisebb” valami, akkor is csak szubjektív megközelítés a finomhangoltság, nem pedig egy objektív érv. Tudományos szempontból az ember nem fontosabb, mint a macskák, kutyák, baktériumok, kövek, vulkánok, csillagok, fekete lyukak, csillagközi ködök, meteorok és üstökösök vagy a négydimenziós babigok.

Vizsgáljuk meg a dolgot valószínűség-számítási szempontból is! Ha egy véletlen folyamat eredménye sokféle elemi esemény lehet, és sok, egyenlően valószínű eseményből (egyenletes eloszlásról van tehát szó) az egyik bekövetkezik, akkor nem jogos kérdés megkérdezni, hogy miért az egyik, miért nem egy másik, ugyanolyan valószínű elemi esemény következett be. Akkor sem, ha az egyik számunkra kedves, a másik pedig kedvezőtlen.

Például a lottósorsolás egy ilyen folyamat, és ha a sorsoláson éppen Mari néni nyer, akkor Mari néni persze örül, és szerencsés, de nem jogos megkérdezni, hogy miért Mari néni nyert, miért nem Pista bácsi. Ugyanis Mari néni nyereségének eseménye csak Mari néninek, ismerőseinek, rokonainak különleges. Azoknak, akik szubjektíven vagy érdekeltségi okokból elfogultak Mari néni iránt. Tudományos szempontból nem az. Az sem érvényes tudományos érv, ha az elemi események egy kisebb halmazát kedvezőnek mondjuk, egy nagyobb halmazát pedig kedvezőtlennek, és utána arra kérdezzük rá, miért az

egyik halmazba esik az elemi esemény, miért nem a másikba. Például, ha imádom „Hajdúnaszádot”, akkor tűnődhetek, hogy miért éppen „hajdúnaszádi” lakos nyert, és miért nem „vértesdorogi”, de ez szubjektív. Az egyetlen eset, amikor különleges magyarázatot kívánó egy ilyen kérdés, ha egy nagyobb valószínűségű elemi esemény helyett egy kisebb valószínűségű elemi esemény következik be. Ez azonban egyenletes eloszlás esetében nem merülhet fel. Arra pedig nincs okunk, hogy az univerzum paramétereire más eloszlást alkalmazzunk.

Tehát a finomhangoltság nem okoz problémát, mert egy olyan kérdést tekint problémásnak, amelyre semmiféle különös magyarázat nem kell. H&M megoldása a multiverzumokkal mégis érdekes. A 194. oldalon idézi Schönborn bíboros véleményét, miszerint a multiverzum elmélete csak a finomhangoltság kérdésére kitalált mesterkélt válasz. Mint kifejtettem, magam egyetlen univerzum létezésé esetén sem látok megmagyarázandó problémát, de korábban nekem szintén mesterkéltnek tűnt a multiverzumos elmélet. Megjegyzem, hogy még mindig inkább végtelen sok univerzumot érdemes feltételezni, mint egy (pár) istent, mert a multiverzum elmélet legalább egy olyan dologból tételez fel sokat, amelyből egyet ismerünk, egy létezik, a vallások pedig valami olyat, amelynek megmutatható „párja nincs”, és meg se tudják pontosan mondani, hogy miről is van szó.

IRODALOM

- Altrichter Ferenc (1993): Fogalom és lét: logikai zsákutca istenhez. In: Altrichter Ferenc: *Észérvek az európai filozófiai hagyományban*. Atlantisz, Bp., 27–70.
Carnap, Rudolf (1950): Empiricism, Semantics and Ontology, *Revue Internationale de Philosophie*, 4, 20–40.
Carnap, Rudolf (1999 [1931]): A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Forrai

H&M könyve annyiban változtatott a véleményemen, hogy bemutatja, hogy a multiverzumok szinte szükségszerűen adódnak a fizikai elméletből. Bár még mindig kétségem van, hogy tényleges létezőként kellene tekinteni az alternatív történelmeket, vagy nem. És úgy tudom, ez egy folyó vita a filozófiában.

Mindenesetre H&M elmélete a finomhangoltság érvét is kilövi. Mert ezzel univerzumunk éppúgy csak egyike a sok létező univerzumnak, ahogy a Naprendszerünk egyike a sok naprendszernek. És ahogy elfogadjuk, hogy a sok naprendszer közül véletlenül lehet egy olyan, amely az élet kialakulására alkalmas, és mi persze ebben élünk (gyenge antropikus elv), úgy a teljes univerzum is egyikévé válik az univerzumoknak, és véletlenül pont olyan, hogy benne lehet élet, és mi persze pont ebben vagyunk, nem is lehetünk más-milyenben. Hawking és Mlodinov az erős antropikus elvet a multiverzum elmélettel a gyenge antropikus elv analógiájára oldja meg. A trónfosztás ezzel tökéletes, bevégeztetett.

A jövőben persze bármikor felmerülhet még egy olyan kérdés, amelyre éppen nincs magyarázat, és Istent rángatják elő. Csakhogy ez újabb és újabb visszaesés az *argumentum ad ignorantiam* hibájába, Isten pedig így csak a hézagok istene marad.

Kulcsszavak: *Isten, fizika, kozmológia, egyesített elmélet, finomhangoltság, teremtés, multiverzum, Stephen Hawking*

- Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Áron, Bp.
Davies, Paul (1995): *Isten gondolatai*. Kulturtrade, Bp.
Dawkins, Richard (2009): *Isteni téveszme*. Nyitott Könyvműhely, Bp.
Dawkins, Richard (2011): *A vak órásmester*. Kossuth, Bp.
Hawking, Stephen – Mlodinov, Leonard (2011): *A Nagy Terü*. Akkord, Bp.

Vélemény, vita

A TUDOMÁNY ÉS A FILOZÓFIA ESETE A TERMÉSZETTEL, A TÖRTÉNELEMMEL ÉS A DEMOKRÁCIÁVAL

Boros János

az MTA doktora,
MTA Filozófiai Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem

Napjaink természettudománya a nyugati világban olyan tekintélyt élvez, mint korábbi korszakokban a vallás.¹ Egykor papok értelmezték, ma tudósok tárják föl az emberi ész racionális szabályainak szakosodott alkalmazásával és a világgal való kifinomult interakciókat magukban hordozó módszereikkel a számukra ezáltal megjelenő fizikai-természeti világ törvényeit, és adják kezünkbe azokat az eszközöket, amelyekkel mindennapi problémáinkat megoldjuk – gyakran magukat a problémákat is létrehozva.²

A kortárs filozófusok jelentős része egyetért Nyíri Kristóffal, aki szerint „*A világ érvényes leírását a természettudomány adja*”. (Nyíri, 2011, 7.) A kiemelkedő amerikai filozófus, Richard Rorty szerint viszont a tudománytól nem várhatunk a világ értelmezése szempontjából releváns állításokat, még a „*valahogy ott lévő világ*” fogalma is problema-

tikus számára, a tudomány pusztán a világ egy értelmezése, és abban segít bennünket, hogy elérjük céljainkat (vö. Rorty, 1991 és Rorty, 1998). Ludwig Wittgenstein sem vár a tudománytól végső világmagyarázatot, úgy véli, ha valamennyi kérdésünkre választ kaptunk, még mindig maradni fog valami hiány, hiszen „érezzük, hogy még ha minden lehetséges tudományos kérdést megválaszoltunk is, életproblémáinkat még csak nem is érintettük. Persze akkor nem marad több kérdés; és éppen ez a válasz” (Wittgenstein, 1984, [6.52.]). A következőkben a természettudományok és a filozófia viszonyához kívánok hozzászólni, és azt a tételt próbálom demonstrálni, hogy e két tudás- és gondolkodásmód egymást feltételezi, egyik sem lehet meg a másik nélkül.

A mai tudományok a szisztematikus gondolkodás szülöttei, melynek első megjelenése a filozófia. A jövőt a múltból, a múlt hagyományából és elbeszéléseiből magyarázó vallásokhoz képest új paradigmát nyújtva, a

görög filozófusok voltak az elsők, akik a világ összefüggéseit nem a múlt tekintélyei, hanem az ész ereje segítségével próbálták feltárni. Amikor Thalész, Anaximandrosz, Pitagorasz és társaik mai tudásunk szerint elsőként törekedtek arra, hogy mindazt, ami körülvesz bennünket, és benne önmagunkat is a gondolkodás erejével, a gondolkodás szabályainak tudatos feltárással és annak tiszteletben tartásával magyarázzák, akkor csírájában megszületett a nyugati természettudomány és technikai civilizáció.

A görög filozófusok koruk humán és természettudósai is voltak, mindent magyarázni próbáltak, ami körülvette őket, miközben éppen az volt legfőbb felfedezésük, hogy a világ több, mint ami láthatóan körülöttük van. Az, ami látható és itt van, attól függ, ami nincs itt, vagy attól, ami nem látható. A világ, ahogy megjelenik nekünk, és mi magunk is, olyan okok vagy események eredői, amelyek már nincsenek itt, és nem láthatók közvetlenül. Mi volt születésünk előtt, mi volt a világ előtt, milyen volt a világ korábban, és mi lesz vele a jövőben. E nagy kérdések mind a mai napig nyugtalanítják a gondolkodókat, ezek hajtották előre a gondolkodást és a világfeltárást.

Mielőtt valaki elavult ósdiságokként félrelökné a görög filozófia felismeréseit, hadd utaljak arra, hogy – mint sok más esetben – régi felismeréseket mai természettudósok, jelen esetben agykutatók igazolnak. Terrence Deacon szerint az élő szervezetek és az agy mint teleodinamikus rendszer fogható föl (Deacon, 2011). Raymond Tallis a *Wall Street Journal*-ben úgy értelmezi, hogy az „*élő szervezetek olyan önszervező teleodinamikus rendszerek*”, amelyeknek a „*jelen nem lévő*”, a „*hiányzó*”, a „*távol lévő*” – abszenciális (*absential*) – a fő tulajdonsága. Valami akkor rendelkezik

abszenciális tulajdonsággal, ha „*létét valami jelen nem lévő határozza meg*.” A fizikai világban a közvetlen oksági hatások a meghatározók, miközben élőlények állandóan számolnak olyan létezőkkel, amelyek már nincsenek, vagy még nincsenek ott a környezetükben. Ilyen abszenciálisok lehetnek például hiteink, cselekvéseinket meghatározó normáink, a múltra vagy a jelenre vonatkozó időhatározóink. A tudat kialakulását és fejlődését Deacon szerint éppen az kényszerítette és alakította, hogy a külvilág folyamatosan változó kényszerei közt a túlélés esélyeit növelte, ha egy szervezet képes volt minél több abszenciálissal számolni, és adott esetben maga is képes volt ilyeneket létrehozni. Nem teljesen implauzibilis tehát a hipotézis, hogy a filozófia születésénél éppen olyan jellegű kényszerítő erők felismerése bábáskodott, mint amelyeket a mai agykutatók is feltárnak.

A tudomány a rendszeres, történetileg reflektált és öntudatos gondolkodás, vagyis a filozófia több évezredes fejlődése során jött létre, növekedett, és vált a filozófiától függetlenné. Ha a természettudományok a filozófiából nőttek ki és attól emancipálódtak, akkor elszakíthatatlan kapocs fűzi őket egymáshoz. Nem csak történeti értelemben, de mai működésük tekintetében is. A természettudományok továbbra is számtalan olyan fogalmat használnak, amelyet saját módszereikkel nem tudnak igazolni, tudományon, fizikán túli, metafizikai igazolásra szorulnak. Filozófusok pedig (köztük, akik nem elégednek meg azzal, hogy filozófiatörténészként régi szövegeket rendszerezzenek és elemezzenek) nem állíthatnak olyasmit, ami ellentmond a mai természettudományok állításainak.

A filozófiát halottnak nyilvánítani naivitás: ezzel magát a gondolkodást és a gondolkodás történetét nyilvánítanánk halottnak. A

¹ Az írás válasz Nánay Bence (2011) vitaindítójára.

² A tudomány filozófiájáról és a tudományról írtam Boros, 2009 és Boros, 2010 könyveimben.

történet csak akkor lenne halott, ha soha többé senki nem foglalkozna a gondolkodás, azaz a filozófia történetével. A jelenkorban a filozófia pedig akkor lehetne halott, ha senki nem gondolkodna többé átfogóbban, pusztán csak a retortában, a kémcsőben, a reaktorban történő eseményekre összpontosítana, és arról beszélne.

Filozófia és tudomány pragmatikus megközelítésben

Mi a filozófia? Mi a tudomány? Mi a természettudomány? Ezek a kérdések mára ugyanúgy értelmüket veszítették, mint az olyan klasszikus szókratészi kérdések, hogy „*Mi az ember?*”, „*Mi a szépség?*”, „*Mi a jószág?*”. Nem így tesszük föl a kérdéseket, nem egy-egy jelenség vagy létező lényegét keressük, hanem a legkülönbébb módokon – ahogy éppen tudjuk – közelítjük meg mindazt, ami körülvesz bennünket. Történetük során ugyanis számtalan módon, gyakran egymásnak ellentmondóan válaszoltak ezekre a lényegiséget, meghatározást kereső kérdésekre anélkül, hogy előrevitték volna azokat az aktivitásokat, amelyeket a nevek, fogalmak mint címkék jeleznek. Pedig a szavak és fogalmak elsősorban arra jók, hogy a világgal, környezetünkkel, embertársainkkal, a társadalommal kapcsolatos aktivitásainkat, cselekvéseinket támogassák, szerkezetet adjanak nekik és koordinálják azokat. Márpedig a cselekvések mindig nyitottak, időbeliek, és annak ellenére, hogy gyakran kezdetük és végük van, általában korábbi cselekvések következményei és újabbak generálói. Ennek megfelelően a fogalmaink sem zárt, időtől független lényegiségek hordozói, így célszerű elkerülni a szigorúbb definíciókat.³ Ha a filozófiát és a tudományo-

³ Az itt érintett pragmatikus gondolkodásmóddhoz lásd könyveimet: Boros, 1998 és Boros, 2000

kat pragmatikus módon fogjuk föl mint a világgal való interakcióink különféle módjait, melyek segítenek életünknek értelmet adni, ha fogalmaikat folyamatosan változtatható gyakorlati útmutatóknak tartjuk, akkor nem fogunk megmerevedni egy olyan gondolkodásban, mely mindenáron ellentétet keres, vagy amelyik ki akarja zárni egyiket vagy másikat a komolyan vehető aktivitások köréből. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne határozott különbség egyrészt a filozófia és a tudomány, másrészt a mágia, a sarlatánság közt.

Az egyetlen helyes tudomány- és filozófiafogalom propagálása egyrészt ideológiailag színezett diktatúrák sajátja, másrészt előfordul forrásokban nem bővelkedő demokráciákban is. A demokráciákban azonban óvatosan kell bánni az előre meghatározott tudomány- és filozófiafogalommal: miközben a sarlatánságot ki kell küszöbölni, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a gondolkodás szabadon halad előre, és keresi a legjobb fogalmakat, a legnagyobb újdonságokat, felfedezéseket. Itt inkább az a kérdés merül föl, hogy mely kutatásokra adjanak forrásokat, és melyekre ne, miután a gondolat és a kutatás végtelen kreativitása és nyitottsága szemben áll a források mindig korlátozott voltával. Ez azért is fontos kérdés, mert a politika az emberek, a demokrácia polgárainak adózás által beszédett pénzét osztja szét kutatásokra. Eből adódik minden, az állam által finanszírozott kutatás forrásszerzési körülményeinek és kutatási eredményeinek kötelező nyilvánossága, hiszen a nagykorú polgárnak tudnia kell, milyen döntési mechanizmusok során, mire fordítják saját erőforrásait, és neki kell képviselői révén döntenie, hogy mely kutatások kívánatosak a maga (és a demokratikus társadalom) számára és melyek nem. Nyilván

nem támogatandók azok a kutatások, amelyek valamilyen módon az emberi életet, békés társadalmi együttélést, a környezetet veszélyeztetik, és azok a kutatások sem, ahol zárt kutatócsoportok visszautasítják a nyilvános kommunikációt, amelyek megpróbálják a pénzosztás privilégiumát magukhoz ragadni, vagy amelyek konkrét politikai pártokkal szorosan összefonódnak. Természetesen az elavult paradigmák kutatócsoportjai sem érdemesek támogatásra, például a gőzmozdonyok a forgalomból történt kivonása után évekig nem kellene még a gőzmozdonytan széket vagy -kutatócsoportot jelentős összegekkel támogatni.

Ha pragmatikus módon tekintünk a filozófiára és a tudományra, akkor belátjuk, hogy hasznosak lehetnek számunkra, a demokráciát alkotó polgárok számára, és segítségükkel növelhetjük szabadságunkat és minden egyes ember egyéni kiteljesedését, értelmes életének lehetőségét.

A filozófia él

A filozófia él, hiszen élnek filozófusok, akik azt állítják, hogy filozófiát művelnek, nagy egyetemeken intézeteiben kutatják és tanítják, komoly szakmai fórumaik, szaklapjaik vannak – akárcsak a fizikusoknak. Ezek a szociológiai tények csak életjelenségek, azonban természetesen nem garantálják önmagukban, hogy a filozófiának tényleg van értelme, ezt belső érvekkel lehet megmutatni. Kétségtelenül számos természettudós beszél a filozófia haláláról, sőt ezt nem ritkán maguk a filozófusok is megteszik, ám nyilvánvaló, hogy a filozófia haláláról szóló diskurzus is filozófiai marad – ahogy a testvérgyilkosság sem számolja föl a rokoni köteleket. A filozófia halálának egyetlen meggyőző jele az lenne, ha többet senki nem beszélne róla, nem olvasna

filozófiai könyveket, sőt fölhagyna a filozófia történetéből származó fogalmak (például igazság, okság, lényeg, etika, szabadság, igazságosság, logika stb.) használatával.

Igazuk van ugyanakkor a kritikusoknak, mint például Stephen Hawkingnak, hogy a filozófia (helyesebben számos filozófus) nem tart lépést a tudományok újabb fejleményeivel (Nánay, 2011). De ki tart mindezzel „úgy általában” lépést? Descartes még természettudós is volt, amellet, hogy matematikát és filozófiát művelt. Kant ugyan már nem volt természettudós, de ismerte Newton fizikáját, első kritikája részben a newtoni fizikára adott filozófiai reakció, olyannyira, hogy például a megismerés magyarázatában mechanikai fogalmakat alkalmaz. Napjaink filozófusai pedig, szól az állítás, nem ismerik a természettudomány legújabb fejleményeit! Melyik természettudomány mely fejleményeit? – tehetnénk föl a kérdést. Melyik részdiszciplína mely orgánumban megjelent mely felfedezését? Melyik új molekulakonstrukciót, melyik új elemi részecskét, melyik új elméletet a Higgs-bozonról, melyik feltárt génszekvenciát? Napjaink természettudósai ismerik napjaink természettudományának fejleményeit? A genetika kutatója ismeri az agykutatás, a részecskefizika vagy a fizikai kozmológia legújabb eredményeit? Egy olyan korban, amikor egyes részdiszciplínák megértéséhez éveket kellene egy-egy területen dolgozni, lehetséges lenne, hogy filozófusok mindent áttekintsenek? Az egyik legjelentősebb nemzetközi filozófiai folyóirat, a *The Journal of Philosophy* az elmúlt két évben több mint tíz terjedelmes tanulmányt közölt a természettudományokat érintő legkülönbébb filozófiai kérdésekről – és akkor még nem beszélünk a több tucat további jelentős nagy nemzetközi filozófiai folyóiratban meg-

jelent írásokról. Jogos lehetne a kérdés, ismerik ezeket az írásokat a természettudósok? Sőt megkérdezhajjuk, ismerik ezeket az írásokat a naprakészségre törekvő filozófusok? Nyilvánvaló, hogy mára lehetetlenné vált a teljes áttekintés – csak a törekvés a lehető legnagyobb átlátásra maradt, aminek viszont gátat szabhat a tudományokban és a filozófiában is egyre inkább domináló versenyhelyzetből és a diszciplínák belső fejlődéstörvényeiből adódó specializálódás.

Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a filozófusok gondolkodásmódját mind a mai napig nagyrészt a hétköznapi intuícók uralják, és miközben naturalistáknak vallják magukat, fizikai, kémiai vagy biológiai képzettségük alig terjed túl a középiskolás szinten. Valóban, számos filozófus hangsúlyozza, hogy a filozófiának semmi köze a természettudományok felismeréséhez, büszkén hangoztatva, hogy a filozófia *karosszéktudomány*, miközben írásaik tele vannak olyan fogalmakkal, képekkel, motívumokkal, melyek egyszerű, mechanikus, newtoni fizikai világképről árulkoznak. Nem ismerik föl, hogy a használt fogalmak a közös nyelvből származnak, és ezek a fogalmak folyamatosan töltődnek föl és tagolódnak a mindennapi életből, ugyanúgy, mint a tudományok aktivitásából és nyelvéből. A newtoni mechanika lineáris szemléletére támaszkodó filozófiai elméletek (ismeretelméletek, nyelvfilozófiák, jelentéselméletek, metafizikák) fölött eljárt az idő. Ezekben gyakran találhatunk egy vonal mentén haladó érveléseket, melyek eredményeit filozófusok érvelésükön kívüli tárgyakra vonatkoztatják. Holott nem tarthatjuk minden további nélkül érvényesnek az egyszerű lineáris oksági (és érvelési) folyamatokat az után, hogy a genetika feltárta a biológiai létezők felépülésének, a részecskefizika a tér, az idő és

a fizikai világ alap építőelemeinek alinearis törvényszerűségeit, a pénzügyi piacok viselkedése pedig nyilvánvalóvá tette minden racionális, lineáris előrejelzés nehézségét. (A makromolekulák tulajdonságai nem vezethetők le lineárisan, összeadva az őket alkotó atomok tulajdonságaiból, a gének tulajdonságai még kevésbé, és a gének tulajdonságaiból nem következethetünk egyenes vonalban a közreműködésükkel kialakuló élőlények valamennyi tulajdonságára és aktivitására.) Nem hagyatkozhatnak filozófusok egyszerű intuícóikra sem akkor, amikor a fizikusok húrokról, multiverzumból vagy párhuzamos világegyetemekről beszélve rég elhagyták a közvetlen intuíciónak birodalmát. A szabadság és az etika filozófusainak ismerniük kell azokat a neurotudományi kísérleteket, melyek szerint a másodperc tört részével bizonyos „szabad” választásaink tudatosulása előtt az agy fiziológiája szintjén eldőlt, hogy mit fogunk választani (vö. például Gazzaniga, 2011). A kérdés, „rabok legyünk vagy szabadok?”, új módon tevődik föl nemcsak a filozófusok, hanem a tudósok és minden ember számára.

Mihez kezdünk például a génátalakítás etikai összefüggéseivel? Van választási lehetőségünk? Melyek lennének a „jó”, és melyek a „rossz” átalakítások? (vö. például Sloterdijk, 2000; Boros, 2009, 355–364.; Boros, 2011, 92–94.) Jut itt annak az etikának hely, amely klasszikusan javaslatokat fogalmazott meg, hogyan tárgyaljuk a „jó” és a „rossz” cselekvéseket? Az etikus cselekvés, a jó és a rossz lehetőség feltételének számos gondolkodó szabadságot nevezte meg. De szabadok vagyunk, vagy agyunk neuronális, fiziológiai struktúrái már mindent eldöntenek előttünk? A magunk és utódaink génaktivitását befolyásolhatjuk életmóddal, neveléssel, képzéssel,

tanulással, különféle (akár technológiai) cselekvésekkel is. „A gének uralnak bennünket – és mi is uraljuk őket.” (vö. Blech, 2010) Hogyan és mint történik mindez, és milyen értékek szerint: fizikusok, kémikusok mondják meg ezt nekünk, a kultúra, a filozófia, az etika, a filozófia szakemberei – avagy a zene művészei idézik elő?

Relevánsak lesznek valaha mindennapi életünkre a fizika tudományának jelenlegi felismerései? Több a kérdésünk és több a bizonytalanság, mint bármikor eddig. Kérdéseink nemcsak élők, de a rájuk adott válaszok talán túlélésünk zálogát hordozzák. A filozófia nem csak túlélte az elmúlt két és fél évezred intellektuális viharait és nagyon konkrét, pusztító forradalmait, de él, két és fél évezredes felhalmozott tudásával akár záloga is lehet egy emberibb kultúra megalkotásának.

A filozófus munkája, akár a természettudósé nagy összeszedettséget kívánó munka, melynek során meg lehet ugyan pihenni a kávézóban, de bajosan lehet követni Nánay Bence tanácsát, hogy a filozófusok „továbbra is filozófáljanak csak a kávézóban” (Nánay, 2011, 1497.). A filozófusok inkább cselekszenek, szavaikkal is, semmint pihengetnek, kávézgatnak. Sokan közülük Robert Brandommal együtt szívesen idézik a közmondást: „egy gramm gyakorlat annyit ér, mint egy fél kilogramm elmélet” (Brandom, 1994, 3.). Arról nem is beszélve, hogy az agykutatók és a neurotudományok újabb kutatásai szerint – ahogy Buzsáki György, valamint Rodolfo Llinás könyveire utalva Barbara Gwenn Goodrich megállapítja – „*a tudat a mozgásképességéből ered*” (a view of consciousness as originating in *motility*) (Goodrich, 2010, 331.).

A fogalmak, a fogalom használatának kutatója, a fogalmakkal való cselekvés művelő-

je a filozófus, és ebben az értelemben természetesen közvetlenül kapcsolódik a természettudósokhoz és valamennyi tudóshoz, hiszen valamennyi tudós fogalmainak, azok módszeres felépítésén, fogalmainak a világra való alkalmazásán keresztül kapcsolódik a világhoz, azok segítségével alakítja ki elméletét és gyakorlatát. A fizikus sem közvetlenül atomokkal, kövekkel, hanem fogalmakkal, struktúrákkal, modellekkel dolgozik: ezek a modellek nem ott kint a világban, hanem a fizikus tudatában, nyelvében, diszkuszióiban, kísérleteiben vannak valamilyen módon jelen. Hogy milyen módozatú e sokféle instanciában a jelenlét – nos, erre maguk azok a fizikusok sem tudnak válaszolni, akik egyébként úgy vélik, hogy elméletük totális világmagyarázat. Stephen Hawking maga írta korábban, hogy a fizikai elméletek matematikai formulákban, levezetésekben, kijelentésekben nyilvánvalódnak. A nagy kérdés szerinte az: hogyan kerül bele az anyag a képletekbe, a levezetésekbe és az elméletekbe. Ez a kérdés a fizikus kérdése, de nem biztos, hogy saját, pusztán fizikai módszereivel meg is tudja válaszolni, mint ahogy Robert Brandom kérdésével is ez a helyzet, mely szerint „A fizikai, kémiai és biológiai *dolgoknak* inkább természetük van, mint történetük, de mi a helyzet azokkal a tudományokkal, amelyek meghatározzák és tanulmányozzák őket? A fizikát úgy kellene elgondolnunk, amelynek magának is természete, avagy inkább története van?” (Brandom, 2000, 27.) Ilyenkor különbséget teszünk természettel és történettel rendelkező dolgok között – az egyiket a természettudományok, a másikat a bölcsész-tudományok tanulmányozzák, ahol nemcsak a tudományoknak, de a köztük lévő különbségeknek is inkább történetük, semmint természetük van.

Hol jön a filozófus?

Mindezek mellett nem hiszem, hogy igazolható lenne az állítás, mely szerint a tudósok minden további nélkül elfogadnak fogalmakat, és a filozófus feladata lenne, hogy jöjjön („És itt jön a filozófus...”), és „éppen arról” gondolkodjék, „hogyan mi is a gén vagy a faj” (Nánay, 2011, 1494.). A tudósok nem várnak arra, hogy a filozófusok elgondolkozzanak az általuk használt fogalmakon, hanem ezek a fogalmak mint eszközök segítik őket kutatásukban, és ha előzetes hipotéziseik nem igazolódnak, fogalmaikat általában saját kutatásaik és nem filozófusok fogalommagyarázatai alapján vetik vagy fogadják el. A filozófusok fogalmakat elemeznek, de nem azért, hogy segítsenek a tudósoknak a kutatásban, hanem mert a kérdések fölmerülnek, és az emberi gondolkodás nem teheti, hogy megválaszol-

atlanul elhessegesse őket. Továbbá a filozófusok egyik lehetséges közösségi feladata is, hogy a szélesebb társadalmi közegben a demokrácia polgárai számára értelmezzenek fejleményeket, melyekhez a kutatási eredmények vezetnek vagy vezethetnek (és ezáltal segítsék megérteni a demokráciát adójukkal is fenntartó polgároknak, hogy pénzüket mire használták a tudósok, és segítsenek döntéseikben, hogy a jövőben milyen kutatásra mennyi pénzt áldozzanak). A tudomány és a filozófia (és az ezeket művelő tudósok) a demokráciában érzik jól magukat. A modern demokrácia nem gondolható el, és nem lenne életképes a tudomány, a technika és a filozófia nélkül.

Kulcsszavak: *filozófia, tudomány, természet, történelem, fogalmak, demokrácia, pragmatizmus, analízis*

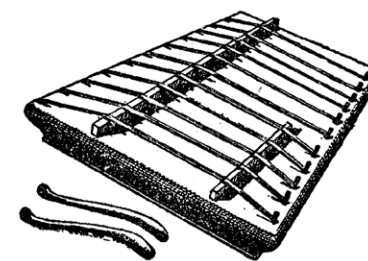
IRODALOM

- Blech, Jörg (2010): *Das Gedächtnis des Körpers. Der Spiegel* 09. 08. 2010.
<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-73107925.html>
 Boros János (1998): *Pragmatikus filozófia*. Jelenkor, Pécs
 Boros János (2000): *A demokrácia filozófiája*. Jelenkor, Pécs
 Boros János (2009): *A megismerés talánya*. Áron, Budapest
 Boros János (2010): *A tudomány, a tudás és az egyetem*. Gondolat–Iskolakultúra Könyvek, Budapest–Veszprém
 Boros János (2011): *Demokrácia és szabadság*. Gondolat–Iskolakultúra Könyvek, Budapest–Veszprém.
 Brandom, Robert B. (1994): *Making it Explicit*. Harvard University Press, Cambridge, MA • http://books.google.hu/books?id=i1hqvEzZXxMC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 Brandom, Robert B. (2000): *Articulating Reasons*. Harvard University Press, Cambridge, MA <http://books.google.hu/books?id=TrC2g9ZJJ3gC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

- Deacon Terrence (2011): *Incomplete Nature*. Norton, New York
 Gazzaniga, Michael (2011): *Who is in Charge? Free Will and the Science of the Brain*. Ecco, New York (A könyv diskussziójához lásd: Debiec, Jacek (2011): Neuroscience: Capturing Free Will. *Nature*. 478, 322–323. doi:10.1038/478322a; Tallis, Raymond (2011): Rethinking Thinking. *The Wall Street Journal*. 12 November 2011. • <http://online.wsj.com/article/SB10001424052970204618704576642991109496396.html> • Von Bethge, Philip–Traufetter, Gerald (2011): Wir sind nur Maschinen. *Spiegel Gespräch. Der Spiegel*. 50, 12 December 2011. • <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-82995624.html>
 Goodrich, Barbara Gwenn (2010): We Do, Therefore We Think: Time, Motility, and Consciousness. *Reviews in the Neurosciences*. 21. 331–361.
 Nánay Bence (2011): A filozófia és a tudományok. *Magyar Tudomány*. 12, 1493–1498. • <http://www.matud.iif.hu/2011/12/09.htm>
 Nyíri Kristóf (2011): *Kép és idő*. Magyar Mercurius, Budapest

- Rorty, Richard (1991): *Objectivity, Relativism, and Truth*. Cambridge University Press • <http://books.google.hu/books?id=oxp4Z3TzQJ0C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
 Rorty, Richard (1998): *Megismerés helyett remény*. Jelenkor, Pécs
 Sloterdijk, Peter (2000): *Az emberpark szabályai*. Válasz Heidegger humanizmus-levelére. (ford. Boros János)

- Jelenkor*. október, 1026–1040. (Megjelent Boros, 2009 függelékében is, 406–434.) Eredetileg: Regeln für den Menschenpark. *Die Zeit*. 1999. 38. szeptember 16. 15–21. • http://www.zeit.de/1999/38/199938.sloterdijk3_.xml
 Wittgenstein, Ludwig (1984 [1921]): *Tractatus logico-philosophicus*. Suhrkamp, Frankfurt • <http://www.gutenberg.org/ebooks/5740>

MEGISMERÉS ÉS PRAXIS: A FILOZÓFIA CÉLJAI

válasz Nánay Bence vitaindító írására

Nemes László

PhD, egyetemi tanársegéd,

Debreceni Egyetem Magatartástudományi Intézet Egészségügyi Humán Tudományok Tanszék
nemeslal@hotmail.com

„Miért foglalkozunk ma annyit az igazsággal
– többet, mint az öngondozással?”
Michel Foucault (1997)

Nánay Bence vitaindító filozófiai kiáltványa bizonyos értelemben a szívemből szól. Az a feltevés, hogy modern korunkban az átlagosnál alaposabb tudományos műveltség nagyon is megkövetelhető egy filozófustól, tevékenykedjen bármely területen, legyen bármely hagyomány vagy irányzat híve is, véleményem szerint nehezen megkérdőjelezhető. Én magam nemcsak hogy azon filozófusok közé tartozom, akik ennek az elvárásnak – ha talán nem is bújom rendszeresen a *Science* és *Nature* lapokat, és laboratóriumba is csak nagy ritkán vet a sorsom – megpróbálnak eleget tenni, de magam is hirdetem néhány évvel ezelőtt hasonló programot a bioetika kapcsán. *A bioetika három fajtája* című írásomban (Nemes, 2006a) azt szorgalmaztam, hogy a gondolat kísérletek és tudományos-fantasztikus elképzelések helyett helyénvalóbb lenne a bioetikai diskurzusokat valós tudományos felismerésekre és a jelenlegi technológiai lehetőségektől nem túlságosan elrugaszkodott dilemmákra alapozni. Ezt a

megközelítést akkor tudományos bioetikának neveztem, amit azon elv alapján képzeltem el, hogy a bioetika részét képezheti annak, amit gyakran tudománykutatásnak neveznek – egy olyan integrált megközelítésnek, amely egyrészt magában foglal a tudományfilozófiából, tudásszociológiából és tudománytörténetből származó elemeket, másrészt azokat a sajátosságokat mutatja, amelyek a tudományfilozófia leginkább progresszívnek tartott vonalát jellemzi: az érvelési szigorúságot ötvözi a történeti érzékenységgel (Callebaut, 1993). Úgy gondolom, összességében jobb, ha a bioetika közeli kapcsolatot tart fenn a tudomány aktuális felismeréseivel, mint ha nem – még azon az áron is, hogy ez népszerűségének csökkenésével, illetve az e területen tevékenykedő kutatókkal szemben megkövetelt erőfeszítések növekedésével jár.

Nánay részben hasonló nézeteket fogalmaz meg a filozófia egészével kapcsolatban. Az ő álláspontja radikálisabb, mint az enyém, mivel nem csupán a filozófia egyes területeire vagy interdiszciplináris vállalkozásokra, hanem a teljes filozófiára alkalmazza ezt az elvet. Mint írja: „[A]zt javaslom, hogy a filozófiát tekintsük elméleti természettudománynak.

Tudatában vagyok annak, hogy ez radikális elgondolás – mint ahogy ez egy vitaindító esetében el is várható –, de nem látok alternatívát.” Nánay Bencének a filozofálás hagyományosabb formáival szembeni bizalmatlanságát két dolog táplálja. Az egyik ezek közül abból a felismerésből indul ki, ami az elmúlt években a *kísérleti filozófia* képviselői révén váltott nyilvánvalóvá a filozófusok számára, nevezetesen, hogy amikor egy filozófus a múltban szokásosan úgy vélte, hogy meggyőző módon bizonyította be (tipikusan egy gondolat kísérlet kapcsán) egy álláspont tarthatóságát vagy tarthatatlanságát, akkor valójában nem tett egyebet, mint hogy a saját, a filozófus közösség vagy egy tágabb kulturális csoport sajátos intuícióját fejezte ki. A filozófia tehát nem lehet megbízható ismeret forrása.

A másik tényező, ami Nánay szerint el kell hogy gondolkodtassa a filozófia jövője iránt aggódókat az, hogy a filozófia hatékonyságát tekintve elmarad a tudományok mögött: míg a természettudományok látványos fejlődési ívet írnak le, a filozófia leginkább egy helyben toporog. Ezen a ponton jelenik meg a nevezetes idézet Stephen Hawkingtól: „*A filozófia halott. Nem tartott lépést a tudományok (különösen a fizika) legújabb fejleményeivel. A tudósok lettek mára a felfedezés fáklyájának hordozói a világ megismerésében.*” Látnunk kell, hogy az említett két pont egy irányba mutat (akár úgy is mondhatjuk, hogy az első képezi az erős, míg a második a gyenge tézist). A filozófia egész megalapozása azért szorul radikális újragondolásra, mert mára kiderült, hogy mai állapotában nem elég progresszív, nem képes felvenni a versenyt a természettudományokkal. Ezért aztán nincs más alternatíva, mint az, hogy „[a] filozófiának [...] úgy kellene viszonyulnia a tudományokhoz, mint az elméleti biológiának a biológiához”.

Ha jól értem, eszerint az elméleti biológia önmagában is a filozófia része, sőt annak egyik paradigmátikus megnyilvánulási formája. Kétségkívül van némi vonzerő ebben a megközelítésben, bár én nem hinném, hogy az elméleti biológia filozófia lenne, illetve (átfedéseik ellenére) teljességgel azonosítható lenne a biológia filozófiájával. Érdekességként említenék néhányat a *Journal of Theoretical Biology* című lap legtöbbet idézett cikkeinek címei közül: *Prediction of Apoptosis Protein Subcellular Location Using Improved Hybrid Approach and Pseudo-Amino Acid Composition* (Az apoptózis protein szubcelluláris helyzetének előrejelzése továbbfejlesztett hibrid megközelítés és pszeudo-aminosav kompozíció alkalmazásával); *'Universal' Microstructural Patterns in Cortical and Trabecular, Extracellular and Extravascular Bone Materials: Micromechanics-based Prediction of Anisotropic Elasticity* („Univerzális” mikrostrukturális mintázatok a kortikális és trabekuláris, extracelluláris és extravaszkuláris csontállományban: Az anizotropikus elaszticitás mikromechanikai előrejelzése); *Using Chou's Amphiphilic Pseudo-Amino Acid Composition and Support Vector Machine for Prediction of Enzyme Subfamily Classes* (A Chou-féle amfifilikus pszeudo-aminosav kompozíció és szupport vektor gép alkalmazása enzim alcsalád osztályok előrejelzésére) (URL1). Így nézne ki tehát a jövő filozófiája? Vagy ezek a cikkek máris napjaink fel nem ismert filozófiai csúcsteljesítményeit jelentenék? A magam részéről egyetértek azzal, hogy a biológia filozófiájának történetén belül a leginkább pozitív fejlemény a biológia tudományával való viszony egyre szorosabbá válása, mint ahogy azzal is, hogy nem könnyű meghúzni a határt a szaktudományok, az elméleti tudományok, illetve az egyes szaktudományok speciális filozó-

fiái között, de azért összességében nehezemre esne a címekben megjelenő témákat egyértelműen filozófiai kérdéseknek tekinteni. A Nánay Bence által körvonalazott program értékeléséhez mindenképpen fontos az elméleti tudomány fogalmának precízebb meghatározása, ezzel együtt annak a meghatározása is, hogy az elméleti tudományként felfogott filozófia milyen viszonyban áll a szaktudományok filozófiáival, a tudományosan *tájékozott* filozófiával vagy tudományos felismeréseket magyarázati *korlátokként* alkalmazó filozófiai megközelítésekkel.

Ami az intuíciók szorításából való kitörési lehetőségeket illeti, nem gondolnám, hogy a kísérleti filozófia metafizikai felismerését könnyen ki lehetne játszani. Úgy gondolom, hogy a kísérleti filozófia alaptézise sokkal erősebb annál, mint hogy a természettudományok iránti érdeklődés erősítésével el tudnánk intézni. A kísérleti filozófia drasztikus eltávolodást jelent a filozófia történeti fogalmától és önképétől. Nánay nem pontosan mutatja be a kísérleti filozófia programját, amikor azt írja, hogy „ez a megközelítés ugyanúgy az intuícióinkra épít, mint a naívabb, karosszékből való filozofálás – csak éppen a szociálpszichológiából elesett módszerekkel gyűjti ezeket az intuíciókat.” Valójában a kísérleti filozófia nem (bizonytalan) intuíciókra épít, hanem egy tudományos megközelítésre, amely ez esetben a filozófiai vonatkozású nézetek, intuíciók szakszerű kutatását jelenti (Nemes, 2006b). A kísérleti filozófiával éppen az a gond, hogy nem alkalmas arra, hogy filozófiai kérdéseket megválaszoljon, erre azonban nem is tesz kísérletet, megmarad a filozófiai gondolkodás természeti-társadalmi jelenségként való leírásánál és magyarázatánál. További kérdés, hogy mennyiben jelent filozófiai előrelépést a filo-

zófiai intuíciók kognitív tudományon alapuló feltárása a társadalomtudományi módszereket alkalmazó megközelítésekhez képest. Vélhetően végső soron e Nánay által megfogalmazott előfeltevés mögött sem más, mint egy filozófiai intuíció húzódik meg.

Ezen megjegyzések után rátérek a vitaindítóra adandó válaszom legfontosabb pontjára. Nánay filozófiakritikája, illetve -viziója arra az előfeltevésre épül, hogy a filozófia kizárólagos célja és feladata a világ megismerése. Vegyük észre, hogy ez a szempont jelenti a kiindulópontot mindkét korábban említett kritikai pont esetében: (1) a filozófia mai állapotában nem alkalmas a világ hatékony megismerésére, mivel nem tudományos tényeken és módszereken alapul, hanem alapvetően intuitív jellegű, illetve (2) a filozófia nem tekinthető a „világ megismerése fákhahordozójának”,¹ ezt a szerepet a tudomány vette át. Mindebből az következik, hogy ha tesztelni akarjuk Nánay azon állítását, hogy a 'filozófia = elméleti tudomány' koncepcióval szemben nem mutatkozik alternatíva, azt a tézist kell vizsgálat tárgyává tennünk, hogy a filozófiának lehet-e más célja, mint a megismerés. A következőkben amellett érvelek, hogy nemcsak hogy lehet a filozófiának más célja is, hanem a filozófia eredeti értelmében éppen séggel nem elsősorban a megismerésre irányuló emberi vállalkozás volt.

Az elmúlt évek egyik legfontosabb filozófiai fejleménye annak felismerése, hogy a filozófiát eredetileg sokkal inkább tekintették egyfajta életformának, mint a megismerés egy eszközének (és főleg nem a tudományok szolgálatjának). A filozófia életmódként való felfogása a nemrég elhunyt francia filozófiatörténész, Pierre Hadot nevéhez fűződik. Hadot

¹ Kiemelés tőlem N. L.

szerint csak akkor érthetjük meg helyénvaló módon az antik filozófia kimagasló alakjainak életét és filozófiai tevékenységét, ha felismerjük azt a történeti ténytet, hogy számukra a filozofálás nem elsősorban a filozófiáról való beszéd vagy a világ objektív megismerésére tett elméleti erőfeszítés volt, hanem olyan konkrét gyakorlatok elsajátítása és alkalmazása, amelyek révén életüknek magasabb minőséget biztosíthattak. „Filozófus módjára élni: ez a valóság egészen más rendjét feltételezi, mint a filozófiai diskurzus.” – írja Hadot (2010). Az antik filozófia legfontosabb sajátossága Hadot értelmezése szerint az, hogy konkrét technikákat, egyfajta lelki gyakorlatot nyújt az ember számára ahhoz, hogy filozofikus életet élhessen. Ennek a szemléletnek is – bár a későbbiekben (főként a filozófia erőteljes intézményesülésével) jórészt háttérbe szorult – akadtak képviselői. Hadot szerint a filozófia életmódként való megközelítésének éppúgy jó példáját fedezhetjük fel Szókratészban, Epiktétoszban vagy Nietzscheben, mint Marcus Aureliusban, Montaigne-ban vagy Rousseau-ban.

Hadot ugyan csak a kilencvenes évektől tett szert jelentős nemzetközi ismertségre, majd vált a nemzetközi filozófiai élet egyik új csillagává, ezt megelőzően is jelentős hatást gyakorolt Michel Foucault-ra, aki élete utolsó éveiben az Hadot-éhoz nagyban hasonló nézeteket fejtett ki az antik filozófiával összefüggésben. Foucault szóhasználatában az antik filozófiai gondolkodás központi eleme az *öngondozás* volt, ami elsődlegesen azt etikai reflexió egy sajátos hozzájárulása az én kialakításához (Foucault, 2001). Az életmódként, illetve létezés- vagy életművészetként felfogott filozófia számos követőre talált, például Alexander Nehamas, Richard Shusterman és John Kekes vagy a hazájában rendkívül nép-

szerű német Wilhelm Schmid személyében. Hadot és Foucault nyomán jelentős lépések történtek a filozófiatörténet újraértelmezésére és egy olyan filozófia-felfogás kidolgozására, amely egyaránt alternatívát kínálhat az analitikus és a kontinentális filozófiai megközelítésnek. Ami különösen fontos, az az, hogy a filozófiának ez a koncepciója képezi alapját a *filozófiai praxis* világszerte egyre inkább terjedő mozgalmának. A filozófiai praxis fő célkitűzése az, hogy a filozófiai készségeket és tudást az életünkben felmerülő kérdések megoldására használjuk, visszatérítve ezzel a filozófiát eredeti felfogásához. A filozófiai praxis szokásos felfogásában egy filozófus arra irányuló tevékenységét jelenti, hogy filozófiai segítséget, iránymutatást nyújtson a nem filozófus fél számára. Ennek formája lehet egyéni konzultáció, szervezeti tanácsadás, filozofálás gyerek és felnőtt csoportokkal vagy filozófiai kávéház (Schuster, 1999; Kovács, 2008; Sárkány, 2009). Mindeközben a boldogság, a bölcsesség, az élet értelme, a jó élet és hasonló kiléptek a tabutémák közül az akadémiai filozófia világában is – elég olyan jeles szerzők újabb munkáira utalni, mint Owen Flanagan, Hilary Putnam, Sissela Bok vagy Hubert Dreyfus.

A filozófia történetében a filozófia praktikus, akár *terápiás* felfogása mindvégig jelen volt. Az antik filozófiai iskolák számára a filozófia célja elsődlegesen a lélek gondozása volt, a jó élet elérésének segítése. Az Epikurosznak tulajdonított, e vonatkozásban gyakorta idézett mondat szerint: „Üres az a filozófiai beszéd, amely nem gyógyít egyetlen emberi gyötrelmet sem. Épp ahogy semmi haszna az orvoslásnak, ha nem úzi el a test betegségeit, a filozófiának sincs haszna, ha nem úzi el a lélek szenvedését.” Az orvosi analógia gondolatmenetem számára is fontos. Nánay a

filozófiát a természettudományok vonatkozásában pozicionálja, ami azt is maga után vonja, hogy a filozófia célját és funkcióját a megismerésben és tudásban jelöli ki. Az orvoslás (bármily közeli kapcsolatban is legyen azzal) célját tekintve radikálisan eltér a tudománytól: célja nem az igazság feltárása, hanem emberek gyógyítása. Úgy vélem, a tudomány és az orvoslás közötti különbségtétel analógiája a filozófia funkcióinak meghatározásában is hasznos lehet. Nem állítom, hogy a lélekgondozás vonatkozásában a mai filozófia jobban áll, mint a tudományokkal szembeni állítólagos versengésében. A jó életre vonatkozó megfontolások, előírások mára leginkább a pszichiáterek, pszichológusok és népegészségügyi szakemberek hatáskörébe kerültek. Amire rámutatok, az az, hogy a filozófia lehetőségeinek és jövőjének firtatásakor ez a szempont komoly alternatívát jelent.

Tekintve, hogy a gyakorlati filozofálás, azaz az életmódként felfogott filozófia, illetve ezzel együtt a filozófiai praxis rohamosan terjed szerte a világban, leginkább pedig Euró-

pában (Nemes, 2011), nagy kár lenne hazai filozófiai életünkre ráerőltetni egy olyan filozófiafelfogást, amelyből a filozófiai kultúránkat illetően nálunk előrébb járó országokban éppen kiábrándulnak az emberek. Mind több filozófus érzi úgy, hogy az akadémiai világ és az ott megszokott témák túl szűkre szabják a filozófia lehetőségeit, a kívülállók pedig egyre inkább elfordulnak tőle. Nánayval szemben úgy gondolom, hogy a filozófia válságának nem *kizárólagos* megoldása a tudománnyal való kapcsolat erősítése, sőt, a tudományos nyelvezet sokakat még inkább eltávolít a filozófiától. Legalább ennyire fontos lehet a filozófia eredeti küldetéséhez való visszatérés, ennek révén pedig az, hogy a filozófiát újra hozzáférhetővé és fontossá tegyük az emberek szélesebb rétegei számára, rámutatva arra, hogy a filozófia nem az akadémiai körök kiváltsága, hanem mindannyiunk életének megkerülhetetlen része.

Kulcsszavak: *Nánay, filozófia, tudomány, kísérleti filozófia, Hadot, filozófiai praxis*

IRODALOM

- Callebaut, Werner (1993): *Taking the Naturalistic Turn: How Real Philosophy of Science Is Done*. The University of Chicago Press, Chicago–London
- Foucault, Michel (1997): The Ethics of the Concern for Self as a Practice of Freedom. In: Rabinow, Paul (ed.): *The Essential Works of Michel Foucault. Vol. 1: Ethics: Subjectivity and Truth*. The New Press, New York, 281–301.
- Foucault, Michel (2001): *A szexualitás története. III. Törődés önmagunkkal*. Atlantisz, Budapest
- Hadot, Pierre (2010): *A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Kairosz, Budapest
- Kovács József (2008): A filozófiai tanácsadás. In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008*. Semmelweis, Budapest, 88–104.
- Nemes László (2006a): A bioetika három fajtája. *Fundamentum*. 1, 5–22.

- Nemes László (2006b): Filozófiai intuíciónk, mint kognitív korlátok: Kísérleti filozófia és kognitív tudomány. In: Kubinyi Enikő–Miklósi Ádám (szerk.): *Megismerésünk korlátai*. Gondolat, Bp., 259–282.
- Nemes László (2011): Salons, Cafés and Pubs: The European Tradition of Doing Philosophy in Public. In: Balogh B. – Baltatescu, S. – Bernáth K. – Bíró-Kaszás É. – Hatos A. (szerk.): *Proceedings of the International Conference: European, National and Regional Identity*. Editura Universitatii din Oradea, 831–846.
- Sárkány Péter (2009): Bevezetés a filozófiai lélekgondozásba: Kortárs megközelítések alapján. *Többlet*. 1, 81–104.
- Schuster, Shlomit (1999): *Philosophy Practice: An Alternative to Counseling and Psychotherapy*. Praeger Publishers
- URL: <http://www.journals.elsevier.com/journal-of-theoretical-biology/most-cited-articles/>

Tudós fórum

AZ AKADÉMIAI TAGVÁLASZTÁS ELÉ

Prékopa András

az MTA rendes tagja
prekopa@cs.elte.hu

Az akadémiai tagválasztások háromévenkénti sorozatában a legközelebbi 2013-ban esedékes. Ennek előkészületei azonban már az idei évre esnek. Az Elnökség tavasszal meghirdeti az ajánlások lehetőségét, azokat pedig szeptember valamelyik napjáig kell benyújtani. Most, az év elején van tehát az ideje, hogy az eljárást illetően javaslatokat tegyünk, és azokon vitatkozzunk.

A tagválasztás módját nagy vonalakban az Akadémia Alapszabálya és Ügyrendje szabályozza. Az *Akadémiai Értesítő* nemrég megjelent és az akadémikusoknak megküldött, 2011. december 20-ával keltezett száma tartalmazza az Alapszabályt és az Ügyrendet egyetemes szerkezetben. Az Alapszabály 13. §-a (2) bekezdésében ezeket olvassuk: *A Tagjelölést az Akadémia tudományos osztályai végzik... Tagjelölteké azok válnak, akik elegendő számú tagajánlást kaptak a hazai akadémikusoktól... A jelöléshez szükséges ajánlások számát és az egy-egy tag által adható ajánlások számát a tagajánlások előtt az Elnökség határozza meg.* Az (5) bekezdés szerint: *Az Akadémikusok gyűlése meghatározza és elfogadja az akadémikusválasztás eljárási szabályait.* Nem teljesen világos, hogy végül is az Elnökségnek vagy az

Akadémikusok Gyűlésének van-e végső szava a tekintetben, hogy hány aláíró szükséges egy jelöléshez, és egy akadémikus hány ajánlást írhat alá? Akárhogy is van, helytelenítem a legutóbbi két tagválasztáskor alkalmazott szabályt és gyakorlatot, miszerint minden akadémikus csak két levelező tagságra vonatkozó ajánlást írhat alá.

Egy másik dolog, ami foglalkoztat, az az elv, hogy a tagválasztáskor a kiválóság az elsődleges szempont, nem számít a művelt szakterület, hogy ti. a jelölt milyen vonatkozásban érte el kiváló eredményeit. Ennek érvényesítését bizonyos feltételek mellett el tudom fogadni, ám a kiválóság értelmezése nem ugyanaz mindenkinél, abban jelentős eltérések mutatkoznak. E rövid cikk célja, hogy a fenti kérdésekben véleményt nyilvánítsak. Csupán a belföldi levelező tagokra vonatkozó ajánlásokkal kívánok foglalkozni.

Ami az első kérdést illeti, hogy hány aláírást kell egy jelöléshez, és hány jelölést lehet aláírni, ennek az első fele nem okoz problémát. Régióta elfogadott szokás az, hogy három aláírást kell egy ajánláshoz, ez csak annyit változott az idő folyamán, hogy a három közül az egyik aláíró lehet az Akadémia kül-

ső tagja is. Annál inkább problematikus a szabály második fele, mely szerint levelező tagokra vonatkozólag minden akadémikus csak két ajánlást tehet. A szabályt a két legutóbbi tagválasztáskor alkalmazták, korábban nem volt ilyen megszorítás. Magam személyes sérelemként éltem meg ennek alkalmazását a két eset közül a korábbiiban. Több jelöltem is lett volna, de háromra szorítkoztam, annak reményében, hogy nem lesz kifogás ellene. Ugyanis a három személy közül kettőt egy osztályra jelöltem, egyet pedig egy ettől különböző osztályra. A harmadik jelölt nem volt riválisa az első kettőnek. Egy akadémiai tisztviselő megüzente, hogy vagy visszavonom az egyik ajánlást a három közül, vagy megsemmisítik mind a hármat. Kénytelen voltam engedni, bár változatlanul sérelmezem mind az elvet, mind az eljárást. Milyen előnyei, hátrányai vannak a legfeljebb két személyre való ajánlás lehetőségének? Előnyek talán az, hogy világosabbá válik, kik azok, akiknek az akadémikussá való megválasztását a hazai akadémikusok leginkább szorgalmazzák. Lehet azt gondolni, hogy sok ajánlás nem igazán szívügye az ajánlónak, sorrend állítása viszont az ajánlók részéről nem szokás, tehát nem tűnik ki, hogy kik a legfontosabb jelöltek. Másfelől azonban egy nagyon fontos dolog elsikkad, a multidiszciplinaritás. Ma napsgt többen vannak, akik megérdemlik azt a megtisztelő címet, hogy kutató munkájuk multidiszciplináris jellegű. Ez a tény viszont azáltal dokumentálható legjobban, hogy több különböző szakterület művelője írja alá a jelölést. Kell-e annál nagyszerűbb, mint hogy egy tudóst több tudomány művelője is sajátjuknak tekintenek? Véleményem szerint a multidiszciplinaritás előmozdításának jó eszköze lehet az aláírók összetételének megvizsgálása. Minimálprogramként azt javas-

lom, hogy (mindegyik akadémikus részéről) legyen négy a lehetséges jelölések maximális száma, olyan megoszlásban, hogy egy osztályra legfeljebb két jelölés essék. Magam a korlátozás teljes eltörlésének vagyok a híve.

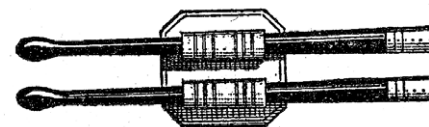
A második kérdés a színvonal előtérbe helyezése. Kétségtelen, hogy tagválasztás alkalmával a téma előnyben részesítése a színvonallal szemben a későbbiekben megboszszulhatja magát. A jelölt témája később elavulhat, ő maga sem biztos, hogy lépést tud tartani a fejlődéssel, akadémiai tagsága viszont egész életre szól. Nem kétséges, színvonalalan embereknek nincs helyük az akadémikusok között. Van azonban két probléma. Az egyik a nívó értelmezése, a másik az eddigi gyakorlat következetlensége. A nívót nem lehet, nem helyes monodiszciplináris módon értelmezni olyan tudományos eredmények esetében, melyek egynél több tudomány módszereit, eredményeit alkalmazzák. A múlt század egyik zseniális felfedezése, a lineáris programozás részben algebra, részben geometria, numerikus analízis, számítástechnika, közgazdaságtan és még sok minden más. Nem helyes ezt ízekre szedni és az egyes összetevőket külön-külön monodiszciplináris alapon értékelni. Az ötvözet jóval nagyobb tudományos eredmény lehet az egyes tudományok kiváló eredményeinél, még akkor is, ha az összetevők színvonala nem éri el az azokban fellelhető legmagasabb szintet. A mai tudományos kutató számára ez teljesen világos kell, hogy legyen. A magyar tudományos körökben alkalmazott értékítélet azonban gyakran mellőzi ezt a szempontot. Probléma az is, hogy az Akadémia osztálybeosztása eleve előnyben, illetve hátrányban részesít egyes tudományokat másokkal szemben. Egy sor tudománynak tulajdonképpen nincs is megfelelő helye. Esetleges, hogy ide, vagy

oda sorolták, ha egyáltalán sorolták az idők folyamán. Más országokban más beosztások lehetnek érvényben. Például Amerikában a National Academy of Sciences testületi beosztása jelentősen különbözik a miénktől. Illusztrációként megemlítem, hogy egy osztálycsoportba tartozik a matematikai osztály és a fizikai osztály, ámde egy másikba tartozik egy alkalmazott matematikai osztály és egy alkalmazott fizikai osztály. A tiszta és az alkalmazott matematika meglehetősen távol állnak egymástól. Például az alkalmazott matematikában ma már elképzelhetetlen a tudományos értékelés számítási eredmények nélkül: aki nem számol, az nem számít. Ugyanakkor számos kiváló számítástechnikusunk, informatikusunk Akadémiánk egyik osztályán sem kapja meg azt az értékelést, amit pedig a tudományok összességében való elhelyezkedése alapján megérdemelve.

A színvonal elvével van egy másik probléma is. Az egyes osztályok tagválasztó ülései előtt bejelentik, hogy csak a nívó a fontos, nem a téma, ám egyben azt is bejelentik, hogy melyik osztály hány helyet kap. A színvonal

elvének alkalmazása akkor volna következetes, ha az összes jelölt értékelése egyidejűleg történne, mégpedig az osztályok tagválasztó ülései előtt. Ennek egy enyhébb formája valósulna meg, ha egy kibővített elnökségi ülés megszűrné a jelöltek összességét, és javaslatokat tenne az osztályok felé a tagválasztást illetően. Szorgalmazná az osztályok együttműködését olyan formában is, hogy egynél több osztály egyezzen meg az arra érdemes személyek közös jelölésében. Tulajdonképpen ebben áll a javaslatom: a jelöltekre vonatkozó szavazást megelőzően az összes jelöltet együtt tekintse át egy kompetens bizottság, ami állhat az Elnökségből vagy annak egy részéből, továbbá húsz-huszonöt széles látókörű, tekintélyes akadémikusból, és tegyen javaslatokat. A javaslatok része lehetne az egyes osztályok számára rendelkezésre bocsátandó helyek száma is, az új levelező tagokat illetően.

Kulcsszavak: *Akadémia, Alapszabály, levelező tag, tagválasztás, színvonal, multidiszciplinaritás, matematika, alkalmazott matematika, lineáris programozás, informatika*

Kitekintés

HIBÁS GÉNEK ÉS A PARKINSON-KÓR

Amerikai kutatók (University of Buffalo) bőrből származó sejteket alakítottak Parkinson-kórt hordozó idegsejteké, és választ találtak arra a kérdésre, hogy az ún. *parkin gén* mutációi miért okoznak betegséget. A mozgászavarokkal és más súlyos tünetekkel járó betegség oka, hogy az agy egy ősi területén, az ún. *substantia nigra*-ban pusztulnak a dopamin nevű ideg ingerület-átvivő anyagot termelő sejtek.

Jian Feng és munkatársai emberi neuronokon végzett kísérleteik során egyrészt megállapították, hogy a génben lévő genetikai eltérések következtében a *dopamin* nevű ideg ingerület-átvivő anyag nem tudja tökéletesen elvégezni funkcióját, másrészt hogy a normálnál több szabad gyök képződik, s ezek pusztítják a dopamintermelő idegsejteket.

Ez az első olyan vizsgálat, amelynek során emberi idegsejteken vizsgálták az adott gén eltéréseinek következményeit. A kutatók egészséges, illetve a *parkin-gén* mutációja miatt Parkinson-kórban szenvedő betegek bőréből izoláltak sejteket, amelyeket magzati őssejtekre emlékeztető, ún. *pluripotens* őssejteké alakítottak, majd azokat konvertálták neuronokká. Megállapították, hogy a hibás *parkin* gént hordozó betegekből származó idegsejtekben a monoamino-oxidáz (MAO) enzim termelődésének szabályozása is eltér a normálistól, a sejtekben az enzim szintje túl-

ságosan magas. Ez az enzim lebont bizonyos ideg ingerület-átvivő anyagokat, egyebek között a dopamint is. Jian Feng és munkatársai hozzáteszik: az enzim túlermelődésével magyarázható, hogy az idegsejtekben túl sok, őket pusztító szabad gyök van jelen.

Ma már vannak olyan, a Parkinson-betegség kezelését szolgáló szerek, amelyek hatása a MAO-enzim gátlásán alapul, de a kutatók szerint felfedezésük új típusú ilyen jellegű gyógyszerek kifejlesztéséhez vezethet – sőt azt állítják, hogy habár a Parkinson-betegeknek csak töredékében van jelen ez a mutáció, kísérleti rendszerük alkalmas a betegség patomechanizmusának tanulmányozására, ezért más hatásmechanizmusú szerek felfedezését is segítheti.

Jiang, Houbo – Ren, Yong Yuen – Eunice Y. et al.: *Parkin Controls Dopamine Utilization in Human Midbrain Dopaminergic Neurons Derived from Induced Pluripotent Stem Cells. Nature Communications.* 3, 668, Published 07 February 2012. DOI: 10.1038/ncomms1669 (2012)

DRÓTNÉLKÜLI AKKUMULÁTOR TÖLTÉS

A Stanford University kutatói nagy határfokú vezeték nélküli elektromos energiaátadó rendszert terveztek, amely a távolabbi jövőben alkalmas lehet autópályákon elektromos autók energiaellátására, akkumulátoraik menetközbeni feltöltésére is. Az energia szállítása

két egymástól viszonylag nagy távolságra lévő réztekercs között mágneses téren keresztül, a mágneses rezonancia jelenségét felhasználva történik.

Korábban a Massachusetts Institute of Technology munkatársainak kísérletileg is sikerült ilyen módon egy 60 wattos izzót működtetniük vezeték nélkül, közel kétméteres távolságból. A most közölt eredmények számításokon és számítógépes szimulációkon alapulnak. Ezek szerint megfelelő konstrukciót használva egy fémlaphoz 90 fokos szögben rögzített tekercs és egy tőle 2 méter távolságra lévő másik tekercs között akár 10 kilowatt elektromos energia is átvihető.

A villanyautók menetközbeni töltéséhez természetesen az autópályába telepített tekercek sorozatára volna szükség, amely fölött haladva megtörténne az energiafelvétel. A ma működő elektromos-autók egyik gyenge pontja, hogy egy töltéssel viszonylag rövid utat, 100–200 kilométert képesek megtenni, és az újratöltéshez több óra szükséges. A probléma kiküszöbölésére több irányban is intenzív kutatómunka folyik.

Yu, Xiaofang – Sandhu, Sunil – Beiker, Sven et al.: *Wireless Energy Transfer with the Presence of Metallic Planes. Applied Physics Letters.* 2011. 99, 21, 214102. DOI: 10.1063/1.3663576

HÓVEL ÍR HATÓ MEREVLEMEZ?

Alapjaiban változtathatja meg a mágneses információátvitelt az a felfedezés, amely hét ország kutatóinak részvételével zajló együttműködés eredményeként született. Az eredmények alapján akár több TB/sec adatátviteli sebesség is elérhető lehet, ami a számítógépekben jelenleg használt merevlemezekhez

képest százszoros növekedést jelentene. Ráadásul az új módszer energiaigénye is kisebb lenne.

A kidolgozott eljárás eredetisége, hogy a mágneses állapot megváltozását (pólusváltást) nem mágneses térrel, hanem kizárólag hővel érik el. Ez utóbbi természetesen nem közönséges melegítést jelent, hanem rendkívül rövid (pikoszekundumnál rövidebb) lézerimpulzusokat, melyek a ferrimágneses anyagban elnyelődve képesek annak mágneses pólusait megváltoztatni.

Ostler, Thomas A. – Barker, Joe – Evans, Richard F. L. et al.: *Ultrafast Heating as a Sufficient Stimulus for Magnetization Reversal in a Ferrimagnet. Nature Communications.* 3, 666, Published 07 February 2012. DOI: 10.1038/ncomms1666

SZÉLESSÁVÚ PÁRKERESÉS

Tudományos alaposítással és módszerekkel vizsgálták az internetes párkeresés sajátosságait amerikai pszichológusok. Az eredményeket ismertető 64 oldalas, több mint négyszáz hivatkozást tartalmazó összefoglaló tanulmány az amerikai Association for Psychological Science egyik, szélesebb közönség számára készülő folyóiratának idei első számában olvasható.

A digitális technológia a társkeresésben is viharos gyorsasággal terjedt el, és tizenöt-husz év alatt milliárd dolláros üzletággá nőtt. Az összefoglaló készítői szerint az ősidők óta ismert és alkalmazott közvetítési módszerekhez képest az online társkeresésnek kétségtelenül vannak előnyei, ezek közül legfontosabb a sokkal nagyobb merítés, a potenciálisan megfelelő jelöltek számának drasztikus növekedése – mondják. Így ugyanis olyan találkozá-

sok is létrejöhetnek, amelyekre más módon semmi esély nincs. Másik előnyként a biztonságos, távolból történő „előszűrés” lehetőségét említik. Ugyanakkor figyelmeztetnek a hátrányokra is, és kétségbe vonják az úgynevezett párkereső algoritmusok hatásosságát, melyek az erre szakosodott honlapok reklám-anyagai szerint a jelentkezők feltöltött profiljai alapján eredményesen kiválasztják az összeillő társakat. Erre a kutatók nem találtak semmiféle bizonyítékot.

A szerzők sokféle lehetőséget látnak a fejlődésre és remélik, munkájuk arra inspirálja az online társkeresők tulajdonosait és működtetőit, hogy tudományosan jobban megalapozott szolgáltatásra törekedjenek.

Finkel, Eli J. – Eastwick, Paul W. – Karney, Benjamin R. et al: Online Dating: A Critical Analysis from the Perspective of Psychological Science. *Psychological Science in the Public Interest*. 2012. 13, 1, • DOI: 10.1177/1529100612436522 • http://people.tamu.edu/~eastwick/PSPI-online_dating-proof.pdf

ZAKLATOTT BÁLNÁK

Tengerkutatók és biológusok közvetlen bizonyítékot találtak arra, hogy a hajók által kibocsátott alacsony frekvenciájú zajok tartós stresszt okozhatnak a bálnáknak.

Az elmúlt ötven évben az emberi tevékenység hatására a tengerek is egyre zajosabbak lettek. A zajszennyezés fő okozója a hajóforgalom, de további zajforrás a tengeri olaj- és gázkitermelés; a katonai és civil szonárok.

Az alacsony frekvenciájú (20–200 Hz) zajok megzavarják az állatok kommunikációját, a bálnák ugyanis ebbe a frekvenciatartományba eső hangokkal „beszélgetnek” egymással. Eddig is ismert volt, hogy ez okozhat

tájékozódási nehézségeket vagy a bálnák elvándorlását bizonyos helyekről, most azonban kimutatták, hogy a zajterhelés fiziológiai változásokat is kivált, amelyeknek valamilyeni egyed és az egész populáció számára súlyos következményei lehetnek.

A kutatók 2001 és 2005 között a kanadai Fundy-öbölben stresszhormon-metabolitok koncentrációját mérték északi simabálnák ürülékében. A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követő napokban az amerikai partok közelében csökkent a hajóforgalom, az öbölben, a víz alatt 6 decibellel alacsonyabb zajszintet mértek, a 150 Hz alatti frekvenciatartományban a csökkenés még jelentősebb volt. Az ebből az időből származó mintákban a stresszhormon metabolitok koncentrációja alacsonyabb volt, mint a következő négy év szeptemberében bármikor. A szignifikáns különbségre a szerzők szerint semmi egyéb magyarázat nincs, mint hogy akkor csendesebb volt a tenger.

Rolland, Rosalind M. – Parks, Susan E. – Hunt Kathleen E. et al: Evidence that Ship Noise Increases Stress in Right Whales. *Proceedings of the Royal Society B*. Published online before print 8 February 2012. • DOI: 10.1098/rspb.2011.2429 • <http://rspb.royalsocietypublishing.org/content/early/2012/02/01/rspb.2011.2429.full?sid=2345804c7ef1-4eca-a477-c6214b124852>

MÉLY AGYI STIMULÁCIÓVAL A MEMÓRIAFUNKCIÓK JAVÍTÁSÁÉRT

Mély agyi stimulációval javítani lehet a memóriafunkciókat – állítják a University of California, Los Angeles (UCLA) kutatói.

Az eljárást, melynek lényege, hogy parányi elektródákat ültetnek az agy bizonyos terü-

letére, és az azokon keresztül az agyba juttatott elektromos impulzusok segítségével megváltoztatják az adott régió működését, néhány éve már eredményesen használják a Parkinson-kór tüneteinek enyhítésében, és alkalmazhatóságát újabban az epilepsziás rohamok megelőzésében is bizonyították.

Itzhak Fried és munkatársai a *The New England Journal of Medicine* című orvosi folyóiratban arról számoltak be, hogy epilepsziás betegek memóriaműködéssel kapcsolatos agyterületeire ültettek be elektródákat, abból a célból, hogy meghatározzák a rohamok kiindulópontját. A vizsgálat során a pácienseket megkérték, hogy közben játsszanak egy számítógépes játékkal, amelyet már korábban megismertettek velük, és rögzítették a teljesítményüket.

A játékban a betegek úrtaxit vezettek, a virtuális térben utasokat szállítottak. Teljesítményük az agyi stimuláció hatására jelentősen emelkedett: jobban tájékozódtak és sikeresebben megjegyezték az útvonalakat.

A kutatók felvetik annak lehetőségét is, hogy a mély agyi stimuláció alkalmazható lesz Alzheimer-kórban szenvedő betegek memóriafunkcióinak javítására. Mások ezt kétségbe vonják mondván, hogy az Alzheimer-betegségben tapasztalható memóriavesztés teljesen más okból következik be, mint az epilepsziában esetleg tapasztalható emlékeztettség.

Suthana, Nanthia – Haneef, Zulfi – Stern, John et al.: Memory Enhancement and Deep-Brain Stimulation of the Entorhinal Area. *The New England Journal of Medicine*. 9 February 2012. 366, 502–510.

Gimes Júlia

Könyvszemle

A közösségiség kortárs olvasatai

A közösségiség világában lezajló átalakulások a társadalomtudományok egyre több területének érdeklődését keltik fel. A megváltozó dinamikájú személyközi kapcsolatokon, a kommunikáció XXI. századi formai és tartalmi átalakulásán túl a közösségeinkhez kötődő attitűdök, értékek transzformációi is hosszasan elmélkedések, illetve érdekes vizsgálatok tárgyát képezik. Az egyre több embert felölelő valós és virtuális közösségeknek, valamint a napjainkban is elismerésre méltó tempójú informatikai fejlődésnek hála pedig egyre több szalon és egyre több embertársunkkal tarthatunk fenn változatos minőségű kapcsolatokat.

Abban azonban viszonylag kevés átfogó és módszertanilag is megalapozott kutatás lehet segítségünkre, hogy átlássuk: a gyakorlatban miben is állhat a közösségiség korunkbeli átértelmeződése. A lentebb bemutatásra kerülő mű sem eredeti empirikus kutatásokat ismertet, hanem elsősorban a rendelkezésre álló vizsgálatok, elméletek áttekintését, valamint precíz és közérthető filozofikus eszmefuttatások felvázolását foglalja magába. Mondanivalója azonban a témakör elméleti vagy gyakorlati aspektusai iránt érdeklődők számára egyaránt hasznosnak bizonyulhat.

A kötet szerzői – akik maguk számos tudományterület művelői közül kerülnek ki – az Alkalmazott Filozófiai Társaság megalakulásának tizedik évfordulóján rendezett konferencia anyagából készült műben több, első

látásra talán egymástól távolinak tűnő oldalról vizsgálják a közösségiség problematikáját. A legfontosabb jogi és filozófiai alapok tisztázásán túl a kommunikációelmélet, az oktatáspolitikai és a globalizáció társadalmi-gazdasági kihívásai felől is szemügyre veszik, hogyan függhet össze korunkban közösségiség és instabilitás. A kötet szerzőinek döntő többsége ugyanis éppen az instabilitásban, a bizonytalanság térnyerésében véli felfedezni a szálát, amelyen haladva jobban megérthetjük a közösségeinkre jelenleg ható folyamatokat.

A mű során visszatérő motívum az egyéni és közösségi identitás kialakulásának, illetőleg átalakulásának komplex kérdésköre. A kötetben a legértekebb magyarázatot vélhetőleg Szécsi Gábor tanulmányában olvashatjuk, mely szerint a technológiai fejlődés által lehetővé tett globális társas interakciók során szerzett ismeretek helyi szinten is megváltoztatják látásmódunkat, így egyszerre viselkedünk helyi, valamint földrajzilag nem kötött közösségek tagjaként. Ezáltal a saját, helyi közösségeket immáron a globálisak szemszögéből is megítélhetjük. Ilyen értelmezési keret elődeinknek nem állt rendelkezésére, és általa egyre nehezebb lehet hagyományainkat kritika nélkül elfogadni. A jelenség egyszerre pozitív és negatív hatása, hogy egyre inkább tudatos választás tehet egy-egy közösség tagjává: minden eddiginél inkább maguk választhatunk sajátos életmódot, értékészletet, ami cserébe akár csökkentheti is egyes közösségek fennmaradási esélyeit. Még tovább

erodálhatja a helyi közösségek identitásformálásban betöltött szerepét, hogy a modern kommunikációs eljárásoknak hála, növekvő mértékben olyan emberek visszajelzéseire építhetjük fel énképünket, akik akár a helyi szinten tapasztaltak ellenében is igazolják sajátos elképzeléseinket, életvitelünket, még akkor is, ha velük szemtől szemben ritkán vagy egyáltalán nem találkozunk, és ezen elképzeléseink közvetlen környezetünk számára meglehetősen excentrikusnak tűnnek.

A kommunikáció határvonalai mellett a társadalom hagyományos határait is érinti az instabilitás szele. Példának okáért: a gyermekek és felnőttek – jórészt az internet révén – egyre hasonlóbb információkhoz férhetnek hozzá, ami által elmosódní látszanak köztük bizonyos határvonalak, és ebből kifolyólag egyes esetekben lecsökkenhet a felnőttek tekintélye is. Az instabilitás a kötet több szerzője szerint sem csak a felnőttek közösségeiben jelenhet meg, hanem részét képezheti a fiatalok világának is, mely maga is jelentős átalakuláson esett és esik át. Növekszik a fiatalok autonómiája, így akár maguk is lehetnek a felnőttek számára mintaadók, illetve egy-egy tágabb közösség elismert szereplői. Egyre egyedibb (és esetenként kockázatosabb) életutak valósulhatnak meg, ami ugyancsak változatos hatást gyakorol a hagyományos kapcsolataink stabilitására.

A kötetben a viszonylag optimista jövőképektől a jelen meglehetősen pesszimista értelmezéséig számos álláspont jelenik meg. Összességében elmondható, hogy a szerzők jobbra meglehetősen kritikusan értékelik a hazai és nemzetközi viszonyokat. Visszatérő motívum a közösségek eseti jellegének, szétterjedésének vagy a nehézkes közösségkeresések ecsetelése. Gábor Kálmán pedig kiemeli, hogy egyre piacibban kezdtek működni a

fiatalokat szolgáló intézmények, és kulcsfontosságúnak tartja, hogy a civil szféra meg tudja-e akadályozni, hogy a fiatalok kritikátlanul elfogadjanak bizonyos fogyasztói mintákat, melyek negatívan befolyásolhatnák szocializációjukat és közösségi attitűdjeiket. Hankiss Elemér pedig abban véli felfedezni a kérdéskör egyik neuralgikus pontját, hogy nem fogadtuk felkészülten korunk (társadalmi) kihívásait, és nincsenek egységes terveink azok kezelésére.

Am vajon olyan problémákkal nézünk-e szembe, melyekre pusztán eddigi tapasztalatainkra támaszkodva pontos megoldást lehetne nyújtani? A kötet egyes szerzői igyekeznek bebizonyítani, hogy egyes, az instabilitáshoz köthető tényezők jelen formájukban igenis példátlanok. Ez az álláspont talán a leghatározottabban Szabó Tibor tanulmányában jelenik meg, melyben számos kortárs szerző okfejtésére alapozva kifejtésre kerül, hogy az államok nem tudják uralni az új, globális léptékű problémákat, szerepük átértelmeződik – és nincs is igazán intézmény, mely helyükre lépjen a stabilitás elősegítésében.

A kötetben többször felbukkan Zygmunt Bauman cseppfolyós vagy folyékony világról szóló elmélete, melynek értelmében az elmúlt néhány évtizedben példátlan életformák és kihívások jöttek létre, a társadalmi intézmények pedig nem képesek szilárdan helyt állni. A megváltozott környezetben az egyének életei rövidtávú vállalkozások sokaságából állnak, szétterjedettek, azokat állandó bizonytalanság, instabilitás hatja át, és mindez megnehezíti a közösség-szervezést, a hagyományos közösségeink összetartását is.

Szerencsére korunk változásainak optimistább olvasatai sem maradtak ki a kötetből. A közösségiségre veszélyt jelentő problémák leggyakrabban visszatérő „megoldási lehető-

segeként” pedig említésre kerül a globális szintű tudatosság, lelkiismeretesség, szolidaritás kialakításának reménye. Mintha ennek elméletére utalna Stanisław Juszczyk is az interaktivitás előnyeinek kifejtésekor: a szerző szerint az egyes emberek közötti interaktivitás minősége és ereje a globális digitális hálózatok igénybe vételével jobban megérthető, ráadásul az egyének elszigeteltségérzetét is csökkentheti. Az ilyen hálózatokon zajló kommunikáció maga is közösségformáló erejű lehet, társas interakcióink pedig a világ egészen távoli részeire is hatást gyakorolhatnak. Az okfejtést továbbgondolva feltételezhető, hogy ezen interakcióink megértése nagyobb fokú tudatossághoz, lelkiismeretességhez vezetne annak vonatkozásában, ahogyan viselkedünk, aho-

gyan hétköznapi döntéseinkkel a világ másik szegletéig elérő apró hatásokat fejtünk ki.

A kötetben bemutatásra kerülő álláspontok igen változatosak, ám az ítéletet az olvasónak kell meghoznia. Lehetséges, hogy a műben fellelhető írások, és a bennük említésre kerülő nagyszámú szerző és elméletalkotó megismerése a témakörben való további elmélyülésre ösztönöz majd. Úgy vélem, hogy a közérthető, világos megfogalmazásokban nem szűkölködő nyelvezet maga is elősegítheti, hogy az olvasó kedvet kapjon a közösség aktuális kérdéseinek átgondolásához. (Karikó Sándor szerkesztő: *Közösség és instabilitás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2008, 233 p.)

Papp Dénes
politológus

A nő terei

Magyarországon, Szűz Mária (*Patrona Hungariae*) országában, Nyugat-Európához képest még mindig meglepően alacsony a nők egyenjogúságát támogató nemzeti igyekezet. A témában megjelenő munkák vagy a nők elnyomását segítő terminusok ellen agitáló kezdeményezések csak szűk körben terjednek, és a probléma megvitatása a kutatók egymás közti kommunikációjára redukálódik. Ezenfelül, még mindig nagy a deficit az emberi jogok területén, sokszor nemcsak a nemek tekintetében tapasztalható jogsértő magatartás, de a másság tiszteltetésében is.

Ezért is fontos Huszár Ágnesnek, a Pécsi Tudományegyetem kutatójának frissen megjelent tanulmánykötete, *A nő terei* nemcsak a téma iránt érdeklődők, de mindenki számára. Ugyanis arra ösztönzi olvasóját, hogy figyelmét ismét a női esélyegyenlőtlenség és a társadalmi nem itthon még napjainkban is méltánytalanul háttérbe szorított problema-

tikájára irányítsa, és mintegy kezdeményezze a máig súlyos hiányosságok megszüntetését. Teszi mindezt úgy, hogy az első tematikus egységben a leszbikus *coming-out* regények emblematisz szerzőit – itt tér ki többek között Virginia Woolfra is –, és azok legkiemelkedőbb munkáit méltatja. De úgy is, hogy később, a kötet második részében, görcső alá veszi azokat a „férfias” szakmákat, ahol még ma is alulreprezentáltak a nők. Vagyis szól a folyton üvegplafonba ütköző politikusanőkről, a katonanőkről, és az egyházi pályán érvényesülni akaró lelkésznőkről. Jelentős hangsúlyt kap ebben a részben a média szerepe is, konkrétan a televíziós műsorok és a női magazinok (*Nők Lapja*, *Cosmopolitan*) sztereotípiákat konzerváló, manipulatív jelensége. A kötetben magával a feminizmussal két méltán híres orosz nő, Alexandra Kollontaj és Inessa Armand politikai pályájának bemutatásán keresztül találkozhatunk. A téma megjelenik még egy impozáns német lap, a 2007-ben harmincéves évfordulóját ünneplő *Emma*

ismertetésén keresztül is. Kulturologiai megközelítése, pedig finn (Szoumineito), francia (Marianne), orosz (anyafigura) és magyar (Szűz Mária/Patrona Hungariae) nemzetiségűként mutatja be a nőt. Később a nő mint város jelenik meg előttünk, legyen az Berlin vagy Budapest. A kötet – miután minden tanulmányát végigolvastuk – azon felül, hogy a „térmetafora gazdagon burjánzó lehetőségeit felhasználva közvetíti felénk az emocionálisan sokunk által megélt, de racionálisan nehezen megközelíthető tapasztalatokat”, egyfajta fogalmi dekonstrukció szükségességére is céloz. Ez nyilvánul meg például akkor is, amikor a női és férfi nem mellé rendelt, a történelem által megcsontosodott fogalmakat, és a bennük testet öltő hierarchizált viszonyt emeli ki, Zinajda Gippiusz *Az éjszaka virágai* című versén keresztül. Mütherich-től idézi: „Az (európai alapú) emberi gondolkodás történetén végigvonul a szembeállításoknak egy olyan sorozata, amely egymást kizáró, de együtt a teljességet kitevő ellentétekre osztja a világot.” Ilyen ellentétek az élet-halál, fény-árnyék, nappal-éjszaka, jó-rossz, bal-jobb, kultúra-természet, ember-állat, férfi-nő. Ezekre azonban az a jellemző, írja Huszár Ágnes, hogy a második helyen említettek tartják rosszabbnak, csekélyebb értékűnek. Az általa kitűnően kiemelt bináris oppozíciók miatt érezhetjük, hogy fontos a dekonstrukció művelete, ami azonban nem tagadást vagy elutasítást jelent, hanem a fennálló értelmezési keretek megkérdőjelezését, továbbá annak biztosítását, hogy a szubjektum hozzáférhető legyen a korábban nem használt újrafelhasználás, újrászervezés számára. Ugyanezt érezhetjük ki a *Mit keres egy ilyen aranyos hölgy a politikában* című tanulmányból is, ahol szintén erről az erőltetett, sokszor igazságtalan kategorizációról ír. „Észre kell

venniünk, ami bókknak látszik, az nem mindig homlokzattámogató aktus. Ha a társadalmi kontrollfunkcióban levő nőket egy olyan kommunikációs szituációban, amelyben szakmai, közéleti kompetenciát, rátermettséget kell mutatniuk, a 'hagyományos' női szerepeknek megfelelő bókokkal halmoznak el, s csinosnak, kedvesnek, nagyszerű anyának vagy háziaszszornynak neveznek, észre kell vennünk, hogy 'az élet harc' metaforában melyik oldalra utastották őket.” Tovább fokozza ezt *A nyelvbe kódolt szexizmus – Kinek szül a nő?* című tanulmányában a mindennapi gondolkodásba beépült szexista jelzők kiemelésével is.

Túl régóta kezeltek ugyanis eleve adottnak azt, amit a *Nő* kifejezés jelent. A leíró kategória (nő-természet, nő-empátia, érzelemvezérelt stb.) összekeveredett a jelölttel, s ezáltal számos jelentést a nők valós természetének részeként kezeltek. Sőt, ahogy Pierre Bourdieu is leírta a *Férfiuralom* című munkájában. „A nők kisebbsítésükre, megtagadásukra törő szocializációinak alávetve kijárják az önfeláldozás, a lemondás, a hallgatás negatív erényeinek iskoláját.” Huszár Ágnes az egyik könyvismertetőjét, amely a kötet negyedik (utolsó) tematikus egységében található, az összesen tíz recenzió között – *Speaking out, The Female Voice in Public Contexts* – a következő mondatokkal kezdi: „a lányok, asszonyok sokkal kevésbé hallatják a hangjukat a nyilvánosság előtt, munkahelyi, érdekvédelmi, politikai, helyi vagy országos fórumokon...” (Egyébiránt az ismertett könnv ennek okaira keresi a választ.) A lemondás, az önfeláldozás motívumai rendre fellelhetők például az anyaság tényéhez párosítva. Ehhez szorosan kapcsolódik a már fentebb említett *A nyelvbe kódolt szexizmus – Kinek szül a nő?* című tanulmány, melyben a központi elem a lemondás, pontosabban az ajándékozás. A nő

odaadja magát a férfinak, majd gyereket szül neki. A gyerek ennek a metaforának a keretében a férfi (férj) tulajdona, hiszen neki születtek, ajándékozták, „amivel persze le is mond róla, hiszen amit neki ad, az már nem az övé.” Sajnos társadalmunkban sokszor pont a nők azok, akik engednek, hogy újratermelődjön az egyenlőtlenség. A tradicionális női identitás ugyanis a férfinak alárendelt nőé, így lett történelmileg a férfi által konstruálva.

Ha a dekonstrukció szükségességét belátjuk, egy másik érzésnek is helyet adhatunk a könyv elolvasása után. Ez pedig a nemek közti „senkiföldjén” való kalandozás élménye. Ezt fokozza sorra, a legelső tematikus egységben, *A Női és férfinemek kollektívája irodalmi és művészeti alkotásokban* fejezetben helyett kapott öt tanulmány. Mindegyik a protagonista szemléletet elemzi, *A határ átlépésének élménye cím alatt* az angol Woolf, az orosz Gippiusz és a német Wolf műveit mutatja be. Woolf protagonistáját, Orlandót, az orosz költőnőt, aki „éppen a nemek közötti határfelületen csavarogva érezte jól magát” és Christa Wolf az *Önmagán végzett kísérlet* című kisregényét. A következő rész, a *Leszbikus coming-out regények térmetaforái*, tartalmazza a leszbikus szerelemről szóló művek sorát, a szerző ezekhez kapcsolódó kommentjei pedig tovább boncolgatják a két nem határainak vonalait. Rendre a harmadik tanulmányában pedig ismét visszatér a már említett nőíró, az első jelentős orosz költőnő, Gippiusz bemutatásához. A kötet szerzője negyedik tanulmányában Annamarie Schwarzenbach, rövid életű (34) élt svájci írónőről értekeznek E részek jelentősége nemcsak a művek, életutak rövid elemzésében ragadható meg, de e remekre szabott összefoglalók mélyebb együttérzést is kiváltanak az olvasóból a protagonista szenvedési felé. Ha meg nem is érti, de kálváriáját

tiszteletben tartva talán nem ítéli el másságát. A fejezet legvégén az álom vagy valóság elmosódott határait, az Arthur Schnitzler *Alomnovella* című munkájára épülő mozifilmeken keresztül veszi górcső alá. Stanley Kubrick „legszemélyesebb” filmjében a „valóságos és megálmodott kalandok” sorát vonultatja végig a rendező, közvetítve ezzel a pszichoanalízis által feltárt élményvilágot.

A második tematikus egység címe a *Nők a hatalom terének egy árnyékos zugában* és a harmadik, amely a már említett tíz recenziót előzi meg, *A női test, mint projekciós felület: kultorológiai megközelítés* cím alatt megírt tanulmányok pedig a fentebb leírt aspektusból közelítenek a női nemhez. Kielezve a szeximust, a diszkriminációt, és a nőikkel kapcsolatos metaforákat, metonímiákat.

Régóta beszélünk negatív diszkriminációról, ám az elnyomás leleplezése önmagában nem elég ahhoz, hogy ténylegesen „megszabadulhassunk” tőle. S mivel gyökerei erősek, ez csak hosszú, kitartó munkával lehetséges, hiszen jelenleg szinte még ellentétes a hatalom belső mechanizmusával. Huszár Ágnes új kötete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a már sokat említett téma és a körülötte tomyosuló problematika előtérbe kerüljön, és ha lassan is, lássunk valamiféle javulást a nők esélyegyenlőségének területén. Huszár Ágnes tudományos kutatómunkája mellett szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, valamint gendernyelvészeti kurzusokat tart a Pécsi Tudományegyetemen, a Nyelvtudományi Doktori Iskolában. Korábbi, megjelent kötetei még *A gondolatról a szóig (monográfia)* és a *Bevezetés a gendernyelvészetbe*; előbbi 2005-ben, utóbbi 2009-ben jelent meg. (*Huszár Ágnes: A nő terei. Bp., L'Harmattan Kiadó, 2011, 215 p.*)

Takács Izolda
doktorandusz

Magyarország – üvegház-mérlegen

Az emberi tevékenység gerjesztette globális éghajlatváltozás napjaink egyik legégetőbb problémája. A légköri üvegházhatású gázok növekvő mennyisége meghatározó szerepet játszik az éghajlat alakulásában. A folyamatok, visszacsatolások és kölcsönhatások megértése nélkül nem tudjuk megbecsülni a jövőben várható változásokat, nem tudunk hatékony lépéseket tenni azok mérséklésére, illetve felkészülni az elkerülhetetlen változásokra. A globális skálájú vizsgálatok mellett, részben azok bizonytalanságának csökkentésére, szükségünk van olyan kisebb léptékű vizsgálatokra is, amelyek tisztázzák az üvegházhatású gázok regionális mérlegét és az ezt befolyásoló tényezőket. A Springer Kiadó által a közelmúltban megjelentetett *Atmospheric Greenhouse Gases: The Hungarian Perspective* című kötet az üvegházhatású gázokkal kapcsolatos magyarországi kutatásokat foglalja össze.

A könyv negyvennégy magyar és külföldi szerző által jegyzett tizenhat fejezete az üvegházgáz-kutatás négy területét öleli fel.

A könyv első része a légkörben megfigyelhető trendeket és ingadozásokat elemzi magyarországi mérések alapján. Az olvasó a bevezető fejezetben megismerkedhet a mérések történetével és az alkalmazott mérés technikákkal. A következő két fejezet a különböző légköri üvegházhatású gázok mennyiségének hosszú távú trendjével, éven, illetve napon belüli jellegzetes változásaival foglalkozik a rendelkezésre álló, nemzetközi viszonylatban is hosszúnak mondható, tizenhét-harminc évnél hazai mérési adatsorok alapján.

A könyv második és harmadik része a talajt is magában foglaló bioszféra és a légkör

közötti üvegházgáz-forgalmat tekinti át. A bioszféra az éghajlatváltozás hatására módosuló üvegházgáz-forgalma az éghajlati rendszer lényeges visszacsatolási folyamata. A szén-dioxid és a metán esetében a bioszféra az éghajlat alakulásától függően nettó kibocsátó és nettó felvevő is lehet. A bioszféra dinitrogén-dioxid-kibocsátása ugyancsak éghajlatfüggő. Ugyanakkor a bioszféra üvegházgáz-forgalma a légköri üvegházhatáson keresztül befolyásolja magát az éghajlatot.

A könyv e két része közül az első a méréseket mutatja be, míg a második a folyamatok matematikai modellezésével foglalkozik. Mindkét rész felépítése hasonló. A bevezető fejezet az alkalmazott mérési, illetve modellezési módszereket tárgyalja, míg a következő fejezetek külön-külön foglalkoznak a gyepek, az erdők és a mezőgazdasági területek üvegházgáz-forgalmával. A modellező részt összefoglaló fejezet zárja, amely az előző fejezetekre építve összegzi Magyarország teljes bioszférikus üvegházgáz-mérlegét.

Az üvegházhatású gázok légköri mennyiségének változásában meghatározó a közvetlen emberi hozzájárulás. A könyv utolsó része a kibocsátásbecslés módszertanának ismertetése után bemutatja a különböző ipari folyamatok (energiatermelés, hulladékkezelés stb.) és a bioszféra megbolygatásának (mező- és erdőgazdaság) hatását. A szerzők Magyarország antropogén üvegházgáz-kibocsátásának tendenciáit is elemzik.

A 393 oldalas könyv felhívja a figyelmet azokra a regionális folyamatokra, sajátosságokra, amelyek európai, esetenként globális skálán is hozzájárulnak az üvegházhatású gázok légköri mennyiségének alakulásához. Bár a szerzők a könyvet elsősorban a légkör és a bioszféra üvegházgáz-mérlegével foglalkozó kutatóknak szánták, a fejezetek többsége

olyan nyelvezetű, és csak annyi előismeretet tételez fel, hogy haszonnal forgathatják a légköri üvegházhatású gázok iránt érdeklődő, földtudományokkal, környezettudománnyal, ökológiával foglalkozó diákok is. (*L. Haszpra*

ed.: Atmospheric Greenhouse Gases: The Hungarian Perspective. Dordrecht–Heidelberg–London–New York: Springer, 2011, 393 p.)

Major György
az MTA rendes tagja

Mindörökké evolúció

A Charles Darwin születésének kétszázadik, és *A fajok eredete* című műve megjelenésének százötvenedik évfordulója alkalmából 2009-ben megrendezett előadássorozatból könyv is készült, melyben Stöckert Gábor pár oldalas bevezetője után napjaink négy vezető tudósának – a tudományfilozófus Kampis Györgynek, az etológus Csányi Vilmosnak, a pszichológus Pléh Csabának és az eredetileg matematikus Mérő Lászlónak – az evolúcióval kapcsolatos gondolataival ismerkedhetünk meg. Mindegyikőjük írását követi egy párbeszéd rész, ahol Mihancsik Zsófia kérdésére válaszolnak a szerzők. Az evolúciós szemlélet széles körű alkalmazhatóságát demonstrálja, hogy a különböző diszciplínák szakemberei egyaránt alapvetőnek és megkerülhetetlennek tartják az evolúciós megközelítést. Nézzük az írásokat egyenként.

Kampis György írása a kreacionizmus modernizált változatának, az ún. intelligens tervezettség elképzelésének az evolúcióval szembeni konfrontációját ismerteti. Kampis a kreacionisták által előszeretettel hangoztatott, a redukálhatatlan komplexitás feltételezésén alapuló érv William Paley-ig visszanyúló történetének felvázolásával kezdi a téma tárgyalását. A XIX. század elején megjelent könyvben kifejtett gondolat kísérlet szerint, ha a sivatagban sétálva találnánk egy órát, akkor csak arra gondolhatnánk, hogy az előtünk heverő, funkcióval rendelkező bonyolult szerkezetnek kell, hogy legyen tervezője,

készítője. A komplexitásból adódó ezzel összefüggő probléma az, hogy egy nagyon bonyolult struktúrában az összetevők szervesen kapcsolódnak egymáshoz, és csak egységben képesek működni; nem lehet összetevőket elvenni belőle az egész rendszer működőképességének veszélyeztetése nélkül. Így tehát – hangzik a kreacionista érv – ezek a komplex szervek (például a szem) nem jöhetnek létre fokozatosan, kis lépésekben. Mint Kampis felvázolja, adható az evolúció folyamatának olyan jellemzése, melynek alapján mégiscsak kialakulhatnak nagyon összetett szervek, szervrendszerek, mivel a változásokkal párhuzamosan módosul az adott szerv funkciója is. Másrészt a genetikai mutáció jelensége radikálisabb, gyorsabb „ugrásokat” is lehetővé tesz. Az evolúció megtörténte nem kétséges, a mikéntje viszont sok részletében ma is bizonytalan; ám ez a lezáratlanság a tudományos gondolkodás számára magától értetődő, és csak annyit jelent, hogy továbbra is van kutatható. Ezután a kreacionizmus jelenségének a Maslow-féle szükséglet-hierarchikus elképzelés felhasználásával adott magyarázatát olvashatjuk, majd – átváltva a dialogikus interjúformára – a kreacionizmus kialakulásának és fennmaradásának okairól, társadalmi hatásairól, valószínűsíthető motivációiról, tudomány és vallás viszonyáról szólnak a riporter kérdésekre adott válaszok.

Írásának elején Csányi Vilmos arra világít rá, hogy nem lehetséges egyenkénti magyarázatát adni az evolúció során megjelenő tulajdonságoknak. „Bizonyos tulajdonságok

csak együtt, tulajdonságkomplexumként életképesek.” Az emberi evolúciónak a csimpánzokétól történő hat és félmillió évvel ez előtti elválásától kiinduló folyamat felvázolása során képet kapunk a ma élő csimpánzok, illetve emberek között megfigyelhető különbségeket eredményező változásokról. A kommunikáció, a kooperáció, a szexuális viselkedés, a táplálkozási és ivadék gondozási szokások megváltozása, az agresszió visszaszorulása mind fontos tényezője a humán viselkedési komplexumnak, melynek révén az ember kultúrateremtő lényé válhatott. Ezután riporter és közönségkérdések következnek – többek közt – társadalmi és gyakorlati kérdésekről, a modern korban fellépő jelenségekről (mint az ún. egyszemélyes csoportok megjelenése), az emberi faj jövőbeli kilátásairól, a túlnépesedésről.

Pléh Csaba az evolúciós megközelítésnek a pszichológiára gyakorolt hatásait mutatja be. Az, hogy a pszichikai képességek kialakulását – a testiekéhez hasonlóan – a filogenézissel összefüggésben vizsgáljuk, ugyanúgy megtermékenyítően hatott a pszichológiára, mint a darwini szelekciónak az ontogenezisre gyakorolt hatásával kapcsolatos kérdések előtérbe állítása. A továbbiakban az írás azt a problémát járja körül, hogy hogyan egyeztethető össze az emberről alkotott azon kép, mely szerint genetikai, öröklött tényezők határozzák meg az emberi pszichikumot, azzal a gondolattal, hogy az ember változni – tanulni és tanítani – képes lény. A tanulás folyamatának mikéntjét illetően sokféle elképzelés született már a pszichológia történetében, s az egyszerűsítő – genetikai *vagy* környezetelvi – megközelítésektől kezdve a komplexebb elméleteken keresztül, Donald Campbell rendkívül összetett, több szelekciós ciklust tételező rendszeréig terjedő széles

paletta tárul elénk. A tanulás neurobiológiai szempontú megközelítésének rövid ismertetése után a kulturális tanulás jelenségének néhány értelmezéséből kapunk ízelítőt. A szokásosan következő kérdésekre adott válaszok közül kiemelném az elsőt, mely tartalmaz egy érdekes magyarázati lehetőséget a babonák, mítoszok kialakulására. Eszerint az agykéreg az evolúció folyamán kialakuló túlfejlődése következtében olyan mértékű komputációs kapacitással rendelkezik, ami lehetőséget ad rá, hogy agyunkban ne csak a tényleges kapcsolatok és összefüggések fontos funkcióval bíró leképződése történjen meg, hanem esetlegesen fennálló átmeneti kapcsolatok, véletlen egybeesések is, mivel agyunk akkor is tanulási üzemmódban van, amikor erre már nem is lenne szükség.

Mérő László alapötlete az, hogy az evolúció működési elvét a gazdasági folyamatokra is alkalmazhatjuk: „... gazdasági lények ugyanolyan logikai mechanizmus alapján jönnek létre, mint az élőlények”. Mendel gondolatmenetét analogikusan alkalmazva mondhatjuk, hogy nemcsak a gének foghatók fel önmagukat másoló replikátorokként: „... ilyen replikátorok a pénz bizonyos formái is.” A darwini szelekció működésére is tudunk analógiát: „a pénz különböző formái egymással versenyeznek, ahogy Darwin szerint az élőlények is versenyeznek egymással.” Ahogy Richard Dawkins a genetikai folyamatok mechanizmusának analógiájára megalkotta a mémelméletet, melyben a mémek mint kulturális gének értelmeződnek, Mérő kiterjeszti ezt az analógiát a gazdaság világára, *món*-nak nevezve azt a tulajdonságot, ami által például egy cég tökevonzó képességre tesz szert (ez nem azonos magával a tőkével). Az evolúciós elmélet matematikai modellezésének kérdése kapcsán jutunk el a génsze-

lekciós és a csoportselekción felfogásból fakadó különbségekhez, mely kérdésben a szerző azt az álláspontot fogadja el, hogy „mind a két mechanizmus jelen van a világban, és mind a kettő vezethet különféle darwini evolúciókhoz.” Majd a mendeli és darwini gondolatok ilyen jellegű alkalmazásának indokait, illetve gazdasági jelentőségét ismerhetjük meg. Gyakorlati alkalmazásaként például befektételelemzési módszerekhez segíthet hozzá ez a megközelítés. Ezután a szerző amellett ével, hogy a társadalmi folyamatokra már nem alkalmazható a darwini evolúció elmélete, mivel ezekben specifikus emberi tényezők is szerepet játszanak, „és ez nem darwini hajtóerő.” A különböző szintű és fajtájú evolutív folyamatok egymásra hatásának feltételezésével egy átfogóbb – egyetemes darwinizmusnak nevezett – elméletet alkothatunk meg. Mihancsik Zsófia ezt követő kérdései segítenek abban, hogy az eddigieket világosabban lássuk; az ellenvetéseire adott válaszok egyrészt a Mérő által kifejtett elképzelés, másrészt az általában vett tudományos elméletek érvényességi tartományának bizonyos korlátaira is ráirányítják a figyelmet.

A könyvben előfordul néhány apró hiba. A 29. oldalon említett *Intelligens tervezettség* című könyv szerzőjeként a William Dembski név helyett Willam Demsky szerepel. Csányi Vilmos egyik, az ember neuronmennyisége esetleges növekedésének következményeivel kapcsolatos kérdésre adott válaszában némileg ellentmondásos: „Az ember korlátja nem az, hogy nem elég nagy az agya, hanem az, hogy egy lusta állat.” Néhány mondatnál később pedig: „... rendkívül aktív lények vagyunk, akik szeretnek elfoglalni magukat, szeretnek valamit csinálni.” (59.) Még egy apróság. Az ezt megelőző oldalon szereplő egyik mondat valószínűleg elírás: „az energia hatvanhat százaléka

alakítható munkává, negyvennégy százalékából hő lesz.” (58.)

A könyv, jellegét tekintve, ismeretterjesztő kiadvány. Több olyan megjegyzés, gondolatmenet is található benne, amely az érdeklődő laikus számára is fontos és hasznos lehet, akár azáltal is, hogy közkeletű félreértéseket oszlat el. Például Pléh Csabának az a figyelmeztetése, hogy ne tekintsük az evolúciót a szó szoros értelemben vett fejlődésnek, hanem változások folyamatának. Csányi Vilmos állítása, mely szerint az ember – legalábbis más fajokhoz képest – békés, nem agresszív lény, első hallásra talán meglepőnek tűnhet. Kampis György a köznap érvelés egyik gyakori hibájára mutat rá: egy állítás vagy elmélet cáfolhatatlansága egyáltalán nem jelenti azt, hogy az igaz lenne. Úgy gondolom, az ismeretterjesztés feladatának a négy szerző írása nem azonos mértékben felel meg. Az érthetőség szempontjából egyértelműen Kampis György az, aki az „utca embere” számára is világos és követhető. Témájukból eredően Pléh Csaba és Csányi Vilmos megértéséhez már viszonylag több előismeret – úgy is mondhatjuk, hogy egy kicsivel magasabb szintű általános műveltség – szükséges. De az elszánt olvasó ezzel is megbirkózhat. Mérő László írásával kapcsolatban kételemem van, hogy az érdeklődő nagyközönység ebből a könyvből (tehát ha nem olvasta a szerzőnek *A pénz evolúciója* vagy *Az élő pénz* című könyvek valamelyikét) megérti mondatát. Sokszor nehezen érthetőek az összefüggések. (Például a Gödel-tétel logikájának az evolúcióra történő alkalmazása bővebb kifejtést igényelt volna.) Arról nem is beszélve, hogy teoretikusan tekintve már a mémelmélet is egy erősen problematikus elképzelés, így ezek a nehézségek a mémelmélet kapcsán is felmerülnek. Kérdéses, hogy egyáltalán

megragad-e valamit a mém- és a mónelmélet a valós működési folyamatokból, vagy pusztán egy analógia (túlzott) kiterjesztése. A nagyjából ezt a kérdést felvető Mihancsik Zsófiának adott válaszból kitűnik, hogy Mérő tudatában van annak, hogy az általa alkalmazott eljárással elmélete esetleg túllépi érvényességi tartományának határait, de ezt – némileg elbagatellizálva a problémát – a tudományos elméletek általában vett sajátosságának tekinti: „... folyton túllépjük az érvényességi tartományok határait. Legfeljebb visszalépünk, ha kiderül, hogy nem működik a dolog.” Az ezután következő utolsó mondatok kissé rejtélyesek. Mérő szerint a világ megismerésének nem a tudomány az egyetlen módja. Máshonnan is szerezhetünk ismereteket. „És ez a máshonnan nemcsak a művészetet, a filozófiát vagy akár a teológiát jelenti, hanem azt is, hogy a tudományt félrehasználjuk, azaz úgy használjuk, mintha érvényes lenne, holott sejtjük, vagy tudjuk, hogy nem az.”

Különös állítás. Főleg tudományos közegben szokatlan – és tudományfilozófiai szem-

pontból némileg kockázatos – a művészetet vagy a teológiát megismerésforrásnak tekinteni. A tudományos érvényességről mondatokkal kapcsolatos, általánosságban megfogalmazott állítását illetően pedig felmerülhet a kérdés, hogy vajon Mérő László a mónelméletéről is sejtje-e, hogy nem érvényes. Értsük úgy a fenti mondatát, mint egy ki nem fejtett tudományfilozófiai állásfoglalást? Mindenestre a pénz biológiájának ebben a rövid – ahogy a szerző említi: *elevator-speech* – formában elénk kerülő ismertetésében, úgy gondolom, meglehetősen sok rész maradt homályos.

Ahogy az előszóban szerepel, a könyv kedvcsináló akar lenni. S ha valamely olvasója ennek hatására kezd el alaposabban foglalkozni az evolúció kiterjedt irodalmával, akkor a kiadvány elérte célját. (Csányi Vilmos – Kampis György – Mérő László – Pléh Csaba: *Mindörökké evolúció*. Szerk.: Mihancsik Zsófia. Budapest: Nexus könyvek, 2010)

Holovicz Attila

doktorandusz, BME Tudományfilozófia és Tudománytörténeti Doktori Iskola

CONTENTS

*Kelemen Mikes and the European Enlightenment**International Conference at the Hungarian Academy of Sciences**Guest Editor: Gábor Tüskés*

Gábor Tüskés: Introduction	258
Ferenc Tóth: Kelemen Mikes and the French Diplomacy.....	265
Ida Fröhlich: Aaron and the Widow's Sheep About the Source of the 'Agada' in the 90 th Letter of Kelemen Mikes	272
Margit Kiss: The Digital Mikes Dictionary.....	279
Sándor Hites: To Be Born into Exile. Mikes and the Hungarian Literary Exiles	285
Zsolt Szentesi: Figure of Kelemen Mikes in the Hungarian Novels and Dramas of the Second Half of the 20 th Century	292
Hunor Boér: Mikes on the Cult of Kelemen Mikes in Háromszék	299

Study

Anna Tompa: Environmental Factors in Cancer Development	306
Gábor Palló: Academic Tenure	322
József Ágoston Bogoly: Intercultural Memory of the University of Szeged I. The Period before Prof. Albert Szent-Györgyi's Era (1921-1930).....	334
György Réti: Centenary of István Bibó and Giuseppe Vedovato Parallel Biographies of Two Great Scientists and Politicians	340
Mátyás Brendel: The Grand Dethronement	349

Discussion

János Boros: The Case of Science and Philosophy with Nature, History and Democracy	354
László Nemes: Knowledge and Practice: The Goals of Philosophy	362

Academy Affairs

András Prékopa: Proposals for the Forthcoming Academic Membership Election	367
--	-----

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	370
------------------------------------	-----

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	374
--	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A *Magyar Tudomány* elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme általában ne haladja meg a 30 000 leütést (ez szóközzökkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg a *Magyar Tudomány* füzetében); ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentse a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadjunk el dolgozatokat.

4. Legfeljebb tíz magyar kulcsszót és a közlemények címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A cím után a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét kell írni. Külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Szövegközi kiemelésként dőlt (*italic*), esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; r i t k í t á s, VERZÁL, KISKAPITÁLIS (SMALL CAPITALS, KAPITÄLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegetként kérjük megadni.

6. Az ábrák érkehetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a fizikai méreteket. Általában: az ábrák

és magyarázataik legyenek egyszerűek, áttekinthetőek. A képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

7. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jellel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljenek a bibliográfiai adatoknak a szövegben és az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

8. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

9. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpontegyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.

M A G Y A R
A C A D E M I A I É R T E S Í T Ő .

VIII. Év.

1848. MARTIUS.

III. Sz.

E' hivatalos lapból, melly az academiái gyűlésekben előforduló 's közzé tételre alkalmas tárgyakat, valamint az intézetet illető fontosabb jelentéseket közli, az academiái szünidő' kivételével minden hó' 10-dikén egy szám jelenik meg, 's ez a' körülmények szerint mindenkor egy vagy több ivből áll. Néha rajzok is járulnak hozzá. Az egész évi folyamra az előfizetés 2 ft e. p. — Kapható Eggenberger J. és fia academiái könyvtárosoknál 's általok a' két haza' minden hiteles könyvtárosainál.

KIS GYÜLÉS MART. 6kán 1848.

(A' mathematicai osztály' részére)

Szilágy János rt. helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztály' tagjaiból: Fest, Gyóry, Kiss K, Vállas rr. és Korponay János I. tagok. Más osztályokból: Bajza, Balogh, Czuczor, Döbrentei, Jerney, Luczenbacher, Szemere, Szontagh, Vörösmarty rr. tt. --- Erdélyi, Gaal, Székács, Szönyi II. tt. --- Toldy F. titoknok, Lukács M. helyettes segédjegyző.

GYÓRY SÁNDOR rt.

a' negyedik fokú egyenletek' fölfejtéséről értekezvén, mivel az általa más alkalommal előterjesztett leszállítási mód azon ellenmondást látszik magában foglalni, hogy: A' föladott negyedik fokú egyenlet' négy gyökerei mindnyájan képzetes mennyiségek lehetnek, holott az alább szállított harmadik fokú egyenlet minden esetre legalább egy valós gyökérrel bir — ezen nehézséget azon észrevétellel vélte elháríthatónak, miszerint ezen esetben, a' leszállított harmadik fokú egyenlet, nem a' föladottnak három ismeretlen gyökereit, hanem a' további alábbszállítási' törvényét terjeszti elő, mellynek folytatott alkalmazásával, a' megfejtendő egyenlet még egy fokkal alább szállítván, második fokú egyenletre fogunk akadni, mellyben vagy közelítőleg, vagy végezetre tökéletesen és hiánytalanul a' fölfejtendő egyenlet' két gyökere foglaltatik.

Előadását: dr. Vállas Antal ur rendes tag' illy czimű munkájából: Beitrag zur Auflösung der höheren Gleichungen. *) Wien 1843. vett példákkal világosítván, a' következő egyenleteket fejtette meg.

*) E' munkát honi mathematicusaink' figyelmébe ajánljuk, valamint magyarul eme' másikat: Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel, írta dr. Vállas Antal. Budán a' magyar academia' költségével 1842-8.

